

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

BALÁZS JÓZSEF

**MACHUMETIS SARACENORUM PRINCIPIS, EIUSQUE SUCCESSORUM VITAE,
AC DOCTRINA**
(AZ ISZLÁMKÉP FORRÁSAI A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON)

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (Vezető: Prof. Dr. Fröhlich Ida)
Új- és legújabbkori eszmetörténeti műhely (Vezető: Dr. habil. Óze Sándor)

Témavezető: Dr. habil. Óze Sándor egyetemi docens

Piliscsaba, 2016

Tartalomjegyzék

I. Bevezető	4
1.Témaválasztás	4
2.A téma körvonalazása, célkitűzések	4
3.Köszönetnyilvánítás.....	8
II. Kutatási módszer, források, szakirodalom	9
1.Kutatási módszer	9
2.Források	9
3.Szakirodalom	10
III. A középkori kereszténység iszlámismerete	12
1.Az iszlám a bizánci írók műveiben.....	13
2.Az iszlám az európai művekben	19
IV.Machumetis Saracenorum principis... ..	25
1. A gyűjtemény első kötete	28
1.1. Summula quedam brevis contra haereses... ..	32
1.2. Codex authenticus doctrinae Machumeticae... ..	35
1.3. Doctrina Machumetis	36
1.4. De generatione Mahumet, et nutritura eius	38
1.5. Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum	38
2. A gyűjtemény második kötete	41
2.1. De haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti	44
2.2. Nicolaus Cusanus Korán-cáfolata.....	46
2.3. Riccoldo da Monte Croce Korán-cáfolata.....	54
3. A gyűjtemény harmadik kötete	62
3.1. Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum	62
3.2. II. Pius pápa levele II. Mehmed szultánhoz	71
3.3. A harmadik kötet további művei	82
4. A gyűjtemény 1550-es kiadása	86

V. Iszlámismeret a kora újkori magyar szerzőknél	88
1. A törökkel kapcsolatos toposzok	88
2. Vallási viszonyok és a török berendezkedés.....	94
3. Georgievics Bertalan	97
4. Iszlámismeret a kora újkori magyar protestáns szerzőknél.....	106
4.1. Ozorai Imre	106
4.2. Batizi András	107
4.3. Benczédi Székely István	108
4.4. Melius Juhász Péter.....	110
4.5. Károlyi Péter és Dávid Ferenc.....	112
4.6. Basilius István	114
5. A katolikus Korán ismeret az újkori Magyarországon	117
5.1. Pázmány Péter és A Mahomet Vallasa Hamissagarvl	117
5.2. Szántó István és a Confutatio Alcorani	127
VI.Összegzés.....	142
VII. Felhasznált irodalom.....	152

I. BEVEZETŐ

1. Témaválasztás

Doktori értekezésem témájául a kora újkori Magyarországon meglévő iszlámképet választottam. Katolikus és protestáns szerzők művein keresztül fogom bemutatni, hogy a XVI. században milyen ismeretekre tettek szert a Magyarországon élő személyek az iszlámmal kapcsolatban; honnan származtak ezen ismereteik; mennyire tértek el az európai szerzők műveiben olvasható iszlámképtől. Az összehasonlítás párhuzamát egy XVI. századi gyűjteményt választottam, Bibliander 1543-as gyűjteményét.

Ezzel a témával elsőként egy szemináriumi dolgozat keretében ismerkedtem meg, mikor Nicolaus Cusanus Korán-cáfolatát kellett ismertetnem. A téma már akkor nagy hatást tett rám, s azóta próbálom minél részletesebben megismerni, hogy az európaiak milyen ismeretekkel rendelkeztek az iszlámról. Az előbbieken túl a témaválasztásomban szerepet játszott az is, hogy mindeddig ez a téma a magyar szakirodalomban nem kapott központi szerepet. Míg a nemzetközi irodalomban mind a középkori, mind az újkori iszlámkép kapcsán számtalan monográfia, tanulmány, szövegkiadás született, sőt külön folyóirat is indult – ezeket a Források és a Szakirodalom című fejezetekben fel is fogom sorolni –, addig a magyar szakirodalomban erről a témáról alig született átfogó tanulmány, csak az egyes szerzők kapcsán keletkezett tanulmányokban ejtettek szót az adott szerző iszlámismeretéről.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a két vallás, illetve a két vallást képviselő kultúra a VII. század óta kölcsönös hatással volt egymásra szinte az élet minden területén (tudomány, képzőművészet, ipar, kereskedelem). Gondolhatunk itt az iráni származású orvos, csillagász és a muszlimok által a legnagyobbra becsült muszlim filozófusra, Ibn Szinára.¹ Ő Avicenna néven vált ismerté a keresztény világban főként filozófiai és orvostudományi munkái révén. *Princeps medicorumnak*, azaz az orvosok fejedelmének is nevezték.²

¹ Ibn Szína a mai Üzbegisztán területén született 980-ban. Perzsa származású orvos, filozófus, tudós. 1037-ben halt meg Hamadánban (a mai Irak területén).

² A fentebb megfogalmazott észrevétel és példa Maróth Miklós tanulmányából származik. Ebben a tanulmányában többek közt Maróth Miklós rámutat, hogy az arab és az európai filozófusok milyen következtetéseket és elméleteket vettek át egymástól. MARÓTH Miklós: Kereszténység és iszlám. In: TUSKE László (szerk.): Muszlim művelődéstörténeti előadások. Molnár Nyomda és Kiadó Kft, Pécs 2001. 9–20.

2. A téma körvonalazása, célkitűzések

Értekezésem első célkitűzése az európai iszlámismeret bemutatása Theodor Bibliander 1543-ban kiadott gyűjteményének segítségével. A gyűjteményben megtalálható többek közt Petrus Venerabilis *Summula quaedam brevis contra haereses et sectam diabolicam fraudis Saracenorum, sive Ismaelitarum* című művecskéje; a Korán 1143-as latin fordítása, Riccoldo da Monte Croce és Nicolaus Cusanus Korán-cáfolata, II. Pius pápa levela II. Mehmed szultánhoz. Ugyanakkor Bibliander gyűjteményének magyar vonatkozásai is vannak, hiszen a gyűjtemény első kiadásában Georgius de Hungaria és Félix Petancius szerzeményei, a második kiadásban pedig Georgievics Bertalan beszámolóit is megtalálhatók.³ A gyűjtemény ismertetését több dolog is indokolja. Ezek közül a legfontosabb az, hogy maga a gyűjtemény az 1143–1543 között keletkezett középkori és újkori iszlámellenes művekből kiváló áttekintést ad. A gyűjtemény éppen ezért igen fontos forrásul szolgált a XVI. századi európai szerzőknek (protestánsoknak és katolikusoknak egyaránt), ebből merítették ismereteiket a magyar szerzők is. Mindezekén túl a gyűjtemény igazolja Norman Daniel azon megállapítását, hogy a XII–XIV. században kialakult európai iszlámkép egészen a XVII. század végéig nem változott.⁴ A gyűjtemény fontosságát kívántam hangsúlyozni azzal is, hogy dolgozatom címe megegyezik a gyűjtemény címének kezdőszavaival: *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, ac doctrina.*

Második célkitűzésem a kora újkori Magyarország iszlámképének a bemutatása volt. Pontosabban az 1543 és 1613 között keletkezett művekben megtalálható Mohameddel, a Koránnal vagy az iszlámmal kapcsolatos ismereteket vizsgáltam meg. Az időszak megválasztását Bibliander művének első kiadása határozta meg, ez 1543-ban történt. Míg az 1613-as korszakhatárt Pázmány Péter fő műve, a *Kalauz* kiadásának éve miatt választottam.

A magyarországi iszlámismeret vizsgálatát azért tartottam fontosnak, mert az ország már hosszabb ideje ki volt téve a törökök támadásának. Ne feledjük, hogy a Magyar Királyság már a XIV. század végétől kezdve rövidebb-hosszabb időszakokat leszámítva állandóan hadban állt az Oszmán Birodalommal, s a XVI. század folyamán területének jelentős része oszmán uralom alá került. A Hódoltság területén működő protestáns térítőknél és lelkészeknél

³ A fentebb megemlített személyek életrajzi adatait műveik tárgyalásakor fogom ismertetni.

⁴ Norman Daniel vizsgálta meg a középkori iszlámellenes írásokat. Arra a következtetésre jutott, hogy az 1100 és 1350 közötti időszakban alakult ki az az iszlámkép, mely egészen a XVII. század végéig meghatározta az iszlámellenes európai műveket. Ő maga a következőket írta: „*We are entitled to say that this canon was formed during the twelfth and thirteenth centuries and the earlier part of the fourteenth.*” DANIEL, Norman: *Islam and the West. The Making of an Image*, University Press, Edinburgh 1966. 275.

testközelből volt lehetőségük a muzulmánok megfigyelésére. A magyar szerzők tehát tapasztalatai úton szerezhettek ismereteket a törökről és vallásukról, míg európai „kollégáik” csak kódexekből olvashattak az ellenség hitéről. Az általam tárgyalt szerzők közül kettő, Georgius de Hungaria és Georgievics Bertalan a török fogságot is megjárta. „Élményeikről” leírást is készítettek szabadulásuk után, s e művek páratlan népszerűségnek örvendtek a XVI. században.⁵ Nem véletlen, hogy mindkét mű szerepel Bibliander gyűjteményében. S bár magyar szerzők, de műveik tárgyalására Bibliander gyűjteményének ismertetésekor kerül sor.

Ám a kutatás során fény derült arra, hogy a magyar protestáns szerzők műveiben nem sok szót szóltak Mohamedről és tanításáról, külön mű ebben a témában nem is keletkezett protestáns szerző tollából. Annál meglepőbb viszont, hogy a XVI–XVII. század fordulóján működő két jezsuita szerző – Szántó István és Pázmány Péter – külön műben támadta Mohamedet és a Koránt. A kutatás ezen eredménye miatt úgy döntöttem, hogy külön-külön fejezetben tárgyalom a protestáns és a katolikus szerzőket.

Harmadik célkitűzésem a kevésbé ismert művek bemutatása volt. Ez a harmadik célkitűzés dolgozatom egészét áthatja, nem különíthető el olyan jól, mint az első vagy a második célkitűzés. Ahogy fentebb is említettem ez a téma kevésbé kapott figyelmet a magyar szakirodalomban, alig jelent meg átfogó tanulmány akár az európai iszlámismeretről, akár a magyar szerzők iszlámmal kapcsolatos műveiről. Kivételt ez alól csak Pázmány Péter műve jelent. A kevésbé ismert művek bemutatásának kettős oka volt. Elsőként viszonylagos ismeretlenségüket akartam részben eloszlatni. Ennek érdekében a latin nyelven íródott, eddig le nem fordított műveket igyekeztem lefordítani. Másodsorban ezeknek a műveknek az elemzése megkerülhetetlen volt a magyarországi iszlámismeret tárgyalásakor. Csak az egyes művek részletes elemzése mutathat rá, hogy a későbbi korok szerzői mennyire használták a bennük leírt ismereteket. Az általam vizsgált szerzőknél különösen akkor lesz ez fontos, amikor forrásaikat fel nem tüntetve írtak az ellenség vallásáról. Ekkor csak az általuk megemlítettekből tudunk következtetni, hogy az adott szerző kinek a művét használta, használhatta fel. Az

⁵ Georgius de Hungaria műve 1600-ig 19 kiadást ért meg, ezenkívül Bibliander gyűjteményének első és második kiadásában is szerepelt. WILLIAMS, Stephen Christopher: "Cronica der Turckey" Sebastian Franck's Translation of the "Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum" by Georgius de Hungaria. University of Leeds, Leeds 1991. 11-19. Georgius de Hungaria műve magyarul megjelent: TARDY Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról. Gondolat Kiadó, Budapest 1977. 49-153.; FÜGEDI Erik: Kimondhatatlan nyomorúság. Európa könyvkiadó, Budapest 1976. Georgievics Bertalan több rövidebb műben számolt be fogságáról. Műveinek egy része 1544-ben jelent meg először, majd 1600-ig 43 kiadást ért meg. Bibliander gyűjteményének második kiadásában is helyet kapott. HOUSLEY, Norman: Religious Warfare in Europe 1400-1536. Oxford University Press, Oxford 2002. 137. Georgievics Bertalan életéről és műveiről lásd: GROSZMANN Zsigmond: Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei. Wodianer F. és fiai könyvnyomdája, Budapest 1904.; FÜGEDI: i. m. 1976.

elemzés során azt is megfigyelhettem, hogy a magyarországi szerzők mennyiben tértek el európai társaiktól. A fogságot megjáró két szerző műveiben a törökök hétköznapi vallási előírásairól olvashatunk, míg a két jezsuita szerző cáfolatában a korábbi keresztény szerzők vádjai ismétlődtek meg. Mindezek miatt fontosnak tartottam, hogy a műveket részletesebben is bemutassam, azonban mindvégig ügyeltem arra, hogy témaválasztásomtól ne térjek el.

Dolgozatomban három kérdés megválaszolására is törekszem. Ezek a következők: Eltér-e az európai iszlámkép a magyar szerzők által megjelenített iszlámképtől? Milyen forrásokat használtak fel műveikhez a magyar szerzők? Van-e különbség a protestáns és a katolikus iszlámismeret között? E kérdésekre a dolgozat utolsó, összefoglaló részében kívánok részletesen válaszolni, de röviden itt is összefoglalom az európai iszlámképről tett megállapításaimat. Már a kutatás legelején tudható volt az újkori szerzők iszlámról kialakított felfogásáról, hogy legtöbbjük a korábbi keresztény szerzők műveit használta, az abban foglaltakat ismételte meg. Eltérés csak az egyes írói stílusokban fedezhető fel. Íróként különbséget fedezhetünk fel abban is, hogy Mohamed személyét vagy a Korán tanításait helyezték-e műveik központjába. Az írói szándékokban is eltérések mutatkoztak. Mert bár a legtöbb író a kereszténység igazságának bizonyítása és a mohamedánok hitének hamisságának bemutatása céljából írta a művét, a reformáció után mind a protestánsok, mind a katolikusok az egymás elleni támadások céljára is felhasználták iszlámellenes műveiket. Mindez tartalmilag alig érhető tetten, hiszen a XII. század és a XVII. század közötti iszlámellenes művekben magáról Mohamed és a Koránról szinte ugyanazt olvashatjuk. A keresztény szerzők az iszlámot eretnekiségnek tartották, Mohamed tanítóiként nesztoriánus, ariánus eretnek szerzeteseket és zsidókat tüntettek fel, akik jelentős befolyással voltak Mohamedre. Mohamed ezekben a művekben egy írni-olvasni nem tudó, ravasz, csalásra és szemfényvesztésre vetemedő, magát prófétának kiadó, buja, erőszakos emberként jelent meg. Tulajdonságai és tettei – főként, ha a Krisztuséval állították szembe – miatt leggyakrabban ördögi emberré, a Sátán küldöttjévé, Antikrisztussá vált, és ugyanezeket a jelzőket olvashatjuk tanításai kapcsán is. A keresztény szerzők a Koránt vizsgálva ezekre a megállapításokra csak bizonyítékokat találtak, az iszlámban a kereszténység ellenségét látták, melynek hazug tanításait az emberekre és az ő üdvösségükre veszélyesnek ítélték. Ezek az előítéletek alapvetően befolyásolták az évszázadok során a kereszténység és az iszlám kapcsolatát. Az előítéletek által befolyásolt kép további megerősítést nyert, sőt olykor tovább torzult, ha egy-egy eseményben az iszlám tanításának tévedéseit, hamisságát vagy erőszakosságát vélték felfedezni az arról értekező személyek.

Természetesen az előítéletek mindig is a pontos megismerés útjában álltak, s nemcsak a középkori keresztényekre volt igaz, de szinte minden kultúra képviselőjére. Ennek rövid bizonyítására idézzük fel a következő sorokat: „*Minthogy pedig az elvetemült erkölcsök (mert a hitványságok gyorsabban terjednek) napról napra egyre jobban elharapódnak, az egész földkerekségen gyökeret vernek e szentséget nem ismerő gyülekezet ocsmány szentélyei. Egyenesen, gyökerestül kellene kiirtani, átokkal kellene elpusztítani e szövetséget!... Ráadásul valamiféle „szerelemi” vallás kapcsolja őket össze keresztül-kasul: válogatás nélkül nevezik egymást testvérnek és nővérnek, hogy a gyakori fajtalanság – a szent név közvetítésével – még vérfertőzés is legyen... Hallomásból tudom, hogy – fogalmam sincs, miféle sületlen megfontolásból – a legocsmányább háziállat, egy szamár fejét tisztelik megszentelve: hát nem is igen termett másra ez a vallás! Ami végül az újoncok beavatásáról elterjedt szóbeszédet illeti, az legalább olyan ocsmány, mint amilyen közismert. Hogy a figyelmetlenek ne vegyék észre, egy liszttel betakart csecsemőt tesznek a beavatásra váró személy elé. Az újonc, miután arra biztatták, hogy, úgymond, ártalmatlan szúrásokkal illesse a liszt felületét, vaktában ejtett és láthatatlan sebekkel megöli e csecsemőt, a vérét pedig, micsoda istentelenség, mohón felnyaldossák, tagjait tolongva szétszaggatják, és ez az áldozat köti össze őket, e büntettségben való közös részvétel a kölcsönös hallgatás záloga.*”⁶ A fentebbi idézet Minucius Felix *Octavius* című művéből származik, s bemutatja, hogy a rómaiak mennyire hamis képet festettek az akkori kereszténységről. A keresztény írók néha ugyanilyen túlzásokba estek, mikor az iszlámról írtak. Ám ha pontos ismereteket szereztek is az iszlámról, azokban csak annak hamisságát látták. Tudták, hogy Mohamednek több felesége volt, s még ha ismerték is a feleségek pontos számát, akkor is ebben a tényben Mohamed bujaságát látták. Ugyanakkor előfordult az is, hogy egy-egy keresztény szerző kortársaitól eltérő módon írt az iszlámról. Ezek közé a szerzők közé tartozott Nicolaus Cusanus, aki a *De pace fidei* című művében a vallások közötti béke lehetséges létrejöttéről írt, illetve a fentebb említett *Cribratio Alkorani* művében a kereszténység és az iszlám hasonlóságát is hangsúlyozta.

Az előítéletek mellett egy szokás, történet vagy jelkép kiragadása egy másik kultúrából szintén félreértésre és tévútra vezethet. E hibát is elkövették a keresztény szerzők, hiszen leggyakrabban nem ismerték annak a szokásnak vagy történetnek a magyarázatát, értelmét és az iszlám kultúrában betöltött szerepét. Hiába készültek pontosabb fordítások a Koránról, az arab fogalmakat a kereszténységben használatos kifejezésekkel fordították le, s ez is megnehezítette a Korán értelmezését. Jó példa erre a Robertus Ketensis esete, mikor a *Chronica*

⁶ BORHY László (szerk.): Római történelem szöveggyűjtemény. Osiris, Budapest 2003. 64-65.

mendosa et ridiculosa Saracenorum fordítása kapcsán elhagyta az isznádot,⁷ mert a nevekben felesleges szószaporítást látott. De felidézhetjük Riccoldo da Monte Croce megállapítását is, aki *Confutatio Alkorani* című művében megemlítette – bár nem teljesen a valóságnak megfelelően – a Korán kánonjának kialakulását és a különböző olvasatokat, s e tényben a megosztottságot, a Korán ördögtől való származását látta. Ezeknek a keresztény szerzőknek azonban mentségükre fel lehet hozni, hogy korábbi szerzők műveit használták, akiknek a tekintélyét vitán felül elfogadták. Azaz általuk biztosnak és megkérdőjelezhetetlennek vélt forrásokra támaszkodtak.

3. Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani témavezetőmnek, Óze Sándornak, aki először hívta fel figyelmemet erre a témára. Segítsége, támogatása nagyban hozzájárult a dolgozat létrejöttéhez. Köszönet jár a PPKE BTK két oktatójának, Báthory Orsolyának és Guitman Barnabásnak, valamint a Károli Gáspár Református Egyetem oktatójának, Czeglédi Sándornak, akik Szántó István Korán-cáfolatának harmadik könyvének fordítását elvégezték, s akiknek fordításukat dolgozatomban felhasználhattam. Külön köszönetet szeretnék még mondani Szuromi Kristófnak, a PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola doktoranduszának, akivel együtt Bibliander gyűjteményéből négy művet fordítottunk le.

Végül és nem utolsó sorban szeretnék köszönetet mondani szüleimnek, nagymamámnak és testvéreimnek, akik önzetlenül hozzájárultak, hogy nyugodt körülmények között foglalkozhassak témámmal. Sajnálatosan édesapám már nem érhetette meg dolgozatom elkészültét.

⁷ A hagyományozói láncban szereplő nevek felsorolása.

II. KUTATÁSI MÓDSZER, FORRÁSOK, SZAKIRODALOM

1. Kutatási módszer

Kutatásom nagy része művek bemutatására, eddig magyarul meg nem jelent művek fordítására irányult. Ezt a módszert a választott téma és célkitűzéseim már előre meghatározták. A magyar szakirodalomban ugyanis eddig nemcsak kevés tanulmány jelent meg erről a témáról, de – néhány magyar szerző kivételével – még a legjelentősebb iszlámot bíráló latin szövegek fordítása sem készült el. Ilyen művek a következők: a Petrus Venerabilis által létrehozott *Corpus Toletanum* (melyben Petrus Venerabilis művecskéje, a latin nyelvre lefordított Korán, valamint Robertus Ketensis és Hermannus Dalmata művei is megtalálhatóak), Riccoldo da Monte Croce és Nicolaus Cusanus Korán-cáfolatai és II. Pius levele. Theodor Bibliander 1543-as gyűjteményéből csak két magyarországi szerző, Georgius de Hungaria és Georgievics Bertalan műve került lefordításra. Az általam vizsgált magyarországi személyek közül Szántó István személyében találhatunk olyan szerzőt, akinek latin nyelven írt művét mindmáig nem adták ki magyar nyelven. Több mű fordítását magam végeztem el, de Bibliander gyűjteményének fordításakor segítségemre volt egy doktorandusztársam is.⁸ A művek fordítása, bemutatása, elemzése és összehasonlítása szövegkiadások segítségével történt. Azért volt szükség ezeknek a műveknek a bemutatására, mert csak így kaphatunk képet arról, hogy az egyes szerzők mennyire hagyatkoztak elődeikre, vagy saját tudásukra. Ezen módszer révén például Riccoldo da Monte Croce esetében – aki több évet töltött Bagdadban, s megtanult arabul – láthatóvá válik, hogy a Koránból saját maga fordított részleteket, de művének megírásában nemcsak saját élményeire hagyatkozott, hanem ismerte az 1143-ban keletkezett *Corpus Toletanum*-ot is.

Természetesen egy-egy mű bemutatása mellett törekedtem a szerzők bemutatására, illetve a mű korának bemutatására is. Mert az egyes művekről csak a szerzők ismerete mellett tehetünk pontos megállapításokat, műveiben foglaltak gyakran szorulnak magyarázatra. Ez utóbbira csak két példát említenék. Az egyik legérdekesebb mű Bibliander gyűjteményében II. Pius pápa levele, melyben II. Mehmed török szultán a kereszténység felvételére kérte. A

⁸ Szuromi Kristóffal a következő négy művet fordítottunk le közösen: Petrus Venerabilis: *Summula quaedam brevis contra haereses et sectam diabolicam fraudis Saracenorum, sive Ismaelitarum*; Riccoldo da Monte Croce: *Libellus contra legem Sarracenorum*; Nicolaus Cusanus: *Cribratio Alkorani*; II. Pius pápa levele II. Mehmed szultánhoz. A Bibliander gyűjteményéből származó más idézetek fordítását én magam végeztem el. Ugyanez igaz Szántó István művének első és második könyvének esetében is.

levél tartalma azonban ellentétben állt a pápa törökellenes gondolkodásmódjával és politikájával. E látszólagos ellentétet feloldásához nemcsak az adott levelet, de a pápa több művét is meg kellett vizsgálnom. A második példaként pedig csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy bár az iszlámellenes művek tartalma nagy hasonlóságot mutat, de ezek a művek az egyes korokban más-más okból keletkeztek. A középkori művekben még a kereszténység védelmében írtáíródtak, Mohamedet hamis prófétának, „szektáját” eretnekségnek tartották. Az újkorban azonban már nemcsak a muzulmánok támadására szolgáltak ezek a művek, hanem a felekezetek közötti vita része is volt. A protestánsok Mohamedben Isten büntetését látták, akinek szektáját Isten a keresztények bűnei miatt hagyott megerősödni és győzedelmeskedni, míg a keresztények a protestánsok tanításaiban a törökhöz hasonló eretnekséget láttak.

2. Források

Értekezésem elsősorban szövegek elemzésén alapul, ehhez szövegkiadásokat használtam. Szerencsésnek mondhatom magam, ugyanis a nemzetközi szakirodalom manapság már az iszlámot érintő keresztény műveknek külön szövegkiadást szentelt. Ez a gyűjtemény a **Corpus Islamo-Christianum**, melynek több sorozata (Graeca, Latina, Arabica–Christiana, Coptica és Armenia) is létezik.⁹ A szövegeket kritikai kiadásban közlik, majd rövid tanulmányokkal való ellátása mellett modern nyelve is lefordítják. Az egyes sze műveinek külön-külön kiadása is létezik. A Petrus Venerabilis által összeállított *Corpus Toletanum* szövegkiadását **James Kritzeck** adta ki.¹⁰ Riccoldo de Monte Croce művének szövegkiadása **Jean-Marie Mérigoux** érdeme.¹¹ Nicolaus Cusanus jelentőségét jól mutatja, hogy **Nicolai de Cusa Opera omnia** nevű sorozatban minden művének kritikai kiadása megtalálható, köztük a *Cribratio Alkorani* című műé is, melyet **Ludwig Hagemann** készített el.¹² II. Pius levelét

⁹ A Corpus Islamo-Christianum (CISC) sorozat első száma 1985-ben jelent meg. Ez a sorozat azon keresztény írók műveit igyekszik egybegyűjteni, akik az iszlámmal foglalkoztak.

¹⁰ KRITZECK, James: Peter the Venerable and Islam. Princeton University Press, 1964. Kritzeck ebben a monográfiájában több szövegkiadást is közölt. Petrus Venerabilis művének fordítása ennek a szövegkiadásnak az alapján készült.

¹¹ MÉRIGOUX, Jean-Marie: L'ouvrage d'un frere prêcheur florentin en Orient à la fin du XIIIe siècle, le Contra legem Sarracenorum de Riccoldo da Monte Croce. Memorie domenicane 17, Pistoia 1986.

¹² HAGEMANN, Ludwig: Nicolai de Cusa Opera omnia, Opera philosophica. 8. vol., Cribratio Alkorani, Hamburg 1986. Cusanus *Cribratio Alkorani* című művét Jasper Hopkins angol nyelvre, míg Paul Naumann és Hölscher Gustav német nyelvre fordította le. Cusanusnak néhány műve magyarul is megjelent. Erdő Péter Cusanus fő művének számító *De docta ignorantia*-t fordította le, Alácsi Ervin János a *De Deo abscondito*-t.

Luca D’Ascia kiadása alapján ismertetem.¹³ Pázmány Péter műveiről a XIX–XX. század fordulóján készült szövegkiadás, a Tíz bizonyság – melynek része a Korán-cáfolat – legújabb szövegkiadását **Ajkay Alinka** és **Hargittay Emil** adta ki.¹⁴ Szántó István Korán-cáfolatának szövege pedig **Lázár István Dávid** gondozásában jelent meg.¹⁵

Szerencsés helyzetben voltam Bibliander gyűjteményének vizsgálatakor is, hiszen magának Bibliander gyűjteményének szövegkiadását a közelmúltban **Henri Lamarque** elvégezte.¹⁶ Míg a gyűjtemény első és második kiadása az **Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában** fellelhető az **Ant.1953(1)-es** és **Ant.1903(2)-es** jelezet alatt. A gyűjteményre tett megállapításaim ezeknek a példányoknak az alapján keletkeztek. A protestáns szerzők műveit igyekeztem szövegkiadások alapján tanulmányozni, ezek bibliográfiai adatait mindig feltüntettem. Azonban a legtöbb protestáns szerző művét szintén az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára állományában leltem fel.

A disszertációmban magyar nyelvű fordításokat illetve szövegkiadásokat is használtam. **Kenéz Győző** és **Fügedi Erik** Georgius de Hungaria művét fordította le, Georgievics Bertalan műveit pedig **Groszmann Zsigmond**.¹⁷ A XVI. századi protestáns szerzők műveinek tartalmát szintén az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában őrzött példányokból ismerhettem meg.

¹³ D’ASCIA, Luca: Il Corano e la tiara. L’Epistola a Maometto II, di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II). Introduzione ed edizione, prefazione di Adriano Prosperi. Pendragon, Bologna 2001.

¹⁴ AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil (szerk): Pázmány Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága és rövid intés a Török birodalomról és vallásról (1605). Universitas Kiadó, Budapest 2001.

¹⁵ LÁZÁR István Dávid: Szántó (Arator) István S. J.: Confutatio Alcorani (Adattár a XVI–XVIII századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27). Szeged 1990.

¹⁶ LAMARQUE, Henri: Le Coran à la Renaissance. Plaidoyer pour une traduction. Presses Universitaires du Miral, Toulouse 2007.

¹⁷ Kenéz Győző fordítása: TARDY: i. m. 1977. Fügedi Erik fordítása: FÜGEDI: i. m. 1976. Groszmann Zsigmondé: GROSZMANN: i. m. 1904.

3. Szakirodalom

A keresztény-muszlim kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalom ismertetése – mint ahogy minden sok más szakterület irodalma – szinte lehetetlen feladat. Éppen ezért e rövid bevezetőben csak utalni szeretnék a legfőbb monográfiákra és tanulmányokra. A középkori Európában kialakult iszlámképről **Norman Daniel** *Islam and the West* és *The Arabs and Medieval Europe*,¹⁸ **Richard William Southern** *Western Views of Islam in the Middle Ages*¹⁹ című műveit és **John Victor Tolan** által szerkesztett *Medieval Christian Perceptions of Islam*²⁰ című tanulmányt szeretném megemlíteni. A késő középkori, kora újkor iszlámképről szintén átfogó művek készültek: **Adam S. Francisco** *Martin Luther and Islam*,²¹ **Hartmut Bobzin** *Der Koran im Zeitalter der Reformation*,²² **Hugh Goddard** *A History of Christian-Muslim Relations*,²³ **Segesváry Viktor** *Az iszlám és a reformáció*,²⁴ **Michael Frassetto** és **David Blanks** *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*²⁵ és **Nancy Bisaha** *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*.²⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a kereszténység és az iszlám kapcsolatáról már önálló tudományos folyóirat is jelent meg, az **Islam and Christian-Muslim Relations**. E folyóirat 1990-től jelenik meg. Hasonló címet visel egy nemrégiben összeállított gyűjtemény, a **Christian-Muslim Relation: A Bibliographical History**. E gyűjteménynek 2015-ig hét kötete jelent meg, bennük az 1600-ig keletkezett kereszténység-iszlám kapcsolatát érintő műveket mutatják be egy tanulmány keretében, feltüntetve a mű szövegkiadásait, illetve rövid bibliográfiai összefoglalást is csatolnak az egyes művek mellé.

Az összegző munkák mellett az egyes szerzőket és műveiket részletesebben bemutató tanulmányokat is használtam. A teljesség igénye nélkül csak néhány szerzőt említenék meg, az ő tanulmányaik rávilágítottak arra, hogy egy-egy szerző munkásságában mekkora hangsúly volt az iszlám megismerésének. Korábban is említettem, hogy Petrus Venerabilis által létrehozott *Corpus Toletanum* szövegét James Kritzeck adta ki. Nicolaus Cusanus személyi-

¹⁸ DANIEL: i. m. 1966.

¹⁹ SOUTHERN, Richard William: *Western Views of Islam in the Middle Ages*. Harvard University Press, Cambridge 1962.

²⁰ TOLAN, John Victor: *Medieval Christian Perceptions of Islam*. Psychology Press, New York-London 2000.

²¹ FRANCISCO, Adam S.: *Martin Luther and Islam*. Brill, Leiden 2007.

²² BOBZIN, Hartmut: *Der Koran im Zeitalter der Reformation*. Beirut 1995.

²³ GODDARD, Hugh: *A History of Christian-Muslim Relations*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2000.

²⁴ SEGESVÁRY Viktor: *Az Iszlám és a Reformáció*. Mikes International, Hága 2005.

²⁵ BLANKS, David – FRASSETTO, Michael (szerk.): *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*. St. Martin's Press. New York 1999.

²⁶ BISAHA, Nancy: *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004.

ségével és műveivel kapcsolatban rendkívül nagy szakirodalom keletkezett, **Kurt Flash** és **Pauline Moffitt Watts** műveit használtam fel.²⁷ Biblianderrel és a gyűjteményével kapcsolatban a fentebb említetteken túl meg kell említenem **Manfred Köhler**, **Rudolf Pfister**, **Christian Moser** és **Gregory Miller** nevét is.²⁸ A magyar jezsuiták Korán-cáfolatát pedig tanulmányukban érintette **Óze Sándor** és **Dobrovits Mihály**.²⁹ Pázmány Péter Korán-cáfolatának bemutatását, forrásainak ismertetését **Varsányi Orsolya** végezte el.³⁰

²⁷ FLASH, Kurt: Nicolaus Cusanus és kora, Szent István Társulat, Budapest 2009. 5–61.; WATTS, Pauline Moffitt: Nicolaus Cusanus: a fifteenth-century vision of man. Brill, Leiden 1982. 6–20.

²⁸ KÖHLER, Manfred: Melanchthon und der Islam, Ein Beitrag zur Klärung des Verhältnisses zwischen Christentum und Fremdreigionen in der Reformationszeit. Leipzig 1938.; PFISTER, Rudolf: Das Türkenbüchlein Theodor Biblianders. *Theologische Zeitschrift* 9 (1953) 438–454.; MOSER, Christian: Theodor Bibliander (1515–1564). Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009.; MILLER, Gregory: Theodor Bibliander's Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the sixteenth century Encyclopedia of Islam. *Islam and Christian-Muslim Relations* 24 (2013) 241–254.

²⁹ DOBROVITS Mihály – ÓZE Sándor: A Korán-cáfolat műfaja közép-európai reformáció és kato-likus reform eszmei fegyvertárában. *Egyháztörténeti szemle* 10 (2009) 19-33.

³⁰ VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru című művének forrásai és citátumhasználat. In: Hargittay Emil (szerk.): Textológia és forráskritika. PPKE BTK, Piliscsaba 2006. 47–54.; U.ő.: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru. *Itk* 112 (2008) 645–678.

III. AZ ÚJKORI ISZLÁMISMERET ELŐZMÉNYEI

Mielőtt rátérnék dolgozatom fő célkitűzéseire, egy rövid összefoglalást szeretnék adni a középkori kereszténység iszlámismeretéről. Ezt a kitekintést azért vagyok kénytelen megtenni, mert a kereszténység és az iszlám kapcsolata egészen Mohamed fellépéséig, a VII. századra nyúlik vissza. A kitekintésben csak érinteni fogok egyes témákat, mert ezek kifejtése igen terjedelmes lenne, s így eltérnék eredeti szándékomtól.

Már Norman Daniel megállapította, hogy az iszlámról alkotott kép nem sokat változott a XII–XIV. századtól kezdve. Ez valóban igaz, de a XII. század előtti szerzők is írtak az iszlámról. Ezenkívül mind az iszlám, mind a keresztény világ jelentős változásokon ment keresztül az évszázadok során. E változások nemcsak abban merültek ki, hogy más-más hatalom csapott össze a kereszténység és az iszlám nevében, de a szellemi élet területén is változás következett be. Jelentős különbség van a VII–VIII. századi arab hódítások időszaka, a XI–XII. századi kereszties hadjáratok kora és a középkor végi, újkor eleji oszmán török hódítás ideje között. Ha csak a két utóbbi időszakot vizsgáljuk meg, akkor is megállapítható, hogy a kereszties hadjáratok idején a pápa felhívására több nemzet is csatlakozott Jeruzsálem visszafoglalásához. Ezzel szemben az oszmán hódítás idején Európa uralkodói oly megosztottak voltak, hogy lehetetlenségnek mutatkozott egy közös hadjárat megszervezése, sőt az Oszmán Birodalom részt vett az európai uralkodók szövetségében.³¹ Ezenfelül a XVI. században a protestáns felekezetek és a katolikus egyház közötti megosztottság sem segítette elő a közös török elleni harcot, sőt, a felekezetek egymást hibáztatták a török megjelenéséért.

A kultúrák egymásra történő hatásáról, a hatalmi változásokról csak elvétve ejtek szót dolgozatomban. Alaptételeim kifejtése közben meg fogom mutatni, hogy bár ezek a fentebb említett jelenségeket nem szabad figyelmen kívül hagyni, de az iszlámról kialakított nézetekben nem sok változást okoztak. Kissé eltúlozva mondhatnánk, hogy egy kereszties hadjáratok korában élő személy ugyanazon vádakat olvashatta Mohamedről, a Koránról, mint egy középkor végén élt személy.

³¹ FODOR Pál: Magyarország Kelet és Nyugat között: a török hagyatéka. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka. PPKE BTK, Piliscsaba 2013. 19–36.

1. Iszlámkép a középkori művekben

Az iszlám megjelenésekor a kereszténység már 600 éves múlttal rendelkezett. A kereszténység nem először találkozott más vallással, több hitvitát is le kellett folytatnia. Legelsőnek a zsidósággal került szembe, majd a pogánynak számító görög-római vallással. A IV. századtól kezdve pedig eretnek mozgalmak ellen is fel kellett lépnie.³² Nem véletlen tehát, hogy az iszlámot a keresztény szerzők hosszú ideig egy eretnek mozgalomnak bélyegezték. Ez nagyon jól megfigyelhető a Bizánci Birodalom szerzőinél is. Ez a birodalom volt a keresztény államok közül a legelső, amely kapcsolatba került az iszlámmal. Hérakleiosz bizánci császár (610–641) uralma idején, 634-ben Omár kalifa vezetésével a birodalomra támadtak az arabok. A bizánciak kifáradtak a 620-as években zajlott perzsák elleni hadjáratban, az arab hódításnak már nem tudtak ellenállni, elesett Antióchia Szíriával együtt, Jeruzsálem, a legerősebb örmény erődítmény, Dvin. A hódítások pedig a császár halála után is folytatódtak.³³ Olyannyira, hogy a Bizánci Birodalom 1543-as fennállásáig szinte alig volt olyan időszak, amikor nem kellett harcolnia valamilyen keletről érkező fenyegetés ellen. A keletről érkező támadókban a vallásuk, az iszlám volt a közös. Az alábbiakban azonban csak röviden térek ki Bizánc és keleti ellenségei kapcsolatára. Ugyanis ez a téma igen sokrétű, s a választott célkitűzésemtől is jelentősen eltér. Mindenesetre annyit érdemes megjegyezni, hogy a bizánci iszlám-ellenes apologéták közül az első Damaszkuszi Szent János volt.³⁴ *A megismerés forrása című* művének második részének végén tett azt írta, hogy az arabok Hágár fiától, Izmaeltől száraztatják magukat, hogy egy bizonyos hamis próféta, Mohamed megjelenése előtt bálványimádók voltak (a Kaba szentélyébe beépített fekete kőben – Damaszkuszi Szent János szerint – Aphroditét imádták). Mohamed tanait arianizmushoz hasonló eretnekségnek tartotta. Ennek indoklásául azt hozta fel, hogy Mohamed tanítója egy Bahíra nevű eretnek (ariánus) szerzetes volt.³⁵ Az egyházatya az eretnekség bizonyosságát látta abban is, hogy bár Mohamed egy Istent

³² Ezekről a hitvitákról bővebben: GODDARD: i. m. 2000. 5–18. Goddard műve emelett a középkori keresztény művekben megjelenő iszlámképről is tájékoztatást ad.

³³ OSTROGORSKY, Georg: A Bizánci állam története. Osiris 2003. 99–110.

³⁴ Damaszkuszi Szent János pontos születési és halálzási dátuma nem ismert. 650 körül születhetett Damaszkuszban, édesapja, Szargun ibn Manszúr a I. Muávija kalifa kincstárnoka volt. Damaszkuszi Szent Jánost I. Jazid kalifa játszótársaként emlegették. Később János követte apját hivatalában. Abd al-Malik kaifa idején távozott Damaszkuszról és vonult be a Jeruzsálem közeli Mar Saba-kolostorba. Itt szentelték pappá, itt írta meg műveit is. Legfőbb műve *A megismerés forrása* című műve. Jelentősebb művei közé tartozik még az eretnekek elleni művei (a nesztorianizmus, a manicheizmus és a jakobiták ellen), a szent képek védelmében írt művei és az Oktoechos. Neki tulajdonítják még a a Barlám és Jozafát görög változatát is, de ennek a szerzősége vitatott. Halála 750 körül következhetett be. Damaszkuszi Szent János életéről bővebben: SAHAS, Daniel J.: *John of Damascus on Islam: The „Heresy of the Ishmaelites*. Brill, Leiden 1972. 32–47.

³⁵ Bahíra személye az iszlám művekben is feltűnik, a hozzá kapcsolódó hagyomány nem egységes, de őt tartják annak a személynek, aki megjósolta Mohamed prófétaát. A hagyomány szerint ugyanis Mohamed tizenkét

imádott, de tagadta a Szentháromságot; valamint azt, hogy Jézust keresztre feszítették volna. Damaszkuszi Szent János mindezekhez hozzátette, hogy Mohamed követői Máriát, Jézus anyját Mózes és Áron testvérének tartják, s hogy a keresztényeket és a zsidókat az isteni iratok meghamisításával vádolják. Damaszkuszi Szent János másik művében (*Dialexis Sarrakénou kai Christianou*) szintén a Szentháromság és a Megtestesülés tanát állította szembe az iszlám tanításával.³⁶ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az utolsó egyházatya által az iszlámmal kapcsolatban tett megállapításokat, és vádakot a későbbi keresztény szerzők is megismételték.

A bizánci apologéták között szerepel még a IX. században élő Bizánci Nikétasz - aki az iszlám szent könyvét, a Koránt támadta – Euthümiosz Zegabénosz, Nikétasz Khoniatész és Edesszai Bertalan.³⁷ De Mohamed prófétaságát támadta VI. Jóannész Kantakuzénosz bizánci császár (1347–1354) is.³⁸ A császárt 1354-ben lemondatták, mely után szerzetesként kellett élnie. Szerzetesként írta meg a *Négy védőirat* és a *Négy beszéd Mohamed ellen* című műveit. A művek megírásához állítólag azért fogott, mert egy kereszténységre áttért Meletius nevű szerzetesbarátja megkérte, hogy segítsen neki válaszolni egy korábbi hittársa vádjaira. Művei Bibliander gyűjteményének második, 1550-es kiadásában is szerepelnek, ezért részletesebb bemutatásukra a későbbiekben kerül sor.

Az utóbbi időben pedig II. Manuel császár (1391-1425) *Párbeszédék egy perzsával* című műve vált ismerté. 2006 szeptemberében XVI. Benedek pápa a regensburgi egyetemen tartott beszédében a következő mondatot idézte II. Manuel császártól: „*Mutasd meg nekem, mi*

éves kora körül elkísérte nevelőatyja, Abu Tálib karavánját egy szíriai újtárra. Szíriában (egyres hágyományok szerint Borsa városában) találkozta egy szerzetessel, akit Bahírának hívtak, s e szerzetes egy jelenés formájában felhőt látott Mohamed feje felett, amely mindig követte az ifjút. Ekkor jósolta meg Mohamed nevelőjének, hogy a fiú próféta lesz, s intette őt, hogy védje meg a zsidóktól és a bizánciaktól. Az európai szerzők gyakran tüntettek fel más eretnek tanítókat Mohamed mellett. Ilyen volt Sirius vagy Sergius nevű nesztoriánus szerzetes, aki vagy Bahira helyett vagy Bahira mellett Mohamed tanítójaként szerepeltettek. Bahírával kapcsolatban kiváló összefoglalót nyújt ROGGEMA, Barbara: *The Legend of Sergius Bahīrā: Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam. (History of Christian-Muslim Relations, 9.)* Leiden and Boston: Brill, 2009.

³⁶ Damaszkuszi Szent János iszlámmal kapcsolatos műveivel kapcsolatban: SAHAS: i.m. 1972. 51–130.; DANIEL: i. m. 1966. 3–5.; SEGESVÁRY: i. m. 2005. 18.

³⁷ A bizánci szerzők műveiről bővebben: DOBROVITS – ŐZE: i. m. 2009. 19-33. Euthümiosz Zegabénosz művének 28. fejezete és német fordítása megtalálható a Corpus Islamo-Christianum sorozatban. FÖRSTEL, Karl: *Schriften zum Islam von Arethas und Euthymios Zigabenos und Fragmente der griechischen Koranübersetzung. Corpus Islamo-Christianum, Series Graeca, 7.* Harrassowitz, Wiesbaden 2009. 43-84.

Nikétasz Khoniatésről bővebben: HADZISZ, Dimitriosz – KAPITÁNYFV István (szerk.): *A bizánci irodalom kistükre, Európa Könyvkiadó, Budapest 1974. 203-204.*; OSTROGORSKY: i. m. 2003. 313-314. MAHOULIAS, Harry J.: *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates.* Wayne State University Press, Detroit 1984; SIMPSON, Alicia – EFTHYMIADIS, Stephanos (szerk.): *Niketas Choniates. A Historian and a Writer.* Editions La Pomme d'or. Geneva 2009.

Edesszai Bertalan műve szintén megjelent a Corpus Islamo-Christianum sorozatban. TODT, Klaus-Peter: *Bartholomaios von Edessa, Confutatio Agareni. Corpus Islamo-Christianum, Series Graeca 2.)* Würzburg 1988.

³⁸ III. Andronikosz császár halála után annak 9 éves fia, V. Jóannész lett a császár, azonban Jóannész Kantakuzénosz nagydomestikoszként és az elhunyt császár barátjaként a fiatal uralkodó régense akart lenni. Ám terve nem sikerül, elűzték a fővárosból. Hosszas harcok után török segítséggel szerezte meg a hatalmat, s lett társascsászár 1347 és 1354 között. 1354-ben azonban lemondásra kényszerítették és Joasaph néven szerzetesként élt 1383-ig. OSTROGORSKY: i. m. 2003. 99–110.

újat hozott Mohamed, és csak rossz és embertelen dolgokat fogsz találni, mint az a rendelkezése, hogy az általa hirdetett hitet karddal kell terjeszteni.” Ez az előadásból kiragadott idézett óriási felháborodást váltott ki. S bár a média által előidézett torzításra is jó példa, de jól mutatja azt is, hogy II. Manuel császár szintén nem látott mást Mohamedben, mint egy erőszakosságra hajlamos tanítót és hódítót.³⁹

A bizánci írók műveiben tehát az iszlám a kereszténység egyik eretnek változataként jelent meg, mely elutasítja a Szentháromságot, tagadja Krisztus megtestesülését és kereszthalálát. Ezek az írók Mohamedben egy hamis prófétát láttak, akinek a tanításait ördögi eredetűnek vélték. Ám fontos megjegyezni, hogy az iszlám megítélése nem volt egységes a birodalomban. A keleti tartományokban élő monofizita és nesztoriánus keresztények az arab hódítókat nagyobb örömmel fogadták, mint a bizánci uralmat, melyet gyűlöltek. A hódítók engedélyezték nekik templomaik megtartását, vezetőket választhattak, sőt kevesebb adót kellett fizetniük.

Európa már a VIII. századtól kezdve kapcsolatba került az arab hódítókkal. Ugyanis Tarik, Tanger kormányzója 711-ben kelt át az Ibériai-félszigetre. Az arab előretörést 732-ben állította meg Martell Károly Poitiers-nél. Azonban az Ibériai-félsziget egy része az arabok fennhatósága alatt maradt, s ezen a területen alakult meg a Córdobai Kalifátus. A kalifátus területén jelentős keresztény népesség kényszerült a muzulmánokkal való együttélésre. Ezen együttélés elősegítette az arab művek Európában való elterjedését, ugyanis a félszigeten több fordítóiskola is működött, melyben arab nyelvű tudományos művek kerületek lefordításra. Az együttélés azonban nem ment zökkenőmentesen, bár nem következett be jelentősebb keresztényüldözés, a IX. században mégis többen szenvedtek mártírhalált. Az első mártír egy bizonyos Prefectus nevű szerzetes volt, akit sétája során egy muszlimokból álló csoport szólított meg. Azt kérdezték tőle, hogy ki a nagyobb: „Jézus, vagy Mohamed.” A szerzetes próbált kitérni a válasz elől, de elvesztette türelmét szidalmazni kezdte Mohamedet. A muszlim csoport feljelentette a szerzetest, akit a hatóságok előbb börtönbe vetettek, ám nem akarták kivégezni. A szerzetes azonban rosszul viselte fogságát, Mohamed személyére vonatkozólag újból gyalázkodó megjegyzéseket tett, s ekkor már nem kerülhette el sorsát, a kivégzést. Az eset 850-ben történt, s nem számított volna jelentős eseménynek, de Prefectus egyik szerzetestársa, egy Izsák nevezetű azonban már önként ment a kádi elé, s ugyancsak Mohamed személyét kritizálta. Állítólag a kádi először úgy vélte, hogy a szerzetes megőrült, de Izsák makacsul

³⁹ A regensburgi egyetemen előadott beszédéről és az általa kiváltott felháborodásról sok tudósítás és újságcikk jelent meg. A fentebbi idézet Kránitz Mihály tanulmányából származik. KRÁNITZ Mihály: A vallások teológiai értékelése. *Vigilia* 71 (2006). 812-821.

kitartott, s ezért ő is elszenvedte a mártíromságot. Az év folyamán majd félszáz önkéntes mártíromság következett be.⁴⁰ Mivel ezek az emberek önként vonultak a halálba, mivel szándékosan sértették meg a muzulmánokat, többen – köztük a córdobai püspök – kétségbe vonták mártíromságukat. Eulógius és Alvarus műveikben védelmük alá vették a mártírokat, s közben az iszlámot is jellemezték. Eulógius a *Liber apologeticus martyrum* című művében és a *Memorialis sanctorum* című művében Mohamedet az eretnekek közé sorolta, ám megjegyezte, hogy a muzulmánok Krisztust nagy prófétának tartják, de nem sorolják az isteni személyek közé. Alvarus *Indiculus luminosus* című művében a halált vállaló mártírokkal szemben Mohamedet Antikrisztusként írta le, s erre Dániel próféta által emlegetett negyedik szörny tizenegyedik szarvát használta fel.⁴¹ Mohamed és követőit a későbbiekben is összekapcsolták az Antikrisztussal. A középkori apokaliptikus szerzők legeredetibb és legnagyobb hatást kiváltó személye, Fiorei Joachim is megtette ezt. A kalábriai apát a történelmet három statusra osztotta a Szentháromság jegyében. Hitt az egyház életének egy új és jobb földi szakaszában, melyre az Antikrisztus veresége után kerül sor. Úgy vélte, hogy a hét ószövetségi zsidóüldözéssel párhuzamosan hét újszövetségi fog bekövetkezni. Erre a Jelenések könyvének tizenkettedik fejezetében megjelenő hétfejű sárkány alakját használta fel. McGinn így írt erről: „Összeszámlálja a figurában rejlő antikrisztusokat, azaz: Heródest (és a zsidók általi üldöztetést), Nerót (és a pogányság általi üldöztetést), Constantiust (és az eretnekek általi üldöztetést), Mohamedet (és a szaracénok általi üldöztetést), »Mesemoth«-ot (és a Babilon fiai általi üldöztetést), Szaladint (és a hatodik üldöztetést), és a »Hetedik Királyt, akinek méltán Antikrisztus a neve, habár lesz hozzá hasonló, nem kevésbé gonosz – akit a farkok jelképez«.”⁴² A keresztény írók az iszlám képviselőiben ezután is igen gyakran láttatták a végső ellenséget, aki nagy szenvedést fog mérni az emberiségre.

A fentebbi nézeten kívül egy másik, teljesen téves nézet is kialakult az európaiak körében az iszlámról. A kereszties hadjáratok korában ugyanis a muzulmánokat pogány bálványimádóknak tartották, akik több istenük (Jupiter, Apolló vagy Mohamed) van. Ezeket a hiedelmeket a kereszties hadjárat krónikásai is megerősítették, tovább bővítették. Leírásaikban a

⁴⁰ KAREN Armstrong: Mohamed. Az iszlám világ nyugati szemmel. Európa könyvkiadó. Budapest 1998. 22–27.

⁴¹ A két ibériai szerzőről: SEGESVÁRY: i. m. 2005. 22. Dániel-féle idézet így hangzik: „Ezután, íme, éjszakai látomásomban egy negyedik vadállatot is láttam. Félelmetes, rettenetes és szörnyű erős volt. Hatalmas vasfogai voltak: falt és rágott, a maradékot pedig széttiporta a lábával. Egészen más volt, mint a többi vadállat, tíz szarva volt. Amint a szarvakat figyeltem, lám, még egy kis szarv nőtt ki közöttük. De előbb az addigi szarvak közül háromat kitéptek. Lám, ezen a szarvon emberi szemhez hasonló szemek voltak, meg fennhézajón beszélő száj.” Dán 7,7-8. Dániel próféta ezen leírását a későbbi korok szerzői is felhasználták Mohamed leírása kapcsán.

⁴² MCGINN, Bernard: Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. AduPrint, Budapest. 1995. 151.

Szentföldet hatalmukban tartó arabokról igen negatív képet festettek, mely leginkább Thiemo salzburgi érsek történetében nyilvánul meg. A történet szerint Thiemo az első keresztes hadjárat idején fogságba esett. A korábbi keresztényüldöző Decius császárnál is kegyetlenebb és pogányabb arabok bálványimádásra akarták kényszeríteni az érseket, aki azonban szétrombolta az aranyból készült bálványokat. E tette után megkínózták és megölték az érseket, aki így hitét megvalló mártírként maradt fent a kereszténység emlékezetében. A krónikások ezenkívül gyakran Mohamedimádóként írták le az arabokat, illetve a hadjáratot a kereszténység pogányok ellen vívott ősi harcaként jelenítették meg.⁴³

Ugyanezen kép jelenik meg a *Roland-ének*ben is. Bár maga a *Roland-ének* egy 778-as hadjáratról szól, de ma ismert formáját a XI–XII. században nyerte el. Ezért nem véletlen, hogy a *Roland-ének*ben megjelenő szaracénok ugyanúgy vannak bemutatva, mint a keresztes hadjárat krónikaiban. Azaz a műben a frankok ellen küzdő szaracénok is pogány bálványimádók, sőt további negatív jelzőket kaptak. Úgy jelennek meg, mint akik készek feláldozni elsőszülöttjeiket a győzelem érdekében, nem riadnak a tárgyalófél megölésétől sem. Sőt a műben azt olvashatjuk, hogy minden rossz a szaracénoktól ered, Istent megvetik, foglyaikat megesszik, esküjüket megszegik és asszonyaikat adják-veszik.⁴⁴

Ezek a leírások nagy hatással voltak a közvéleményre, s csak kevés történetíró említette meg, hogy az arabok egy Istenben hisznek, és Mohamedet nem tartják istennek, csak vezetőjüknek. Ezek közé tartozik többek közt Guibert de Nogent (*Gesta Dei per Francos*), Guillelmus/Willelmus Malmesburiensis (*De gestis regum Anglorum*) és Freisingi Ottó is (*Chronicon*). Freisingi Ottó épp Thiemo érsek története kapcsán jegyezte meg a következőket: „Hogy az hitéért elszenvedte, arról igen megbízható tudósítás van, de hogy a bálványokat szétrombolta volna, az nehezen hihető, mivel a szaracénok összessége egy Istent imádó, a törvény könyveit, valamint a körülmétélést is elfogadja, Krisztust, az apostolokat és az apostoli férfiakat sem veti el; csak abban vannak távol az üdvösségtől, hogy tagadják az emberi nem megváltást hozó Jézus Krisztus istenségét, vagy hogy Isten fia volna és a félrevezető Mahometet – akiről fentebb volt szó – mintegy a legfőbb Isten nagy prófétáját félik és tisztelik. Félrevezetésének és – amint maga is hazudja – prédikációjának kezdete nálunk ilyképpen szól: Mahomet, Isten fia, a legnagyobb próféta evangéliumának kezdete ez: Mosakodjatok és legye-

⁴³ TOLAN, John: Muslims as pagan Idolaters in Chronicles of the First Crusade. In: BLANKS – FRASSETTO: i. m. 1999. 97–117.

⁴⁴ CRUZ, Jo Ann H. Moran: Popular Attitudes towards Islam in Medieval Europe. In: BLANKS – FRASSETTO: i. m. 1999. 55–81.

tek tiszták. Ezt a szabályt a megnevezett nép balga módon követi és testének fedetlenebb részét naponként le szokta mosni”⁴⁵

Pertus Alphonsi, aki szintén az első kereszties hadjárat ideje alatt élt, a *Dialogi* című művének *De lege Saracenorum* kezdetű fejezetében foglalkozott a muzulmánok törvényeivel. Sok előírást említett meg, egy részüket azonban nem a valóságnak megfelelően közölt. Úgy vélte, hogy ezek a törvények igen engedékenyek és az észre támaszkodnak. Petrus Alphonsi művét már szélesebb körben ismerték, használták. Sikerült pontosítania a nyugati keresztények iszlámról alkotott ismereteit.⁴⁶

Legjelentősebb változást az európai iszlámismeretre a XII. században élő Petrus Venerabilis működése révén létrejött gyűjtemény jelentette. E változásban fontos szintén az Ibériai-félsziget játszott fontos szerepet. 1014-ben megindult a félsziget visszafoglalása, mely háború hosszan elhúzódott, de ez tekinthető a szent háború gyakorlatba való átültetésének. A félszigeten zajló eseményeket a Cluny apátság nagy figyelemmel kísérte.⁴⁷ Petrus Venerabilis maga is járt ezen a területen, ekkor fogalmazódott meg benne az ellenségnek tekintett mohamedánok pontosabb megismerésének terve. Tervéhez arabul jól tudó keresztényeket keresett, akik a Koránt és iszlám tanait összefoglaló műveket latin nyelvre fordítanák. Kutatása sikerrel járt, s létrejött a *Corpus Toletanum* néven ismert gyűjtemény. Ezt Bibliander beleillesztette a saját gyűjteményébe. A Petrus Venerabilis-féle gyűjtemény bemutatására ezért a későbbiekben kerül sor. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy a Petrus Venerabilis által 1143-ban latin nyelvre lefordított Korán elérhetővé vált az európaiak számára, s így alapvető forrásul is szolgált az iszlám megismeréséhez. Azonban e fordítás igen sok hibát tartalmazott, s később hiába fordították le többen is a Koránt, az 1143-as fordításnak volt a legnagyobb tekintélye. Jól példázza ezt az is, hogy Marcus Toledanus a XIII. században pontosabb fordítást készített a Petrus Venerabilis-féle fordításnál, de csak kevesen olvasták, és feledésbe merült. A Koránon kívül Marcus Toledanus lefordította Mahdí ibn Túmart hitvallását is. Ezzel a fordításával pontosan és hűen adta vissza az iszlám dogmájának és törvényének értelmét.⁴⁸

⁴⁵ Freisingi Ottó: Krónika VII. 7. Az idézet Gombos Ferenc Albin fordítása: GOMBOS Ferenc Albin: Freisingi Krónikája. Középkori krónikások XII.-XIV. Athenaeum. Budapest 1912. 332.

⁴⁶ BOBZIN: i. m. 1995. 44-46.

⁴⁷ Fontos még kiemelni az első kereszties hadjárat kapcsán, hogy Alexiosz bizánci császár csak a szeldzsukok elleni harcához szeretett volna katonai segítséget kapni, s e cél érdekében küldte a pápához követeket. A követeknek a vártnál jobban sikerült teljesíteniük feladataikat. Ugyanis II. Orbán pápa (1088-1099) mikor meghirdette az első kereszties hadjáratot, akkor a törökök kegyetlenségére, a zarándokok nehézségeire és a keleti egyház megsegítésére hivatkozott. Ám a pápa által leírt viszonyokat túlságosan is negatívra sikerredtek, a nyugati keresztények pedig igen buzgónak bizonyultak. A kereszties hadjáratot megelőző időszakról lásd: RUNCIMAN: i. m. 2002. 17-102.

⁴⁸ Norman Daniel Marcus Toledanus fordításáról megjegyezte, hogy az sokkal közelebb állt az eredetihez, de a Petrus Venerabilis féle gyűjtemény sokkal több tudással látta el az iszlámban járatlan olvasókat. DANIEL: i. m.

A XIII. századtól kezdve egyre nagyobb hangsúlyt kapott a muzulmánok megtérítésének gondolata is. Egyik legismertebb térítő Assiszi Szent Ferenc volt, aki 1219-ben Melek el Kamel szultán elé járulhatott. Jelentős eredményt nem ért el, de sok térítő követte példáját, ilyen volt Raimundus Lullus (1232-1316) filozófus is. Ő maga többször járt Észak-Afrikában, utolsó térítőútján a feldühödött tömeg megkövezte, sérüléseibe később belehalt. Filozófiai rendszere, amelynek lényege a hit és az értelem összeegyeztethetősége volt, melyet isteni sugallatnak tulajdonított, s bizott tökéletességében és hatékonyságában, valamint abban, hogy alkalmazásával a hitetlenek megtéríthetők. Vagyis észérvekkel akarta megtéríteni a muzulmánokat, de vitairataiban szinte kizárólag a Szentháromságtaúra összpontosított, ezen kívül képzeletbeli vitapartnerének olyan mondatokat adott a szájába, melyeket valójában egy muzulmán sose mondott volna.⁴⁹ Lullus szorgalmazta a keleti nyelvek tanítását és a megtérítendő népek szokásainak ismeretét. Úgy vélte, hogy ezekkel az ismeretekkel sikeresen lehet téríteni. Az ő hatásának tulajdonítják, az 1311–12-es viennei zsinaton elrendelték a keleti nyelvek tanítását.⁵⁰

A térítők sorába tartozott Riccoldo da Monte Croce domonkos rendi szerzetes, akinek műve szintén Bibliander gyűjteményének része. Életét és műveit a későbbiekben fogom kifejteni. A XIII. században egy másik domonkos szerzetes is kiemelkedett a térítők sorából. Ő volt a Tripoliból származó William, aki a *Tractatus de statu Saracenorum* című művében írt az iszlámról. A mű három részre osztható, az elsőben Mohamed életéről, a másodikban az iszlám addigi hódításairól, a harmadikban a Koránról és annak tanításáról olvashatunk. Bár a tripoliból származó szerzetes kortársainál pozitívabb véleményt alakított ki az iszlámról, abban ő is csak egy új eretnekséget látott. Ezt a tényt jól mutatja, hogy Mohamed tanítójaként az eretnek Bahírát nevezte meg. Művében megemlítette, hogy a muszlimoknak több szent könyvük is van (Mózes öt könyve, a próféták könyvei, Zsoltár, Evangélium), de legfontosabb könyvük a Korán. Kiemelte, hogy Jézus és Mária is nagy tiszteletnek örvend e könyvben. Missziós munkája alatt kereste a legmegfelelőbb eszközöket a muzulmánok megtérítéséhez, s elutasította a keresztes hadjáratok gondolatát. Művében a keresztyén és az iszlám tanításai

1966. 19., Marcus Toledanus művével kapcsolatban lásd: BOBZIN: i. m. 1995. 55-60.; SEGESVÁRY: i. m. 2005. 24.

⁴⁹ Raimundus Lullus életművét többen is elemezték részletesen.: BARBER, William Theodore Aquila: Raymond Lull, the illuminated doctor: a study in medieval missions. C.H. Kelly, London 1903; BANNER, Anthony: The Art and Logic of Ramon Lull: A User's Guide. Brill, Leiden 2007. SEGESVÁRY: i. m. 2005. 25-26.

⁵⁰ A vienne-i zsinatot 1311. október 16-án nyitotta meg V. Kelemen pápa (1305-1314). 1312-ben fogadták el az úgynevezett nyelvi kánont, amely a térítés eredményessége miatt rendelte el a héber, az arab és a káldeus nyelv tanítását. „Azért hát, hogy eme népek nyelveiben kellő jártasságra tegyünk szert, ...Párizsban, Bolognában és Salamancában, ahol megfelelő tudást szerezhetnek a héber nyelvből, az arabból és a káldeusból, ... Isten segedelmével elvigyék a hit várva várt gyümölcsét a hitetlenek közé.” GÁBOR György: Héberül pedig tudni kell. A héber nyelv a középkori keresztyén gondolkodás tükrében. *Világosság* 41 (2000) 32-50.

közötti hasonlóságokat kereste, a Koránnak és az iszlám hagyományainak mindazokat az elemeit felkutatta, amelyek szerinte összeegyeztethetők a keresztyén hittel.⁵¹

Európában a kolduló szerzetesek missziója Keleten a XIV. század után véget ért, az iszlám missziók csak az Ibériai-félszigeten maradtak meg, de maga a missziós szándék, az iszlámban hívők megtérítésének a gondolata mindvégig fennmaradt az egyes szerzőknél. Ám a XIV–XV. században az oszmán török egyre több európai területet hódított meg. IV. Jenő pápától (1431–1447) kezdve minden egyházfő keresztes hadjáratot próbált indítani a hódítás megfékezésére, ám ezek rendre kudarcba fulladtak. Ebben az időben a török veszély nemcsak teológiai és történetírói művekben jelent meg, hanem irodalmi művekben is. Az irodalmi művek ekkor az ókori művek alapján íródtak, az ókori szerzők művei, műfajai, s az általuk használt költői eszközök voltak a mérvadóak. Éppen ezért az oszmán hódítás során végbemenő pusztítást az ókori pusztításokkal állították párhuzamba a középkori írók. Nancy Bisaha több művében rámutatott arra, hogy a humanista költők az ókori elődeik leírását követték (városok kifosztása, felégetése). A török tehát a kultúra pusztítójaként jelent meg ezekben a műveken, leggyakoribb jelzője a pogány, a barbár lett, mert az ókori rómaiak is e jelzőkkel illették a fosztogató, pusztító ellenséget. Jó példa erre, hogy Bizánc elestekor a tudósítások a város lakosságának lemészárolása mellett a több ezer könyv és több műemlék pusztulását is óriási katasztrófaként élték meg.⁵²

Bizánc eleste Európában rémhírként terjedt el, s egyik eredményeként a XV. század második felében a török mellett az iszlámmal kapcsolatban is egyre több mű született. Ezen személyek sorába tartozott Juan de Segovia is, aki a bázeli zsinat (1431–49) történetírójaként lépett fel és később bíboros lett, az 1453-as események hatására és különösen az Ibériai-félsziget helyzetének hatására újból lefordította a Koránt, ezúttal latinra és egyben a kasztíliai népnyelvre is 1454–1456 között a savoyai Ayton kolostorban. Ez a mű, melyben tehát három nyelven, arabul, latinul és kasztíliai népnyelven lehetett olvasni a Koránt – évszázadokkal ezelőtt eltűnt. Juan de Segovia maga is elismerte, hogy a szent szövegek fordítása rendkívül nehéz feladat, a korábbi Korán fordítók legfőbb hibájának azt tartotta, hogy a keresztyén egyházban használt fogalmakkal dolgoztak.⁵³ Ugyanebben az időszakban egy másik Korán fordítás is készült Dionysius Carthusianus által, ám írása, a *Contra Alchoranum et sectam*

⁵¹ SEGESVÁRY: i. m. 2005. 29–30. O'MEARA, Thomas F.: The theology and times of William of Tripoli, O.P. A different view of Islam. *Theological studies* 69 (2008) 80–98.

⁵² BISAHA, Nancy: New Barbarian or Worthy Adversary? Humanist Constructs of the Ottoman Turks in Fifteenth-Century Italy. In: BLANKS – FRASSETTO: i. m. 1999. 185–205. E tanulmányban Nancy Bisaha többek közt Aeneas Silvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) szavait is felidézi, aki szerint Bizánc eleste a lakosság lemészárolása, szüzek és asszonyok megerőszkolása, oly sok szent templom bemocskolása mellett Platón, Homérosz, Pindarosz és sok más költő és tudós második halálát jelentette.

⁵³ BOBZIN: i. m. 1995. 64–70. oldal. SEGESVÁRY: i. m. 2005. 38.

Machumeticam nem lépett túl elődei által megismételt vádakon.⁵⁴ A műben a török elleni kereszties hadjárat szorgalmazása mellett megjelenik a missziós lelkesedés is. Dionysius a kereszténység igazságát igyekezett bemutatni, ennek érdekében előbb a Koránból vett idézeteit a Szentírással ellensúlyozta, majd egy keresztény és egy arab közötti fiktív párbeszédet is megírt. Mindketten, Juan de Segovia és Dionysius Carthusianus is, ismerték Nicolaus Cusanus német bíborost, akinek társai is voltak. Dionysius például 1451-től három évig kísérte az alsó- és közép-rajnai útjain Nicolaus Cusanust. A német bíboros az ő hatásukra kezdett el foglalkozni az iszlámmal. Korán-cáfolata Bibliander gyűjteményébe is bekerült, így a Cusanus által írt művekről a lentebbiekben még bőven lesz szó. Annyi azonban leszögezhető, hogy a XV. század végére egyre fokozottabb figyelem fordult a hódító törökre, s e figyelem nemcsak az irodalmi művekben megjelenő pogány, barbár törökképekben mutatkozott meg, hanem a török vallásának kritikájában is.⁵⁵

A középkori művekben tehát igen vegyes iszlámképre bukkanunk. Érintettem a bizánci szerzőket, ők Damaszkuszi Szent János vezetésével az iszlámot egy eretnek szektának bélyegezték; Mohamedet, tanait és a Koránt cáfolták, bírálták. Az európaiak figyelme – nem elfelejtkezve az Ibériai-félsziget IX. századi szerzőiről – a kereszties hadjáratok idején fordult igazán a mohamedánok felé. Többen pogány, többistenhívő, bálványoknak áldozóként írták le őket. Ez magyarázható a kereszties hadjárat propagandájával. Ezt a képet igyekezett Petrus Venerabilis pontosítani. Az ő gyűjteménye révén már a későbbi szerzők szintén egy eretnekiségnek tartották Mohamed tanítását. Ugyanakkor a kereszténység végső ellenségével, az Antikrisztussal is összekapcsolták az iszlámot. Ezenkívül a szerzők iszlámmal szembeni hozzáállása is igen változatos volt, egy részük a fegyveres harcot szorgalmazta, másik részük inkább a missziós, azaz térítői buzgalommal viseltetett irántuk.

A középkori iszlámismeretet – ahogy többször utaltam rá – Bibliander gyűjteményében szereplő művek segítségével részletesebben is be fogom mutatni. A kora újkori szerzők ugyanis ismereteiket ezekből a művekből szerezték, s az iszlámmal szembeni állásfoglalásuk is nagyban hasonlított, szinte megegyezett a középkori szerzőkével.

⁵⁴ BOBZIN: i. m. 1995. 70–76. oldal.

⁵⁵ FRANCISCO: i. m. 2007. 16–19.

IV. MACHUMETIS SARACENORUM PRINCIPIS...

Az középkor végén és az újkor elején a török, s ezzel együtt az iszlám iránti érdeklődés ismét megnőtt. XV–XVI. század fordulóján ugyanis sikerült teljesen visszafoglalni az Ibériai-félsziget területét, ám a siker Európa másik részén előretörő oszmán sereg ellensúlyozta. Sőt az Oszmán Birodalom éppen a kora újkorban érte el hatalma csúcsát. Egyesek próbáltak fényt deríteni a törökök eredetére, sikerük titkára. A reformáció következtében megosztott kereszténység az egyre aggasztóbb oszmán térnyerésben Isten büntetését látta. Természetesen a felekezetek egymást hibáztatták, a protestánsok szerint Isten a törökkel büntette a világot a katolikusok bűnei miatt. A katolikusok pedig gyakran összemosták a protestánsokat a törökkel, vagy éppen a protestánsokat hibáztatták, hogy az általuk keltett megosztottság révén lehetett sikeres az oszmán sereg.

Nem kellett sok idő, hogy a török az eszkatológikus események sorában is elfoglalja helyét.⁵⁶ Luther maga is a végidők hatalmának tartotta az iszlám világot és azon belül is az Oszmán Birodalmat, amit már 1521-ben is megfogalmazott.⁵⁷ A törököket továbbá Góg és Magóg népének is mondták, valamint a XVI. század derekára már egyértelműen Antikrisztusnak tartották őket. Így a török már nem pusztán katonai fenyegetést jelentett a keresztény Európára, hanem egyben komoly spirituális és vallási tényező is lett.⁵⁸

Az újkor szerzői írásaikban a fentebb ismertetett középkori képeket is felhasználták, csak most a szaracénok helyett a törököt tartották térítendő pogánynak, vagy eretneknek látták őket, akikkel tüzzel-vassal kell leszámolni.⁵⁹ Az újkorban szintén nem tartották méltónak arra az iszlámot, hogy vallásnak nevezzék, Mohamedet pedig szélhámosnak, sőt hamis prófétának mondták,⁶⁰ míg Luther a Koránt romlott könyvnek tartotta.⁶¹

⁵⁶ ANDERMANN Ulrich: Gesichtsdeutung und Prophetie: Krisenerfahrung und bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. In: GUTHMÜLLER B. – HLAMM K. W. (szerk.): Europa und die Türken in der Renaissance. Tübingen, Niemeyer 2000. 38.

⁵⁷ HAGEMANN: i.m. 1999. 86.; 1521-es írásában nem csak a pápát nevezte Antikrisztusnak, hanem egyben a törököket is apokaliptikus tulajdonságokkal ruházta fel. EHMANN J.: Luther, Türken und Islam. Gütersloch, Güterslocher Verlagshaus, 2008. 300-301.

⁵⁸ HAGEMANN: i.m. 1999. 86. Bár Luther szerint Mohamed nem lehetett Antikrisztus, mert túl könnyen felismerhető volt benne a gonosz.

⁵⁹ BOTTA István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Fabinyi Tibor (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Egyetemi Nyomda, Budapest 1984. 51-65.; ÓZE Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526-1566). Magyar Napló. Piliscsaba 2011. 65.

⁶⁰ RICHARDSEN-FRIEDRICH: i.m. 2003. 359.

⁶¹ BÓKA Éva: Európa és az Oszmán Birodalom a XVI-XVII. században. Budapest, L'Harmattan, 2004. 83.; HAGEMANN: i.m. (1999). 88.

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a „török” kifejezés többretegű értelemmel is bírt. Jelentette egyfelől az oszmánokat, de jelenthetett egyfajta „belső törököt” is. Ez a belső török jelentkezhet lelki szinten is, de jelentkezhet egy közösségen/népen belül is. Többek között Luther is ennek a belső töröknek a legyőzését tartotta az első feladatnak, mielőtt a fizikai ellenséggel próbálnának leszámolni.⁶² Fontos megemlíteni, hogy nem mindig volt egyöntetűen negatív az oszmánok megítélése. Már a XVI. században is voltak elismerő megjegyzések velük kapcsolatban, sőt protestáns körökben egyfajta nyitottság is tapasztalható feléjük éppen a katolikus császári udvar iránti ellenszenv miatt (ezt leginkább a nagyobb vallásháborúk során lehetett érzékelni). De akár a feléjük való nyitás, akár a legyőzésük volt a cél, mindkét esetben az oszmánok és vallásuk megismerése kritikus pont volt. Ebben játszottak vitathatatlan szerepet a Korán-fordítások és a Korán-cáfolatok.

A török tehát megállíthatatlan ellenfélnek tűnt, 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában végzetes csapást mért a Magyar Királyságra. S mielőtt Szulejmán szultán (1520 – 1566) folytatta volna a magyar területek meghódítását 1529-ben már Bécset ostromolta, igaz sikertelenül. Az ostromot újabb megrázkódtatások követték, 1532-ben újra megostromolta a várost, szintén sikertelenül, ám 1541-ben Budát már sikeresen elfoglalta. Buda visszavétele 1542-ben meghiúsult. A következő évben, 1543-ban – jól mutatva török iránti érdeklődést – összesen három Korán-fordítás és magyarázat került kiadásra Guillaume Postel, Johann Albrecht van Windmannstätter és Theodor Bibliander működése révén.⁶³

1. Theodor Bibliander és az iszlám

A katonai sikerek miatt az újkorban szinte mindenki – függetlenül attól, hogy hol élt – a török csapatok megjelenését várta, alig volt olyan kiemelkedő személyiség, aki ne írt volna erről az ellenségről. A reformátorok sem voltak kivételek ez alól. Nemcsak a török megítéléséről írtak, de szót ejtettek műveikben az iszlámról is. Segesváry Viktor *Az iszlám és a reformáció* című művében bemutatta a reformátorok iszlámról alkotott nézeteiket, valamint Luther és a török kapcsolatáról már rengeteg értekezés született. Itt most csak röviden ejtek szót ezekről.

A protestáns szerzők nem tértek el középkori elődeiktől. Theodor Bibliander, Guillaume Postel, Johann Heinrich Bullinger és Luther is azt vallotta, hogy Mohamed saját

⁶² HOUSLEY: i.m. 2002. 138.

⁶³ BOBZIN: i. m. 1995. A Korán szövege nyomtatásban csak 1647-ben jelent meg újra.

tanait keresztény, zsidó és pogány tanításokból állította össze. Ebben segítségére eretnek keresztények, hithű vagy hitehagyott zsidók voltak. Tanításával Mohamed a keresztények jelentős részét tévútra vezette. Látható tehát, hogy a reformátorok is eretnekségnek tartották az iszlámot. Mohamed mellett a Koránt is támadták. Tagadták, hogy isteni kijelentés lenne, hazugságokkal és ellentmondásokkal teli, hihetetlen meséket tartalmazó gyűjteménynek írták le, melyet emberi értelem alkotott.⁶⁴ Természetesen az egyes szerzők között, ahogyan a középkorban, különbségek is megfigyelhetők, a reformátorok közül Theodor Bibliander személyét választottam ki. Ő igyekezett az iszlámról minél pontosabb ismereteket megszerezni, nem véletlen, hogy Petrus Venerabilis-hez hasonlóan ő is egy gyűjteményt hozott létre.

Theodor Bibliander eredetileg Theodor Buchmann néven született a mai Svájc keleti részén, Thurgau tartományában 1505 körül. Nevét később, annak görög megfelelőjére választotta. 1520-ban Zürichbe ment tanulni, ahol görögül és héberül is tanult. A gimnázium igazgatója Oswald Myconius volt, aki korán felfedezte az ifjú tanítvány tehetségét. 1526-ban Theodor Bibliander Bázélbe költözött, itt Konrad Pellikan és Johannes Oekolampad felügyelete alatt nyelvtudását és teológiai ismereteit tovább mélyítette. Bibliander tehetségét jól mutatja az a tény is, hogy Ulrich Zwingli ajánlására Liegnitz városában lévő főiskolán taníthatott 1527 és 1529 között. Jól ismert tény, hogy Zwingli halála után Bibliandert nevezték ki a teológiai tanszék élére, s majd harminc éven át vezette is a tanszéket. Latin nyelvű előadásait rengetegen látogatták. Nyelvészeti tevékenysége igen jelentős volt, saját magát *homo grammaticusnak* nevezte. 1535-ben héber nyelvtankönyvet adott ki, az 1548-as *De ratione communi omnium linguarum et litterarum* című művében a nyelvek közös vonásaira hívta fel a figyelmet. Emellett teológiai tevékenysége a legjelentősebb. Az Ószövetség könyveihez írt kommentárjai, az ezekről szóló előadásai harmincnál is több kötetet tesznek ki. Bekapcsolódott a hitvitába is. Nemcsak a katolikus egyházzal vitázott, hanem más protestánsokkal is. Elvetette a kettős predestinatio elvét, Lutherrel is szembehelyezkedett. Bibliandert magát háromszor vádolták meg, 1535-ben és 1545-ben még sikerült e vádakat visszavernie, de 1559-ben már kénytelen volt nyugdíjba menni. Négy évvel később, 1564-ben a városon végigsöprő pestisben halt meg.⁶⁵

⁶⁴ SEGESVÁRY: i. m. 2005. 57-93.

⁶⁵ GORDON, Bruce: Theodor Buchmann. In: THOMAS, David – CHESWORTH, John (ed.): Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Brill, Leiden 2014. 643.

Theodor Bibliander 1530-tól kezdve foglalkozott az iszlámmal. Az 1543-as gyűjtemény megjelenése előtt az *Ad nominis Christiani socios consultatio* című művében Mohamedről is írt.⁶⁶ Mohamed születését 597-re helyezte, s születési helyeként Medinát adta meg. Bibliander szerint Mohamed édesapja a perzsa Abdala volt, édesanyja pedig Emma, aki fiát a zsidó tanítás szerint körülmételte és e tanítás szerint nevelte. Magát Mohamedet egy jóképű, erős, ékesszóló, okos emberként írta le. Bibliander meg is jegyezte, hogy ezek a képességek révén Mohamedből kiváló ember is lehetett volna, de sajnos engedett az ördög csábításának és saját vágyainak, így képességeit elpazarolta.

Mohamed további életéről megjegyezte, hogy több változata is ismert. Egyesek szerint Mohamed szülei halála után egy Abdemonaplis nevű kereskedőhöz került, aki fiaként nevelte fel és megosztotta vele üzletét. Mások szerint Mohamed a kereskedő társa volt, s kereskedőútjain ismerkedett meg egy Mathaeus nevű jakobita és egy Sergius nevű nesztoriánus szerzetessel. S bár ezek a történetek különböznek, de abban a legtöbben egyet értenek, hogy a kereskedő halála után Mohamed elvette annak feleségét, Cadigát, s így nagy vagyonra tett szert.

Mohamedet egy betegség kínozta, de feleségének azt hazudta, hogy ilyenkor kinyilatkoztatásokat kap. Felesége elhitte neki, s terjeszteni is kezdte. Mohamed ennek a hazugságnak és az akkori kereszténység romlásának köszönhette felemelkedését. Hamis csodái, szemfényvesztései és a jólét ígérete miatt sokan csatlakoztak hozzá, akikkel együtt 623-ban Mohamed hódításba fogott. A hozzá csatlakozóknak és a meghódított területen élőknek új vallási és „polgári” törvényeket adott, melyeknek a lényege az egyszerűség és a könnyű betarthatóság volt.

Bibliander szerint Mohamedet megmérgezték követői, hét napi szenvedés után halt meg, testét pedig három nappal a halála után helyezték el egy koporsóban. E koporsót Mekka egyik templomában egy boltzat alá függesztették, s ez az oka annak, hogy minden mohamedánnak el kell zárándokolnia Mekkába.⁶⁷

Ennek a műnek a kiadása után egy évvel, 1543-ban Theodor Bibliander a Korán fordítását egy átfogó gyűjteményben adta ki, mely gyűjtemény Mohamedről, a Koránról és a törökökről szóló írásokat tartalmazott.⁶⁸ E gyűjtemény a következő címen jelent meg: *Machumetis*

⁶⁶ FRANCISCO: i. m. 2007. 56.

⁶⁷ FRANCISCO: i. m. 2007. 57–73.

⁶⁸ A gyűjteményről számos tanulmány és monográfia jelent meg, ezek közül a legfontosabbak: KÖHLER: i. m. 1938.; PFISTER: i. m. 1953. BOBZIN, Hartmut: Über Theodor Bibliander Arbeit am Koran (1542/43). Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 186 (1986) 347-363. BOBZIN: i.m. 1995.; SEGESVÁRY: i. m. 2005.; WEDEL, Christine Christ-von: Theodor Bibliander (1505-1564). Ein Thurgauer im Gelehrten Zürich der Reformationszeit. Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zurich 2005. MOSER: i. m. 2009.; MILLER, Gregory: i. m. 2013.

*Saracenorum principis eiusque successorum vitae, ac doctrina, ipseque Alcoran, quo velut authentico legum divinarum codice Agareni et Turcae, aliique Christo adversantes populi reguntur, quae ante annos CCCC, vir multis hominibus, Divi quoque Bernardi testimoni clarissimus, D. Petrus abbas Cluniacensis per viros eruditos, ad fidei Christianae ac sanctae matris Ecclesiae propugnationem, ex Arabica lingua in Latinam transferri curavit. His adiunctae sunt confutationes multorum et quidem probatissimorum authorum Arabum, Graecorum, et Latinorum, una cum doctissimi viri Philippi Melanctonis praemonitione. Quibus velut instructissimi fidei catholicae propugnatorum acie, perversa dogmata et tota superstitio Machumetica profligantur. Adiunctae sunt etiam, Turcarum, qui non tam sectatores Machumeticae vaesaniae, quam vindices et propugnatores, nominisque Christiani acerrimos hostes aliquot iam seculis praestiterunt, res gestae maxime memorabiles, a DCCC annis ad nostra usque tempora. Haec omnis in unum volumen redacta sunt, opera et studio Theodori Bibliandri, Ecclesiae Tigurini ministri, qui collatis etiam exemplaribus Latinis et Arab. Alcorani textum emendavit, et marginibus apposuit Annotationes, quibus doctrinae Mahumeticae absurditas, contradictiones, origines errorum divinaeque scripturae depravationes, atque alia id genus indicantur. Quae quidem in lucem edidit ad gloriam Domini Jesu Christi, et multiplicem Ecclesiae utilitatem, adversus Satanem principem tenebrarum, eiusque nuncium Antichristum: quem oportet manifestari, et confici spiritu oris Christi Servatoris nostri.*⁶⁹

A cím hosszúsága miatt a gyűjteményre csak *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae, ac doctrina, ipseque Alcoran* vagy *Machumetis Saracenorum principis* címmel szoktak hivatkozni. 1550-ben a gyűjteményt újra kiadták néhány művel kiegészítve. Gregory Miller cikkében Bibliander gyűjteményét – kiemelve annak fontosságát és jelentőségét – a tizenhatodik század iszlám enciklopédiájának nevezte. Ugyanis a gyűjtemény olyan középkori és kora újkori iszlámellenes és törökkel foglalkozó művek tartalmazott, ame-

⁶⁹ A címet a következőképpen fordítottam le: *Mohamednek, a szaracénok fejedelmének, az ő követőinek élete és tanítása, s maga a Korán, mint amely isteni törvényeknek a hiteles kódexe az egyiptomiakat, törököket, és más Krisztustól elfordult népeket vezeti, amelynek tudós emberek általi arab nyelvről latin nyelvre történő lefordításáról egy igen híres férfi, az igen tisztelt Petrus, Cluny apát 400 évvel ezelőtt gondoskodott a keresztény hitnek és az Anyaszentegyháznak a védelmében több emberrel együtt, köztük a tisztelt Bernát tanúskodásával is. Ezekhez több, a legjelesebb arab, görög és latin szerzők cáfolatai vannak hozzáfüzve a tudós férfi, Philip Melancthon emlékeztetőjével. Amelyek, mint a katolikus hit legtanultabb védelmezőinek éleslátása, a téves tanokat és az egész mohamedán babonaságot megdöntik. Ezekhez hozzá vannak fűzve a törökök legemlékezetesebb dolgaik, akik nem annyira a mohamedánizmus követői, mint inkább annak oltalmazói és védelmezői, és a kereszténység legádázabb ellenségeként mutatkoznak már néhány évszázada, a mi időnk szerint kilencszáz éve. Mindezeket egy kötetbe szerkesztették, Theodor Bibliander, aki a helvét egyház szolgája, aki összehasonlította a latin példákat az arabbal, a Korán szövegét kiigazította, és a széleket jegyzetekkel ellátta, aki a mohamedán tanok képtelenségét, ellentmondásait, a tévedések eredeteit, az isteni könyv eltorzításait és más hasonlókat megítélte. Amelyre fény derül Urunk, Jézus Krisztus dicsőségére és az Egyház nagy hasznára, a sötétség sátáni hatalma és az azt hirdető Antikrisztus ellen: akit kézzelfoghatóvá kell tenni, és a mi Megmentő Krisztusunk leheletével le kell győzni.*

lyek a XVI. században a legjobb összefoglalót adták azon személyeknek, akik az iszlám iránt érdeklődtek.⁷⁰

Bibliander gyűjteményének kiadása azonban nem ment zökkenőmentesen. Korábban ugyanis egy másik kiadónak megtiltották a Korán latin nyelvű kiadását. Ezért Johannes Oporinus, aki vállalkozott Bibliander gyűjteményének kiadására, az engedély megkérése előtt már elkezdte kinyomtatni a latin nyelvű Koránt. Ám a bázeli városi tanács, mikor tudomást szerzett a gyűjtemény tartalmáról, hogy az a Korán teljes szövegét tartalmazza, 1542 őszén lefoglalta a már elkészült példányokat és Oporinust börtönbe zárta. Csak Luther, Melancthon, Bucer és Bibliander nyomására és érvelésére állt el a tanács döntésétől, s engedélyezte a munka folytatását. Azonban feltételeket szabott, az elkészült művön nem volt szabad feltüntetni a kiadó nevét és helyét, valamint a művet nem lehetett árusítani a városban. E feltételeket Oporinus elfogadta.⁷¹ Ezért a mű első kiadásának címlapján a kiadó neve és helye nem szerepelt, sőt a kiadás éve sem. A kiadás megszakítása és újrakezdésének következményeként azonban az első kiadás hét változatban maradt fent.⁷²

A továbbiakban a gyűjteményben található művek segítségével szeretném teljesíteni dolgozatom első és harmadik célkitűzését. Ahogy a bevezetőben is megemlítettem dolgozatom első célkitűzése Bibliander gyűjteményének részletes bemutatása. A gyűjteményben található művek 1143 és 1543 között keletkeztek, s az európai iszlámkép legfontosabb dokumantumai. E művek részletes bemutatása során érinteni fogom az egyes szerzők életét, jelentőségüket, műveikkel kapcsolatos problémákat. Mindemellett a művek tartalmából jól kimutatható, hogy a későbbiekben mennyire használták fel őket a magyar szerzők. Bibliander kötete dolgozatom harmadik célkitűzésének (a kevésbé ismert művek bemutatása) teljesítésére is szolgál. S bár nem szerencsés kiemelni egyetlen egy művet sem, de II. Pius pápa II. Mehmedhez írott levele már önmagában is igen érdekes, hiszen a keresztény egyház világi vezetője, aki keresztes hadjáratot próbált indítani a török ellen, éppen az oszmán törökök uralkodójához fordult egy meglepő ajánlattal. De erről bővebben az alábbiakban lesz szó.

⁷⁰ MILLER: i. m. 2013. 252.

⁷¹ SEGESVÁRY: i. m. 2005. 94-95.

⁷² GORDON, Bruce: i. m. 2014. 649.

2. A gyűjtemény első kötete

A gyűjtemény első kötete az iszlám tanításairól próbált pontos tudást nyújtani az olvasóknak. A kötetben található a latin nyelvű Korán, Bibliander bár maga fordította le, de fordítása csak nagyon kis mértékben tér el attól, melyet 1143-ban Petrus Venerabilis fordítatott le. A latin nyelvű Korán mellett az iszlám tanait bemutató művek, történetek latin fordítása szerepel. Ezen művek mindegyikét a *Corpus Toletanum* nevű gyűjteményből vette Bibliander. Már ez a tény is jól mutatja, hogy még az 1540-es években is igen nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendett egy XII. században keletkezett írás. A gyűjteményt két rövid bevezető előzi meg, Philipp Melanchton *Praemonitio*-ja és Bibliander *Apologia pro editione Alcoranica*-ja.

Melanchton *Praemonitio ad lectorem* (Intés az olvasóhoz) című bevezetőjét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kiadás mellett szóló érvek ugyanakkora hangsúlyt kapnak, mint a Mohamed tana ellen felhozott cáfolatok. Ahogy korábban említettem, a gyűjtemény kiadását a bázeli tanács veszélyesnek, a keresztény emberekre ártalmasnak tartotta többek közt a benne lévő Korán miatt. Melanchton ezen vádakát a következőkkel cáfolta: „*Mert Mohamed ezen mostani meséi semennyire sem képesek megindítani és megzavarni a keresztényeket, mint az egyiptomiak régi örülete, akik az ökröket, macskákat és kígyókat imádtak, s ezektől kértek segítséget.*”⁷³ Tehát a gyűjtemény kiadásában semmi olyat nem látott, ami veszélyes lett volna a keresztények lelkivilágára. Mohamed tanításait a *delirium* szóval írta le, mely számára ugyanolyan utálatos, mint az egyiptomiak babonásága vagy a bakkhánsnők üvöltése. Megállapította, hogy ezek miatt a dolgok miatt Mohamed tanításaiban semmi valláshoz méltó dolog nincs, s az inkább a barbárokhoz méltó. Hiába rendelkeznek az arabok hatalommal, mondhatnak magukénak számtalan győzelmet, s hiába állítják maguk mellé csábító ígéretekkel népek sokaságát, a keresztény embert elrettenti ezektől a Sátán, akit ebben a szektában lehet felfedezni.

Melanchton véleményét az iszlámról leginkább a *Praemonitio* következő mondata fejezi ki legjobban: „*Egyáltalán nem kételkedem, hogy Dániel a mohamedán királyságról beszél, amikor a kis szarvról prédikál.*”⁷⁴ Azaz Mohamedet Antikrisztusként jelenítette meg, tehát az iszlámról alkotott véleményében középkori elemek fedezhetőek fel. A bevezető vé-

⁷³ „*Quare hae recentes fabulae Mahometi nihilo plus movere aut turbare Christianos possunt, quam veteres furores Aegyptii, qui boves, feles, serpentes, tanquam numina colebant, et ab eis auxilium petebant.*” A fordítás alapjául Bibliander gyűjteménye szolgált. BIBLIANDER, Theodor: Machumetis Saracenorum principis I.köt. Oporinus, Bazel 1543. α2.

⁷⁴ „*Nihil dubito, Daniele concionari de regno Mahometico, cum de paruulo cornu vaticinatur.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. I. α2/v.

gén azonban hozzátette, hogy Mohamed sektája csak Isten haragja miatt tombolhat, mely haragot az emberek gonoszsága és a pápa váltott ki. Itt pedig már az újkori sajátosságra lehe-
tünk figyelmesek, amikor is az egyik felekezet egy másikban látta a török sikerének titkát.

A *Praemonitio* az első kiadás néhány példányában Luther írásának van feltüntetve. Segesváry Viktor ennek magyarázatául Martin Steinmann-t idézi, aki szerint az eltérést az okozhatta, hogy Luthertől még egy előszót kértek a gyűjtemény kiadói a bázeli tanács meggyőzésére. Luther vállalta ennek a megírását, ám amíg ez az új előszó megérkezett, Melancton rövid intését Luther neve alatt nyomtatták ki.⁷⁵

Bibliander *Apologia pro editione Alcorani, ad reverendissimos patres ac domines episcopos et doctores* (A Korán kiadása melletti védőbeszéd, Krisztus egyházának legtisztel-
letreméltóbb atyái, urai, püspökei és doktorai számára) című bevezetője szintén a kiadás érde-
kében íródott, ahogy azt neve is mutatja. Bibliander több okot is felsorolt a kiadás mellett, így
ez a rövid mű elsősorban nem is az olvasók számára íródott, hanem a kiadás ellenzőinek.
Bibliander szerint a kiadás azért volt fontos, mert az európaiaknak meg kellett ismerniük Mo-
hamed tanainak hazugságát és tévedéseit, hogy ne engedjenek a mohamedán szekta csábításá-
nak. Az *Apologia*-ban Mohamed tanítását az ördögtől valónak, gonosznak, hamisnak, erkölcs-
telennek és vadállathoz méltónak írta le, sőt üres pelyvához hasonlította. Bibliander kiemelte
azt is, hogy Mohamed nem tett semmiféle csodát, sőt, míg a Szentírásban a szeretet kap hang-
súlyt, addig a Koránban a rablás, a gyilkosság és az erkölcstelen tettek. Azért fontos megis-
merni, hogy Mohamed tana hazugság, „mert – ahogy Bibliander írta – *semmi sem gyengébb,
mint a hazugság, mely az isteni igazság fényében vizsgálódik meg.*”⁷⁶ Ezzel az érveléssel akarta
cáfolni, hogy a Korán latin nyelvű kiadása veszélyes volna, s zavart keltene. Továbbá véle-
ménye szerint ezen ismeret segíti a keresztényeket abban, hogy meg tudják különböztetni a
bárányt a báránybőrbe bujtatott farkastól, s a Korán megismerésével alkalomadtán a kereszté-
nyek meg tudják védeni saját hitüket is.

Bibliander a kiadás ügyének védelme mellett példának hozta fel, hogy sok ókori po-
gány szerző műve is megjelent, ám mégsem tért vissza senki a római istenek imádatára. Sőt a
zsidók szent könyvét is kiadták már a gyűjteményt megelőzően. Felhívta a figyelmet arra,
hogy Mohamed tanainak elhallgatására azért sincs szükség, mert számos kiemelkedő egyházi
személy (Irénéusz, Tertulianus, Alexandriai Dionüsziosz, Euszebiosz, Szent Ágoston és Pet-

⁷⁵ SEGESVÁRY: i. m. 2005. 98–99., STEINMANN, Martin: Johannes Oporinus. Ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts, Bazel-Stuttgart 1966. Az OSZK-ban található példányban a *Praemonitio* szerzője-
ként Luther van feltüntetve.

⁷⁶ BIBLIANDER: i. m. 1543. I. α3/v.

rus Venerabilis) is írt már korábban eretnek és eretnek mozgalmak ellen (arianizmus, nesztorianizmus, chiliaizmus, Cerdonius, Szabelliusz, Praxeász, Markión). Ráadásul ezen eretnek tanok felfedezhetőek a Koránban is, ám ez csak a Korán elolvasása után derülhet ki. Sőt érvül hozta fel, hogy a viennei zsinaton V. Kelemen pápa elrendelte, hogy a párizsi, az oxfordi, a bolognai és a salamancai egyetemen az arab, a héber és a szír nyelv a tanulmányok között szerepeljen. Ez a rendelet pedig éppen azt célozta meg, hogy a térítők a saját nyelvükön tudjanak vitába szállni a megtérítendőekkel, s hogy minél többet tudjanak arról a népről, melyet meg kívánnak téríteni.⁷⁷

Melanchton és Bibliander rövid művei elsősorban a kiadás érdekében íródtak, s csak másodsorban Mohamed és az iszlám tanai ellen. Mindkét mű a középkori szerzők megállapításait tartalmazza az iszlámmal kapcsolatban, Mohamedet hazugnak, csalónak írják le, aki Antikrisztusként működött, s nem tanított semmi üdvöset. Erre hívták fel az olvasók figyelmét, valamint ennek veszélyével magyarázták a kiadás szükségszerűségét az azt ellenzők számára.

A bevezetők után következik a *Corpus Toletanum*⁷⁸ – mely Petrus Venerabilis cluny apát működése révén született meg 1143-ban – néhány műve. Bibliander felhasználta Petrus Venerabilis egyik levelét, melyet Clairvaux-i Szent Bernáthoz írt,⁷⁹ valamint a cluny apát *Summula quaedam brevis contra haereses et sectam diabolicam fraudis Saracenorum, sive Ismahelitarum* (Könyvecske az eretnekek és az ördögi módon csaló szaracénok vagy izmaeliták szektája ellen)⁸⁰ című művét. Ezután a latin nyelvű Korán található meg Robertus Kettensis előszavával, majd a *Doctrina Machumetis summatim comprehensa* (Mohamed tanításának rövid összefoglalója); a *De generatione Machumet, et nutritura eius* (Mohamed születése és neveltetése); a *Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum* (A szaracénok hamis és nevetséges krónikája).

Ahogy korábban is jeleztem, az Ibériai-félsziget sorsára a cluny apátok igen nagy figyelmet fordítottak. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy a *Corpus Toletanum* létrejöttében Petrus Venerabilis 1142-es Ibériai-félszigeten történt utazása igen fontos szerepet kapott. Az

⁷⁷ Utalás a viennei zsinat határozatára. Lásd a Raimundus Lullus-ról szóló résznél.

⁷⁸ Petrus Venerabilis életéről bővebben: ALVERNAY, Marie-Thérèse d': Deux traductions du Coran au moyen age. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen age* 16 (1948) 69-131.; CONSTABLE, Giles – KRITZECK, James (ed.): Petrus Venerabilis 1156-1956. *Studies and Texts Commemorating the Eighth Centenary of his Death. Studia Anselmiana* 40. Róma 1956. A *Corpus Toletanum*-ról kiváló elemzést nyújt KRITZECK: i. m. 1964.

⁷⁹ Petrus Venerabilis és Clairvaux-i Szent Bernát 1137-től kezdett el levelezni egymással. Tisztelték és becsülték egymást, Bernát és Abélard vitájában Petrus Venerabilis próbált közvetíteni. Barátságuk ellenére a két apát nem mindenben értett egyet, olykor igen heves vitát folytattak le egymás között. LECLERCQ, Jean: Clairvaux-i Szent Bernát. Kairosz Kiadó, Budapest 2006. 72–73.

⁸⁰ A műre *Summa totius heresis ac diabolicam sectis Saracenorum sive Ismahelitarum* címen is szoktak hivatkozni.

apát utazásának célja a félszigeten lévő az apátságához tartozó kolostorok meglátogatása volt, illetve ezen út alkalmával kívánta rendezni a bencéseket érintő problémákat VII. Alfonz kasztíliai királlyal (1126–1157). Ám a vizitáció során arra az elhatározásra jutott, hogy minél több iszlámmal kapcsolatos művet fog beszerezni, s arab műveket fog lefordítani annak érdekében, hogy minél pontosabb ismeretekhez jutassa a keresztényeket. A fordítások között szerepelt a Korán is, melyet először fordítottak le teljes egészében egy másik nyelvre. Petrus Venerabilis munkájának eredményességét annak is köszönhette, hogy a félszigeten már hosszabb ideje működtek fordítóiskolák. A fordítóiskolák létrejötté al-Mamún hercegnek (1043–1073) volt köszönhető, aki Toledo városát felvirágoztatta, s kulturális központtá tette. E kulturális központban több tudós és költő kapott támogatást a hercegtől, s a tudósok egy része az arab nyelvű művek latinra történő fordítását végezte. Toledo 1085-ös visszafoglalása után pedig Rodrigo Jiménez de Rada (Raymundo) toledói érsek ismerte fel először a keresztények közül a fordítóiskolák adta lehetőséget, s ő maga is támogatni kezdte az ott dolgozó fordítókat. A fordítás eredményessége annak volt köszönhető, hogy a muzulmánok a városban maradhattak a keresztények idején is. Raymundo érsek 1142 júliusában Salamanca városában találkozott Petrus Venerabilis-szel.⁸¹ Bár nem tudhatjuk, hogy a találkozás során szóba kerültek-e a fordítóiskolák, azonban valószínűsíthető, hogy e találkozás révén került kapcsolatba a cluny apát azokkal a személyekkel, akik később tervének megvalósításában is szerepet játszottak. Petrus Venerabilis ugyanis eredeti arab nyelvű forrásokból kívánta megismertetni Mohamedet, az ő tanításait, s a Koránt. Éppen ezért arabul tudó tudósokat kért fel erre a munkára. Ezen személyek közé tartozott Petrus Toledanus, Robertus Kettensis, Hermannus Dalmata és egy Mohamed nevű férfi. Toledanus munkáját Petrus Pictaviensis, az apát titkára segítette. Róluk bővebben az általuk lefordított műveknél lesz szó.

2.1. *Summula quedam brevis contra haereses...*

Bibilander első kötetében megtalálható Petrus Venerabilis Clairvaux-i Szent Bernát-hoz írott levele és a *Summula quedam brevis contra haereses et sectam diabolicam fraudis Saracenorum* című műve.⁸² A két mű tartalma hasonló, hiszen a *Summula* a levélben foglaltak kibővítése. Ebben a művében Petrus Venerabilis kifejtette az iszlám és a kereszténység közöt-

⁸¹KRITZECK: i. m. 1964. 51–55. A toledói fordítóiskoláról bővebben: KÉRI Katalin: Nevelés és művelődés Hispániában. Szeged – Pécs 2009. 19–27.

⁸²BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 2–6.

ti legfőbb eltéréseket. „Elsőként, a legfőbb, legnagyobb hibájuk, amely kárhozatos, hogy tagadják a Szentháromságot az isteni egységben. Nem hiszik, hogy létezik az egyetlen isteni lényeg három személy egységében, amíg nem fogadják el a hármasszámot, ahogy mondtam, minden forma kezdetének és végének, és minden megformált dolog okának, kezdetének és végének, Istent megvallhatják szájukkal, de nem ismerhetik őt mélyebben. ... De ők vakok, tagadják, hogy a Teremtőisten Atya, mert szerintük senki sem lehet atya anélkül, hogy nemzene. Így nem hiszik, hogy Krisztus – bár lehet isteni Lélektől fogant – Isten fia, azt sem hiszik, hogy Krisztus Isten.”⁸³ A cluny apát azt is megjegyezte, hogy az iszlámban Krisztust jó embernek, prófétának tekintik, s hogy a Mohamedet követők is hisznek az utolsó ítéletben. Ezt követően tért rá Mohamed személyére, akinek az életét és működését – Anasztáziuszra, a római egyház könyvtárosára hivatkozva – I. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) halála utánira, Hérakleiosz bizánci császár uralkodásának idejére helyezte. Mohamed személyéről és felemelkedéséről a következőket írta: „Arab származású, alacsony sorban született, először egy régi bálványimádás tisztelője, ahogy akkoriban más arabok is, műveletlen, szinte olvasni sem tudó. A világi dolgokban serény, igen ravasz, az ismeretlenségből és a nélkülözésből gazdagságba és elismertségbe jutott el. Ekkor lassan gyarapodva s a hozzá közelállókhoz – különösen legközelebbi vérrokonait – csalással, rablással és fosztogatással gyakran tönkretéve, egyeseket titokban, másokat nyíltan megölve az iránta való félelmet erősítette. S miután gyakran győztesként került ki az összetűzésekből, a saját népe feletti uralomra kezdett vágyakozni. Miután mindenki egyformán elutasította őt és megvetette az ő alacsony származását, akkor Mohamed belátta, hogy nem tudta volna ezen a módon elérni azt, amire vágyott, azaz nem lehetett a kard ereje által, megpróbálta, hogy a vallás leple alatt és az isteni próféta neve révén legyen király. S mivel barbárként élt a barbárok között, bálványimádóként a bálványimádók között, és azok között a népek között, akikről tudta, hogy az isteni és az emberi törvényekben járatlanok és tudatlanok, így könnyen tévútra tudta vezetni őket, figyelmét egy gonoszság kitalálására kezdte fordítani. Hallotta ugyanis, hogy Isten prófétái nagy emberek voltak, ezért azt mondta magáról, hogy az Ő prófétája, és hogy a jó látszatát keltse, megpróbálta lassanként a bálvány-

⁸³ „In primis, primus, et maximus ipsorum exsecrandus est error, quod Trinitatem in unitate deitatis negant. Sicque dum in una divinitatis essentia trium personarum numerum non credunt, in unitate numerum evitantes, dum ternarium numerum, inquam, omnium formarum principium atque finem, sicque rerum formarum causam et originem atque terminum non recipiunt, Deum licet ore confitentes, ipsum penitus nesciunt....Illi autem caeci Deum Creatorem Patrem esse negant, quia secundum eos nullus fit pater sine coitu. Christum itaque, licet ex divino Spiritu conceptum, Dei Filium esse non credunt.” KRITZECK: i. m. 1964. 204.

imádásból nem az igaz Istenhez vezetni őket, hanem a saját eretnekségének tévedéséhez, amit ő már akkor kezdett előkészíteni.”⁸⁴

Petrus Venerabilis azt állította, hogy a Sátán egy nesztorianus szerzetest, Sergiust vezetett Mohamedhez, akihez később zsidók is csatlakoztak. Ezen tanítók révén Mohamed tévesen ismerte meg a zsidó és a keresztény vallást, sőt Szabelliusz, Nesztoriosz és Manicheus eszméit is felhasználva alkotta meg a Koránt. Így oly sok tévtant és hamis tanítást hirdetett Mohamed, hogy már-már a cluny apát vonakodott az iszlámot az eretnekségek közé sorolni. Erről így írt: *„Bár eretnekeknek neveztem őket, mivel sokan úgy gondolják, hogy néhány dologban közösek velünk, a legtöbb dologban nem értenek egyet, talán helyesebb lenne őket pogánynak vagy pogányoknak nevezni, amely rosszabb.*”⁸⁵ Egy későbbi művében (*Contra Sarracenos*) az apát már nem is eretnekeknek nevezte a mohamedánokat, hanem hitetleneknek.

Műve végén Petrus Venerabilis jelezte, hogy az általa létrehozott gyűjtemény kiadását azért tartotta fontosnak, mert a korabeli emberek számára addig senki sem mutatta be az iszlámot, s bár nem magát tartotta a legmegfelelőbb embernek, mégis vállalkozott e feladat végrehajtására. *„Tudniillik egészen a mi időnkig volt valaki, aki a régi vagy az új tanokat felelettel megcáfolta, erre az egyre nemcsak nem felelt senki, amely minden mást felülmúlóan az emberi faj véget nem érő romlását okozta úgy testben, mint lélekben. De nem is volt, aki legalább felkutatta volna, vagy felületesen törekedett volna felkutatni, hogy mi is ez az oly nagy vész, vagy, hogy honnan ered. Ugyanis ez volt az oka annak, hogy én Péter, a clunyi szentegyház alázatos apátja, amikor Hispániában tartózkodtam a mi ott található helyeink meglátogatása miatt, nem kis fáradsággal és költségen arabról latinra fordítottam ennek a becstelen szektának a tanításait, s a legrútabb alapítójának gyalázatos életét. Lelepleztem ezt, hogy a mieink ismerjék, hogy mily gyanús és haszontalan tanítás, s hogy Isten szolgái közül valaki, a Szentlélektől feltüzelve, írásban cáfolja meg ezt. Mivel azonban, ő mily fájdalom, már csaknem*

⁸⁴ „Arabs natione, uilis genere, antiquae primum idololatriae cultor, sicut et alii Arabes tunc adhuc erant, ineruditus, nullarum pene literarum. Strenuus in secularibus, et calliditate multa de ignobili et egeno in divitem et famosum prouectus. Hic paulatim crescendo, et contiguos quosque ac maxime sanguinis propinquos insidiis, rapinis, incursionibus frequenter insistendo : quos poterat furtim, quos poterat publice occidendo, terrorem sui auxit. Et saepe in congressionibus factus superior, ad regnum suae gentis aspirare coepit. Cumque uniuersis pari modo resistentibus, eiusque ignobilitatem contemnentibus, uideret se hac via non posse consequi quod sperabat : quia vi gladii non potuit, religionis velamine, et divini prophetae nomine rex fieri attentavit. Et quia inter barbaros barbarus, inter idololatrias et ipse idololatra habitabat, atque inter illos quos, utpote prae cunctis gentibus, tam divinae quam humanae legis expertes et ignaros, faciles ad seducendum esse noverat, conceptae iniquitati dare operam coepit. Et quoniam prophetas Dei magnos fuisse homines audierat, prophetam eius se esse dicens, ut aliquid boni simularet, ex parte illos ab idololatria, non tamen ad Deum unum, sed ad suae, quam parturire iam coeperat, haeresis fallaciam traducere conabatur.” KRITZECK: i. m. 1964. 206.

⁸⁵ „Hos licet haereticos nominem, quia aliqua nobiscum credunt, in pluribus a nobis dissentiunt, fortassis rectius paganos aut ethnicos, quia plus est, nominarem.” KRITZECK: i. m. 1964. 208.

minden egyházban a szent törekvés ilyen formája langyos szenvedéllyé vált, nincs senki, aki ezt megtegye (ugyanis sokáig vártam rá, ám nem volt, aki kinyitotta volna száját, s a szent kereszténység buzgóságtól indítva tollat ragadott volna és tombolt volna). Én azonban megfogadtam, ha a nagy elfoglaltságom megengedi, akkor nekifogok ennek Isten segítségével. Bár őszintén akkor lettem volna elégedett, ha ezt valaki más, nálam, alábbvalónál jobb végezné el.”⁸⁶ Ezt a sokkal alkalmasabb személyt Clairvaux-i Szent Bernátban látta, de hiába kérte fel, a ciszter szerzetest nem sikerült megnyerni az ügynek.

2.2. Codex authenticus doctrinae Machumeticae...

Petrus Venerabilis művét egy rövid előszó után a latin nyelvű Korán követi *Codex authenticus doctrinae Machumeticae* címen.⁸⁷ Az 1143-as Koránfordításban Robertus Kettensis⁸⁸ és egy Mohamed nevű férfi vett részt.⁸⁹ A későbbi korok szerzői Hermannus-t is a fordítók közé sorolták, ahogy Bibliander is, de a Koránfordítás előszavából egyértelműen kiderül, hogy Robertus volt a fordító. Robertus személyéről csak az általa lefordított művekből tudunk következtetni. Így születési és halálozási helye, időpontja ismeretlen, annyi bizonyos, hogy Angliából származott. 1136-ban Barcelonában telepedett le, s ott Plato Tiburtinus volt a tanára. Robertust elsősorban a csillagászat és a geometria érdekelte, több ezekről szóló arab

⁸⁶ „*Quia scilicet cum omnes sive antiquas, sive modernas haereses usque ad nostra tempora res pondendo confutaverit, huic soli, quae super omnes alias tam in corporibus quam in animabus infinitam humani generis ruinam dedit, non solum nihil respondit, sed nec quid tanta pestis esset, aut unde processerit, inquirere saltem vel tenuiter studuit. Nam et haec tota causa fuit, qua ego Petrus sanctae Cluniacensis Ecclesiae minimus abbas, cum in Hispaniis pro visitatione locorum nostrorum, quae ibi sunt, demorarer, magno studio et impensis totam impiam sectam, eiusque pessimi inventoris execrabilem vitam de Arabico in Latinum transferri, ac denudatam ad nostrorum notitiam venire feci, ut quam suspecta et frivola haeresis esset, sciretur, et aliquis Dei servus ad eam scripto refellendam sancto inflammante Spiritu incitaretur. Quod quia, proh dolor! iam pene huiusmodi studiorum sanctorum ubique in Ecclesia tepefacto fervore, non est qui faciat (expectavi enim diu, et non fuit qui aperiret os, et zelo sanctae Christianitatis moveret pennam et ganniret); ego ipse, saltem si magnae occupationes meae permiserint, quandoque id aggredi, Domino adiuvante, proposui. Simpliciter tamen, a quocunque altero melius quam a me deterius, haec fieri gratum haberem.*” KRITZECK: i. m. 1964. 210–211.

⁸⁷ Az előszó *Praefatio Roberti Retenensis Angli ad D. Petrum abbatem Cluniacensem, de Alcorani versione* címen szerepel. BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 7–8. A latin nyelvű Korán *Codex authenticus doctrinae Machumeticae, ex Arabico versus per eundem Robertum Retenensem, et Hermannum Dalmatam* címen szerepel. Ahogy utaltam rá fent is Hermannus hibásan van feltüntetve a Korán fordítójaként. BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 8–188.

⁸⁸ Robertus Kettensis neve több változatban szerepel a különböző példányokban. A Kettensis mellett a Rettensis is olvasható. SEGESVÁRY: i. m. 2005. 99.

⁸⁹ Mohamedről, aki a fordításban segíthette Robertus Kettensis-t, nem sokat tudunk. Kritzeck azt feltételezi, hogy csak kisegítő szerepe volt a fordításban. KRITZECK: i. m. 1964. 68–69.

művet is lefordított (többek közt al-Khwarizmi algebrai műve, és egy asztrolábiumról szóló mű felülvizsgálata fűződik a nevéhez).⁹⁰

A Koránfordításhoz írt előszavában Robertus elmondta, hogy rengeteg nehézségbe ütközött, de nem hagyott el semmit és nem változtatott meg semmit, csak az érthetőség kedvéért. A rövid előszó után pedig következik maga a Korán. A latin nyelvű fordítás azonban Robertus minden igyekezete ellenére tele volt hibákkal. A legszembeütőbb hiba, hogy a latin fordítás 124 szúrát tartalmaz az eredeti 114 helyett. Robertus a második és a hatodik közötti szúrákat ugyanis 15 részre osztotta. A hibák döntően befolyásolták a későbbi szerzők iszlám-ról és a Koránról szóló műveit, hiszen ezt a művet használták forrásul. A hibák azon ok miatt is érthetetlenek, mert állítólag az a Mohamed nevű férfi, aki segített a fordításban, tudott arabul. Igaz erről a személyről, illetve a fordításban játszott szerepéről a szakirodalom véleménye megoszlik.

A hibák Bibliandernek is feltűntek. Azt állította, hogy nem volt teljesen megelégedve a Korán 1143-as fordításával, de mégis ezt vette alapul. Miller megjegyezte, hogy Bibliander is rendelkezett egy arab nyelvű Koránnal, nyelvtudása azonban nem volt elegendő ennek lefordításához.⁹¹ Elégedetlenségére jó példa az is, hogy a gyűjteményben található Korán első szúráját három fordításban (Robertus, egy ismeretlen személy és Guillaume Postel) is közölte. A fordítások jelentősen eltérnek egymástól.⁹²

Bibliander ezen kívül saját jegyzetekkel látta el a kötetet, mely jegyzetek egyrészt a Korán tartalmát foglalták össze az olvasó számára, másrészt egyes helyeken jelezte, hogy az adott történetnek melyik a Szentírásban található megfelelője. Ezen jegyzetei nem annyira iszlámellenesek, mint kortársai megjegyzései. A *Corpus Toletanum* jegyzeteit az első kötet végén tüntette fel.⁹³

⁹⁰ KRITZECK: i. m. 1964. 62–65.

⁹¹ Bibliander a saját Korán példányát egy itáliai kereskedőtől szerezte be, aki azt Algériában vásárolta. 59.

⁹² A három fordítás így hangzik:

„*Misericordi pioque Deo, universitatis creatori, iudicium cuius postrema dies expectat, voto supplicii nos humiliemus, adorantes ipsum: suaeque manus suffragium, semitaeque donum et dogma, quo nos ad se benevolos, nequaquam hostes et erroneos adduxit, iugiter sentiamus.*

Vel secundum alium translatozem.

In nomine Dei misericordis, miseratoris. Gratias Deo domino universitatis misericordis, miseratori, iudici diei iudicii. Te oramus, in te confidimus: Mitte nos in viam rectam, viam eorum quos elegisti, non eorum quibus iratus es, nec infidelium.

Gulielmus Postellus ita vertit.

In nomine Dei misericordis. pii. Laus Deo, regi seculorum misericordis et pio, regi diei iudicii. O vos omnes illi serviamus. certe adiuvabimur. Dirige nos domine in punctum rectum, in punctum inquam illorum, in quos tibi complacitum est, sine ira adversus eos, et non errabimus.” BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 8.

⁹³ Bibliander Nicolaus Cusanus által használt *Corpus Toletanum*-ból dolgozott, s ennek jegyzetei találhatóak meg a kötet végén az *Annotationes eruditi cuiusdam et recentioris scriptoris...* kezdetű részben. BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 224–230.

2.3. Doctrina Machumetis

A Korán szövegét a Hermannus Dalmata által lefordított *Doctrina Machumetis* követi.⁹⁴ Hermannus életéről szintén csak az általa lefordított művek bevezetőjéből értesülünk. Karintiai származású, valószínűleg felszentelt pap volt. Az 1130-as években az Ibériai-félszigeten tevékenykedett. 1138-ban egy csillagászati értekezést fordított le arabról latinra. Petrus Venerebilis műve révén ismerkedett meg Robertus Kettensis-szel, akivel barátságot kötött. *De essentiis* című művében így írt Robertusról: „*én egyedüli, különleges és elválaszthatatlan társam a tudományban.*”⁹⁵ 1142 után hagyta el az ibér félszigetet, hisz a következő évben Ptolemaiosz *Planisphera*-ját fordította le Toulouse-ban. Azonban élete további részéről nem tudunk semmit.⁹⁶

A *Doctrina Machumetis* egy képzeletbeli párbeszéd Mohamed és Abdallah ibn Salam között. A mű szerint mikor Mohamed társai között ült Medinában, Gábriel angyal figyelmeztette, hogy egy zsidókból álló küldöttség jön majd hozzá, akik kérdéseket akarnak feltenni. Miután megérkezett a küldöttség, vezetőjük, Abdallah ibn Salam kérdéseket intézett Mohamedhez az iszlámmal kapcsolatban. A mű célja tehát, hogy a kérdésekre adott válaszokból ismertesse meg az iszlám tanait. „*Mondd meg tehát először is, Ó Mohamed, ha szabad, próféta vagy küldött vagy?*” Ezt válaszolta: „*Prófétának és küldöttnek rendelt engem Isten. Ugyanis ezt mondja a Koránban: egy részemet elküldtem neked, más részemet nem. És máshol ezt mondja Isten: Nem lehetséges, hogy az ember beszéljen Istennel, csak küldöttön keresztül.*” Abdullah: „*Igazat beszélsz. Mondd meg, hogy a te törvényedet hirdeted, vagy Isten törvényét?*” Azt válaszolta, hogy Istenét. Erre Abdullah: „*Mi Isten törvénye?*” Mohamed azt válaszolta, hogy a hit. „*Mi ez a hit?*” Azt válaszolta: „*Nincsenek istenek, csak egy Isten van, részes nélkül. Én, Mohamed vagyok az ő szolgája és küldöttje, a végről prédikáló, ahol a halottak minden kétség nélkül fel fognak támadni.*” Abdullah az mondta, hogy igaz, amit beszél.⁹⁷ Ilyen formában Mohamed, kifejtette, hogy az előtte lévő próféták és ő ugyanazt a hitet hirdették. Elmondta azt is, hogy Isten Gábrielen keresztül hirdette ki neki szavait, nem egyszerre, hanem részenként, s ezért nevezik a könyvet *Alfurcan*-nak. A kérdések ezenkívül érintették a

⁹⁴ BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 189–200.

⁹⁵ KRITZECK: i. m. 1964. 66–67.

⁹⁶ U.o.

⁹⁷ „*Dic ergo, si placet, in primis o Machumet, propheta es, an nuncius? Respondit, Et prophetam et nuncium constituit me Deus. Sic enim ait in Alchoran: Partem misi super te, partem non misi. Et sermo Dei alter: Nec est possibile homini colloqui Deo, nisi per internuncium. Ait, Verum dicis. Dic ergo, legem tuam praedicas, an legem Dei? Respondit, legem Dei. Et ille: quid est lex Dei? Respondit, Fides. Quae fides? Ait, Non dii, sed Deus ipse unus, sine particeps. Ego Machumet seruus et nuncius eius, praedicans finem, quo sine dubio mortui resurgent. Ait, Verum est quod dicis.*” BIBLIANDER: i. m. I. 1543. 189.

világ teremtését, Ádámot, Évát, az utolsó ítéletet és az azt követő paradicsomi életet. A mohamedánoknak ígért túlvilági életet bemutatásakor Mohamed azt állította, hogy a férfiak együtt fognak hálni a nőkkel, mert a paradicsomból a boldogság egyetlen fajtája sem hiányozhat. Valamint a paradicsomi élet kapcsán Abdullah kérdésére azt is elmondta, hogy az étel úgy fog kiválasztódni az emberekből, mint az anyaméhben lévő csecsemő esetében, illetve izzadságon keresztül.

De meg lehet említeni sok más történetet (a Napról és a Holdról, Aróth és Maróth angyalokról, a disznóhús tiltásáról) melyeket nagy hangsúlyt kaptak a későbbi szerzőknél. Riccoldo da Monte Croce, Nicolaus Cusanus, II. Pius, Pázmány Péter és Szántó István is ismerte ennek a műnek a tartalmát, azt rendre idézték műveikben az iszlám tanainak leírásakor, felhasználva a bennük szereplő történeteket, melyekkel Mohamed tanításainak mesés, kitalált voltát akarták bizonyítani. Ennek részben az a magyarázata, hogy Hermannus a mű címében is azt írta, hogy a szaracénoknál ennek igen nagy tekintélye van.⁹⁸ A legutolsó kérdés után Abdullah kijelentette, hogy Mohamed valóban Isten prófétája és küldöttje, s áttért az iszlámra.

2.4. De generatione Mahumet, et nutritura eius

A *Doctrina Machumetis*-t a *De generatione Mahumet, et nutritura eius* című mű követi.⁹⁹ Ezt a művet is Hermannus fordította le, s nagyszámú legendát tartalmaz a pátriárkákról és a prófétákról. Ezen mű szerint a próféták egy különös, Istentől kapott fényt birtokolnak, s a mű e fény útját mutatja be Ádámtól Mohamedig. Isten Ádám teremtésekor ezt a fényt helyezte Ádámba, aki halálakor átadta ezt Sethnek. Seth után Enos kapta meg a fényt, majd a fény a prófétákon keresztül eljut Mohamed őseihez.

Mohamed apjának a születésénél is csodák történtek, jelezve, hogy a prófeta apja lesz, majd a mű rátér a Mohamed személye körüli csodákra. Például Mohamed fogantatásakor Isten kinyitotta a mennyek kapuját, Mohamed születésekor pedig a bálványok ledőltek, Lucifer a tengerbe vetette magát, varázslók és jövendőmondók elvesztették a hatalmukat, királyi trónusok omlottak össze. Mohamed születése fájdalommentes volt, s Isten elismerte áldott barátja születését. Ezek után Mohamed gyermekkorában történt csodákról is olvashatunk, mely

⁹⁸ A mű a következő címmel szerepel a gyűjteményben: *Incipit Doctrina Machumet, quae apud Saracenos magnae auctoritatis est: ab eodem Hermanno translata, cum esset peritissimus utriusque linguae, Latinae scilicet atque Arabicae.* (Kezdődik Mohamed Tana, melynek nagy tekintélye van a szaracénoknál: ugyanaz a Hermannus fordította, mivel mindkét nyelvben, tudniillik a latin és az arab nyelvben, is igen járatos).

⁹⁹ BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 201–212.

csodáknak a dajkája, Halima volt a tanúja. Ezen csodák közül például Pázmány azt említette, meg, hogy állítólag az angyalok felnyitották a gyermek Mohamed mellkasát miközben aludt, s szívéből kivettek egy fekete magot.

2.5. *Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum*

A következő mű a *Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum*.¹⁰⁰ E művet már Robertus fordította rabról latinra. Azonban sajnos az eredeti művet nem lehet beazonosítani, mert a fordító elhagyta mű elejéről az isznádot (a hagyományt közvetítő láncolata). E tettét így magyarázta „*Isten, a teremtés kezdetén négy dolgot teremtett a saját kezével, ahogy azt sok arab és sok más szaracén bizonyossága és hitelessége állítja és tanúsítja. De én, a latin fordító, a hallgatásnak adom át az ő neveiket. Ugyanis ezek teljességgel idegenek a latin nyelv szabályainak, ezeket szabadon óvatosan megjegyezni, ugyanis ezek teljességgel mindenféle haszon nélkül valóak, hacsak nem tekintjük haszonnak a szavak szaporítását és a lapok gyarapítását.*”¹⁰¹

A *Fabulae Sarracenorum*nak nincs szerkezeti egysége, számos egyenlőtlen hosszúságú, széles történelmi keretbe foglalt, egymástól függetlenül kezelt történetekből áll. Ezen felül a mű befejezetlennek tűnik, egy kortárs szövegmagyarázó másolhatta oda a szöveg végét. Ezen okok miatt James Kritzeck úgy vélte, hogy a *Fabulae Sarracenorum* egy hosszabb mű összefoglalása vagy rövidített változata, esetleg egy több műből álló összeállítás lehet.

A műben szó esik Ádám többszínű porból való megteremtéséről, a teremtés óta eltelt időről (Ádámtól Noéig 1242 év telt el, Noétól Ábrahámig 1080 év, Ábrahámtól Mózesig 515 év, Mózesről Dávidig 569 év, Dávidtól Jézusig 350 év, Jézustól Mohamedig 620 év), a prófétákról és küldöttekről, Mohamed apai és anyai családfájáról és Mohamed életéről. A mű második felében a Mohamedet követő kalifák vannak felsorolva, pontosabban Abu Bakr kalifa (632–634), I. Omár kalifa (634–644), Oszmán kalifa (644–656), Ali kalifa (656–661), Al-Haszan,¹⁰² I. Muávija kalifa (661–680) és I. Jazid (680–683). A kalifák leírása mellett legfontosabb tetteik szerepelnek. A szerző feltüntette a kalifaságuk idejét, a kalifák életkorát. Ezek-

¹⁰⁰ A műre a *Fabulae Sarracenorum* (A szaracénok meséi) címen is szoktak hivatkozni. BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 213–223.

¹⁰¹ „*In creationis suae primordio Deus, manu propria quatuor condidit, prout multorum Arabum, caeterorumque Saracenorum plurimum testimonium perhibet, et auctoritas asserit. Ego vero Latinus interpres, eorum nomina silentio commendavi. Ut enim a latinitatis regulis prorsus sunt aliena, sic illi licet diligenter adnotata, penitus manerent frugis omnis expertia: Nisi quis uerborum prolixitatem, et foliorum augmentum, fructum extimet.*” BIBLIANDER: i. m. I. 1543. 213.

¹⁰² Al-Haszan, Ali legidősebb fia volt, de lemondott címéről.

ben a leírásokban szereplő adatok, történelmi események a történelmi tényeknek vagy a hagyományoknak megfelelnek.

Az első kötet végén található az *Annotationes eruditi cuiusdam et recentioris scriptoris...* című mű, mely Robertus Kettensis lapszéli jegyzeteit tartalmazza. Bibliander ugyanis – ahogy fentebb említettem – saját jegyzeteit helyezte a gyűjteményben található Korán mellé. Itt található több arab kifejezés is héber betűkkel leírva, valamint a Korán szövegének változataira is felhívta a figyelmet a gyűjtemény összeállítója.

Végezetül tehát meg kell állapítanunk, hogy az első kötetben szereplő *Corpus Toletanum* – ahogy azt korábban már többször is megemlítettem – nagy hatással volt a későbbi korok szerzőire, akik iszlámra vonatkozó ismereteiket főként ebből a műből szerezték meg. A gyűjteményt a XIII. században Riccoldo de Monte Croce ismerte és felhasználta, az 1143-as Korán fordítást használta az 1460-as években Nicolaus Cusanus, ezt a fordítást illesztette gyűjteményébe Bibliander 1543-ban. De meg lehet említeni Szántó Istvánt is, aki a XVI. század végén megírt Korán-cáfolatában e latin nyelvű kiadásra támaszkodott. Igaz ugyan, hogy utóbbi két szerző megjegyezte, hogy elégedetlen volt a fordítással, ám mégis csak ezt használták. A *Doctrina Machumetis*-ben olvasható történetek szinte minden Korán-cáfolat megemlítette. E történeteket előszeretettel idézték Mohamed hamisságának, bujaságának és csalásának bizonyítására, s hogy a Korán és Mohamed nem származhat Istentől. A *Chronica mendosa* esetében pedig láthattuk, hogy annak fordítója elhagyta a hagyományt közvetítők láncolatát, mert feleslegesnek ítélte. Bár ezt a művet kevésbé idézték, jó példával szolgál a keresztény írók iszlámmal szembeni magatartására. Még ha pontosan is ismertek egy-egy történetet, vagy szövegrészletet, nem ismerték annak magyarázatát, pontos jelentését. Ezen hibákat a későbbi szerzők is megismételték, bár némelyiküknek lehetősége lett volna ezek elkerülésére. Azonban vitán felül elfogadták a *Corpus Toletanum*-ot, annak hitelességét. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy Petrus Venerabilis Mohamed tanainak a minél pontosabb megismerésre törekedett. Ezért fordította le elsőként a Korán szövegét, mely fordítás egyben az első olyan eset volt, amikor az arab nyelvű szöveget teljes egészében lefordították egy másik nyelvre. Ne feledjük azt sem, hogy a kereszties hadjáratok idején a mohamedánokról azt tartotta az európai közvélemény, hogy több istent imádó pogányok. Ezen nézethez képest a cluny apát gyűjteménye valóban hitelesebb képet festett az iszlám hívőiről.

3. A gyűjtemény második kötete

Bibliander gyűjteményének második kötete a következő címet viseli: „*A mohamedánok törvényének, melyet Koránnak neveznek, cáfolatai a legtanultabb és legjobb férfiaktól jeles szorgalommal és istenfélelemmel, részben latinul, részben görögül, annak az istentelen szektának és annak tévedéseinek ostromlására, a mi keresztény hitünk megerősítésére, egykori, nagy szorgalommal válogatott, nyilvánosságra hozott írások.*”¹⁰³ A második kötet tehát olyan írásokat tartalmaz, mely a Koránt és annak tanításait cáfolja. Ezen művek közül két Korán-cáfolat tűnik ki. Ám a Korán-cáfolatok előtt három szerző műve található, ezek a második kötet bevezetésül szolgálnak, a kódexben ugyanis nem kaptak külön lapszámot, ahogyan az első kötet két bevezető műve sem. Ezek a szerzők a sorrendben a következők: Juan Luis Vives (Ioannes Lodovicus Vives),¹⁰⁴ Raffaello Maffei (Volaterranus),¹⁰⁵ Girolamo Savonarola (Hieronymus Savonerole).¹⁰⁶ Műveikből csak részletet vagy egy összefoglalást illesztett gyűjteményébe Bibliander, ám ezen írások is kapcsolódnak a második kötet témájához, bennük Mohamed, az iszlám vagy a Korán bírálata olvasható. A bevezető után kezdődik

¹⁰³ „*Confutationes legis Machumeticæ, quam vocant Alcoranum, singulari industria ac pietate a doctissimis atque optimis viris partim Latine, partim Graece, ad impiae sectae illius, errorumque eius impugnationem, et nostrae fidei Christianae confirmationem olim scriptae, ac magnò studio hinc inde conquisitae, inque lucem editae.*” BIBLIANDER: i. m. 1543 II. 1/r.

¹⁰⁴ Juan Luis Vives 1492. március 6-án született Valenciában. Tanulmányait a Sorbonne-on, Brugge-ben és Leuvenben végezte, ahol 1519-től tanított az egyetemen. 1523-ban Angliába ment, itt latin irodalmat tanított. Aragóniai Katalin titkára és irodalmi tanácsadója volt, valamint Tudor Mária nevelője. A királyi pár válása során börtönbe kerül, s szabadulása után visszatért Brugge-be, ahol 1540-ben meghalt. A neveléstudomány területén alkotott maradandót. Angliai tartózkodása alatt jelent meg a *De institutione feminae Christianae* és a *De ratione studii puerilis* című művei, melyekben a lány- és fiú nevelés kérdéseit új szempontból vizsgálta. 1531-ben jelent meg pedagógiai fő műve, a *De disciplinis*. Ebben a művében alkotta meg az újkori nevelés és oktatás rendszerét. Lásd: KÉRI: i. m. 2009. 103–113.

¹⁰⁵ Raffaello Maffei (Volaterranus) szervita szerzetes, humanista, történetíró és teológus. 1455-ben született a toszkánai Volterraban. 1466-ban a családja Rómába költözött, édesapja lett II. Pius pápa titkára, valamint a következő pápák (II. Pál és IV. Sixtus) alatt is betöltötte ezt a tisztséget. Rómában tanult. Fő műve a *Commentariorum urbanorum libri XXXVIII*. Ez a mű egy enciklopédia, mely földrajzi, történelmi ismeretek mellett az akkori tudományokról is számot ad.

¹⁰⁶ Girolamo Savonarola 1452. szeptember 21-én született Ferrarában, itt végezte tanulmányait, amikor 1475-ben csatlakozott Szent Domonkos rendjéhez. Ezután Bolognában végezte el a teológiai tanulmányait. 1482-től a firenzei San Marco kolostor lektora, ahol a Szentírást magyarázza a szerzetes növendékek. Emellett prédikációkat tartott a városban. Több egyházi tisztséget is betöltött élete során, de prédikációi tették híressé. Ezekben az egyház és a társadalom erkölcsi megújulását, illetve helyreállítást szorgalmazta. A Medici-család elűzése után Firenzében jelentős befolyásra tett szert egészen haláláig. Követői a keresztény mentalitással össze nem egyeztethető tárgyakat összegyűjtötték és elégették. VI. Sándor pápa 1497-ben kiközösítette, mert a prédikátor már a pápa személyét és életvitelét is támadta (teljes joggal, mivel VI. Sándor nem egyházfőhöz méltó életet élt). Ezt követően 1498-ban nem vállalt egy tűzpróbát, ezért a felháborodott tömeg bilincsbe verte. Az inkvizítorok eretnek bélyegezték és 1498. május 23-án két társával együtt felakasztották, holttestüket elégették, hamvaikat pedig az Arno folyóba szórták. FEDELES Tamás: Szent vagy eretnek? Girolamo Savonarola és a késő középkori Egyház. Az előadás elhangzott a Történelemtanítók Országos Konferenciáján. In: <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/6743-szent-vagy-eretnek> (2015. november 6.)

tulajdonképpen a második kötet. Bibliander egy bizonyos pszeudo-Kindi, Nicolaus Cusanus és Riccoldo da Monte Croce iszlámellenes műveit tartotta felhasználásra méltónak.

A bevezető Juan Luis Vives a *De veritate fidei Christianae* (A keresztény hit igazsága) című művének negyedik fejezetével kezdődik, pontosabban a fejezet rövidített változatát közölte Bibliander. A második mű Volaterranus *Commentariorum urbanorum libri XXXVIII* művének egy részletét tartalmazza *De Mohameto, eiusque legibus, et Sarracenorum rebus* (Mohamedről, az ő törvényeiről és a szaracénok dolgairól) címen. A harmadik mű Girolamo Savonarola *Triumphus crucis sive de veritate fidei* (A diadalmaskodó kereszt, avagy a hit igazsága) művének egy részét tartalmazza *Mahumetanorum sectam omni rationi carere* (A mohamedánok minden értelmet nélkülöző szektája) címen.¹⁰⁷

Vives művét, a *De veritate fidei Christianae*-t csak halála után adták ki 1543-ban, ebben az évben került kiadásra Bibliander gyűjteménye is. A kiadás éve mellett maga a kiadó személye, Johannes Oporinus is megegyezik, amely magyarázatot adhat arra, hogy honnan ismerhette a művet Bibliander. Az ebből kiválasztott fejezet Mohamed személyéről és a Koránról szól. Vives azt állította Mohamedről, hogy szegény emberként született, aki rablásból gazdagodott meg, s aki Hérakleiosz bizánci császár alatt katonáskodott. Azonban Mohamed egy lázadás alkalmával elvált a seregtől, s mivel kevesen követték, azt terjesztette magáról, hogy Isten prófétája. Vives megemlítette, hogy Mohamed semmiféle csodát nem tett, csak a fegyver és az erőszak voltak a kellékei, s egy könyvet hozott létre, melyet Koránnak neveztek. A Korán összeállításához a zsidók és a keresztények írásaiból vett át történeteket és személyeket, de ezeket megmásította, így a Korán nem más, mint végtelen hazugságok sora. Ennek köszönhetően Mohamed tévedéseit és hazugságait nem nehéz leleplezni.

Volaterranus *Commentariorum urbanorum libri XXXVIII* című műve először 1506-ban jelent meg Rómában. Később 1516-ban Párizsban és 1530-ban Bázelen is kiadásra került. E műből idézett Bibliander. A *De Mohameto, eiusque legibus, et Sarracenorum rebus* Mohamedre vonatkozólag az állítja, hogy szülei fogságban haltak meg, s egy Abdemonaples nevű zsidó vette meg a fiút, aki kereskedőnek nevelte. A kereskedő házában gyakori vendég volt Sergius, aki Konstantinápolyból menekült el eretnek tanításai miatt. Volaterranus Mohamed fellépését 620 körülire helyezte, s leírta, hogy tanítása a keresztények és a zsidók tanainak

¹⁰⁷ Vives műve BIBLIANDER: i. m. 1543 II. 2/r-v; a *De Mohameto, eiusque legibus, et Sarracenorum rebus* című mű BIBLIANDER: i. m. 1543 II. 2/v-3/r; a *Mahumetanorum sectam omni rationi carere* című mű BIBLIANDER: i. m. 1543 II. 3/r-4/v lapjain olvashatóak.

ötvözése. Megemlítette, hogy a Mohamed által létrehozott Koránt Joannes Hisparis lefordította latinra, és Riccoldo da Monte Croce pedig egy cáfolatot írt ellene. Volaterranus ezután a szaracénok viselt dolgairól írt, többek közt megemlítette Mohamed fellépését (620 körülre helyezte), hogy Jeruzsálemet elfoglalta Omár kalifa 670 körül, hogy az arabok feldúlták Dél-Itáliát és Rómát IV. Leó pápa (847–855) idején, valamint Martell Károly győzelmét is megemlítette az arabok felett.¹⁰⁸

Girolamo Savonarola művében is hasonló dolgokat találhatunk Mohamedre és az iszlámra vonatkozólag. Mohamedet rabló, házasságtörő embernek írta le, aki nyavalyatörésben szenvedett, s állandóan a földre esett. Ezt – Savonarola szerint – Mohamed azzal magyarázta, hogy ilyenkor isteni kinyilatkoztatásokat hall. Mohamed ezután egy minden eretnokség hibáját magába foglaló tant alkotott, s sok dolgot a zsidóktól is átvett. A hazugságait nemcsak a lélekben szilárd és vallásban jártas emberek leplezhetik le, hanem még a filozófiában kevés tapasztalattal rendelkezők is. Savonarola nagy hangsúlyt helyezett arra is, hogy Mohamed a fegyvereket és a kegyetlen erőszakot alkalmazta hitének terjesztésében, mivel csodákat nem tudott véghezvinni. Mohamed személyét tehát nem tartotta méltónak arra, hogy próféta legyen, de még a valláshoz sem, melyhez tisztességes életre, a szív tisztaságára és az igazság szemlélődésére van szükség, mely tulajdonságok hiányoztak Mohamedből. Savonarola kitért arra is, hogy hogyan lehetséges az, hogy Mohamedet oly sokan követik, s hogy az iszlám követői miért aratnak annyi győzelmet. Ezeket a Szentírásból vett idézetekkel cáfolta a szerzetes. Többek közt felidézte, hogy sokan vannak a meghívottak és kevesen a választottak, s az utolsó napokra jellemző, hogy Isten ellenségei megsokasodnak. Figyelmeztetett arra is, hogy a sokaság és a győzelmek ne tévesszenek meg senkit, hisz hiába rendelkeznek ezekkel Mohamed követői, ha kárhozatra vannak ítélve. Az embereknek inkább Krisztust kell követniük, aki erre a legméltóbb volt.

¹⁰⁸ Volaterranus a történelmi események datálásában hibázik. Szíriát 636-ban, Jeruzsálemet 638-ban foglalták el az arabok, Rómát 846-ban fosztották ki.

3.1. De haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti

A bevezetők után következik egy bizonyos pszeudo-Kindi *Riszála* című művének összefoglalása. Az összefoglalás a *De haeresii Heraclii et principatu ac lege Machumeti* (Héraklius eretneksége és uralma, s Mohamed törvénye) címet viseli.¹⁰⁹ A mű alcíme pedig a következő: *Disputatio Christiani erudissimi, qui diu versatus est apud principem Sarracenorum cum magna dignitatione, et Sarraceni sodalis ipsius, adversus doctrinam et flagitia Mahumetis* (Egy igen művelt keresztény – aki már régóta a szaracénok hercegénél élt nagy tiszteletben – párbeszéde szaracén barátjával Mohamed tanítása és vétkei ellen). Pszeudo-Kindi eredeti műve, a *Riszála* a *Corpus Toletanum*-ban szerepelt. Ezt a művet tartották a legfontosabb, legismertebb keresztény apológiának, melyet arab nyelven írtak. A mű szerzője al-Kindi-nek nevezte magát, ám a kutatók kétségbe vonják ezt. Az eredeti mű ugyanis két, al-Ma'mun abbaszida kalifa (813-833) udvarához tartozó személy levélváltásáról szól. A muszlim beszélgetőtárs (al-Hashimi) meg akarta győzni keresztény barátját (al-Kindi), hogy csatlakozzon az iszlámhoz. Viszont az eredeti mű olyan elemeket is tartalmaz, amely későbbi keletkezést tesz indokolttá, így annak al-Kindi nem lehetett a szerzője. Viszont a műről tudjuk, hogy al-Bírúni a XI. században már ismerte, ezért a kutatók többsége a X. század elejére helyezi a mű keletkezését.¹¹⁰ Ez a gyűjtemény legkorábbi műve. S ez a mű szolgálhatott forrásul Petrus Venerabilis-nek, s a későbbi szerzőknek az iszlám tanításával kapcsolatban.

A *Corpus Toletanum*-ban lévő *Riszála*-t Petrus Toledanus fordította le Petrus Poitiers segítségével. A Petrus Toledanus-ról alig tudunk valamit. Petrus Venerabilis magister-nek nevezte, valamint azt állította róla, hogy jobban tud arabul, mint latinul. Petrus Poitiers, aki a cluny apátnak volt a titkára, egy levélben azt írta: „*A feleségek rít kihasználásáról szóló fejezet semmi módon nem botránkoztat meg titeket, mivel ez valóban benne van a Koránban, s ahogy én Hispániában bizonyosan hallottam Petrus Toledanus-tól, akinek a fordításban társa voltam, és Robertus-tól, a mostani pamplonai fő esperestől. Minden szaracén szabadon teszi ezt, mintha Mohamed parancsolná.*”¹¹¹

Bibliender azonban nem az eredeti művet használta fel gyűjteményéhez, hanem a XIII. században élő domonkos szerzetes Vincentius Bellocensis enciklopédiájában (*Speculum*

¹⁰⁹ BIBLIANDER: i. m. 1543 II. 1-20.

¹¹⁰ KRITZECK: i. m. 1964. 101–107.

¹¹¹ „*Capitulum etiam quod est ibi de uxoribus turpiter abutendis, non vos ullo modo scandalizet, quia vere ita est in Alcorano, et sicut ego in Hispania pro certo, et a Petro Toletano, cuius in transferendo socius eram, et a Roberto Pamplonensi nunc archidiacono audivi, omnes Sarraceni hoc licenter quasi ex praecepto Mahumeth faciunt.*” Idézi KRITZECK: i. m. 1964. 56-57; DANIEL: i. m. 1966. 141.

historiale) szereplő rövidített változatát.¹¹² Az eredeti mű tulajdonképpen két levélből áll. Az első levelet egy al-Hashimi nevű muzulmán írta keresztény társához. Arra próbálta rávenni társát, hogy térjen át a muzulmán hitre. Elmondta a társának az iszlám néhány előírását az imáról, a böjtről, a zarándoklatról és a mennyei örömeiről. A muzulmán vallás felvételét azért is ajánlotta, mert egy esetleges áttérés után társának négy felesége is lehetne és előrelépést is biztosítana számára az udvarban. A muzulmán arra kérte keresztény társát, hogy fontolja meg ezt az áttérést, bár vissza is utasíthatja, mert a kalifa garantálja biztonságát.

A keresztény válasz sokkal hosszabb, mint az Iszlám társának levele. A keresztény megköszönte társa hívását, de az áttérést elutasította. Védelmébe vette a keresztények Szentháromság tanát, valamint azt állította, hogy az iszlám a kereszténység bűnei miatt jelent meg és lett sikeres. Ezután rátért Mohamed, a Korán és az iszlám elleni vádakra. Elmondta, hogy nem akarja Mohamed személyét támadni, csak prófétai mivoltát vonja kétségbe. Dicsérte Mohamedet, hogy meg akarta változtatni az arabok erkölcsi és vallási életét, de felröptette, hogy ezért a célért fosztogatást is megengedett nekik. Mohamedről azt állította, hogy kereskedő volt, aki utazásai során ismerkedett meg a keresztényekkel és a zsidókkal, valamint ezek szent könyveivel. Mohamedet hamis prófétának tartotta, aki uralkodni akart, s csak ezért állította magáról, hogy Isten prófétája és küldöttje. A keresztény társ szerint Mohamedet Sergius nesztoriánus szerzetes tanította, később zsidók is befolyásolták. Hiába akarta magát prófétának mutatni, erőszakossága, bujasága és a csodák hiánya miatt nem lehetett az. Ezért különböző cselekekhez folyamodott, hogy elhitesse az egyszerű emberekkel prófétaságát. Egy galambot is megtanított arra, hogy vállára szálljon, sőt egy bika szarva közé könyvet is kötött, mely könyvről az állította, hogy Isten küldte neki. Mindemellett a fegyvertől és az erőszaktól sem riadt vissza. A csodákat ugyanis Mohamed elutasította, ám ennek ellenére az arabok sok csodát tulajdonítottak neki, mely állítólagos csodák a Koránban nem találhatóak meg. A Koránnal kapcsolatban megjegyezte, hogy annak léteztek különböző változatai, amíg Oszmán kalifa nem egyesítette őket. S hiába állítják Mohamed követői, hogy a Korán szép stílusa Istentől való származásának bizonyítéka, pszeudo-Kindi szerint minden népnek a maga nyelve a legszébb. Az iszlám tanításai közül többet nevetségesnek vélt. Többek közt azt, hogy Mohamed neve fel lenne írva Isten trónjára, valamint az is, hogy Izmeal prófétaságot örökölt volna Ábrahámtól. De szó esett a mekkai zarándoklatról is, melyet a régi bálványimádás maradványaként jelenített meg. Ugyanis pszeudo-Kindi úgy vélte, hogy az arabok Venus tisztelete miatt zarándokoltak el régebben Mekkába.

¹¹² SEGESVÁRY: i. m. 2005. 104.

A következőkben látni fogjuk, hogy ez a X. század elején keletkezett mű, illetve annak tartalma is rendre vissza-visszatér a későbbi korok szerzőinél. Ezért tartottam fontosnak, hogy egy mű tartalmát részletesebben is ismertessem, mert csak a tartalom elemzéséből derülhet ki, hogy a későbbi korok szerzői mely forráscsoportot használták.

3.2. Nicolaus Cusanus Korán-cáfolata

A második kötet következő műve Nicolaus Cusanus¹¹³ Korán-cáfolata, melynek címe *Cribratio Alkorani* (A Korán megrostálása).¹¹⁴ Bár a német bíboros műve később keletkezett a következő műnél, magam a gyűjteményben fennálló rendhez ragaszkodtam. Nicolaus Cusanus kortársaitól némiképp eltérő véleményt alakított ki Mohamed tanításáról, illetve a vallások közötti kapcsolatokról. Mielőtt rátérnék ezen hozzáállás kifejtésére, rövid kitérő keretében szeretném bemutatni Cusanus filozófiai nézeteit és gondolatmenetét.

Cusanus fő művének a *De docta ignorantia* (A tudós tudatlanság) című művet tartják, mely 1440-ben keletkezett. Ebben a művében Cusanus azt állította, hogy az értelem nem képes tökéletesen megragadni az igazságot, s ennek szemléltetésére a kör és a sokszög viszonyát hozta fel.¹¹⁵ Továbbá kifejtette, hogy szerinte Isten a végtelen egység, mellyel szemben nem áll semmi, s így Istenben minden ellentmondás feloldódik. Ezért Istenre egyszerre lehet azt mondani, hogy ő a legnagyobb (maximum) és a legkisebb (minimum). Azért tartom fontosnak kiemelni a bíboros e gondolatát, mert ez minden későbbi művében is feltűnik. Ugyanis Konsztantinápoly elestének évében, 1453-ban a *De pace fidei* (A hit békéje) című művében a bíboros az általános félelem és háborús készülétek között arról írt, hogy ha néhány bölcs, a külön-

¹¹³ Nicolaus Cusanus 1401-ben Kues-ben született Niklas Kryffts néven. Részt vett a Bázeli zsinaton, ahol még a konciliaristák (zsinatelvűek) nézőpontját támogatta, de a zsinat eredménytelensége miatt 1437-ben barátjával, Giuliano Cesarini átvált a pápa oldalára. Cusanus élete ettől kezdve a pápák támogatásával fonódott egybe, ennek révén vehetett rész a keleti és a nyugati egyház tárgyalásain, így lehetett az új pápa, V. Miklós (1447-1455) legfőbb támasza. Mindeközben Cusanus 1448-tól bíboros, majd 1450-től Brixen püspöke lett. 1458-ban lemondott püspökségéről és Rómába ment, II. Pius pápa (1458-1464) hívására. A pápa kinevezte őt pápai államtitkárrá, ami azt jelentette, hogy ő lett a pápa helyettese a római püspökségben. Az egyházban felmerülő bajokra próbált megoldást keresni, de javaslatai eredménytelenek voltak. Életének végén részt vett a pápa által meghirdetett törökellenes keresztes hadjárat szervezésében. A halál éppen a keresztes lovagok gyűjtése közben érte az umbriai Todi városában 1464. augusztus 11-én. WATTS, Pauline Moffitt: Nicolaus Cusanus: a fifteenth-century vision of man. Brill, Leiden 1982. 6–20.; FLASH, Kurt: Nicolaus Cusanus és kora, Szent István Társulat, Budapest 2009. 5–61.

¹¹⁴ Cusanus műve BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 21–82. Cusanus szövegének kritikai kiadása is elkészült. A művet ezen kritikai kiadás alapján ismertettem, a fordítások is ezen kiadás alapján készültek. HAGEMANN: i. m. 1986.

¹¹⁵ „Ezért az értelem, mely nem maga az igazság, sohasem ragadhatja meg olyan pontosan az igazságot, hogy ne lehetne pontosabban megragadni. Úgy viszonyul az igazsághoz, mint sokszög a körhöz: minél több szöge van a beírt sokszögnek, annál hasonlább a körhöz, de növelje bár a végtelenségig szögeinek számát, mégsem lesz soha egyenlő vele, csak ha a körrel való azonosságban feloldódik.” Nicolaus Cusanus: A tudós tudatlanság I. 3. (Erdő Péter fordítása).

böző vallások képviselői, összejönnének, akkor felismernék, hogy egyetlen vallás létezik a rítusok különbözőségében; hogy valójában mindegyikük ugyanabban az Istenben hisz, de más módon. Ez volt a híres *Una religio in rituum diversitate* gondolat. Ugyanebben az évben írta meg a *De visione Dei* (Isten látása) művét, mely szintén kapcsolódik a *De docta ignorantia* és a *De pace fidei* gondolatához. A *De visione Dei*-ben egy vándorló tekintetű festmény segítségével szemléltette, hogy bár minden ember úgy érezheti, hogy Isten csak rá figyel, de valójában Isten egyszerre tekint minden emberre. S bár e művében csak utalást tett a törökre, az utalás arra is vonatkozhatott, hogy hasonló módon érzi magán Isten tekintetét egy keresztény és egy muzulmán.¹¹⁶ Ezen ismeretek után érthető csak Cusanus *Cribratio Alkorani* című művében kifejtett gondolatmenet.

A *Cribratio Alkorani* 1461 elején került kiadásra.¹¹⁷ A mű három könyvből áll, melyet két bevezető (Prologus, Alius Prologus) előz meg. A művet a bíboros II. Pius pápának ajánlotta, hogy a Szent Leó pápa (440-461) által elítélt nesztoriánus eretnekségből felemelkedett mohamedánok szektájának tévedését megismerhesse. Az előszóban a bíboros leírta, hogy a bázeli zsinaton ismerkedett meg az iszlámmal, ekkor szerezte be a Petrus Venerabilis-féle *Corpus Toletanum*-ot. Később Konstantinápolyba utazott, s az ott élő szerzetesek mutattak neki egy arab nyelvű Koránt is. Ekkor ismerkedett meg Damaszkuszi Szent János művével is. Hazatérése után szerezte be a Riccoldo által írt *Confutatio Alkorani*-t, valamint forrásul használta még Aquinói Tamás *De rationibus fidei ad Cantorem Antiochenum* és Torquemadai János *Contra principales errores pefidi Mahometi* című művét.

Mohamed személyéről megismételte az elődei által leírtakat: bálványimádó, Venust tisztelő, csak arab nyelven beszélő, írni-olvasni nem tudó, a földön minden dologra áhítózó, sok feleséget tartó ember volt. Cusanus is azt állította, hogy a Sátán vezette az eretnek tanítókat Mohamedhez, nevezetesen a nesztoriánus Sergius-t, a jakobita Baheira-t, a zsidó Finees-t és a szintén zsidó Salon nevű Abdia-t, akit később Abdallának neveztek.¹¹⁸ Mohamed fellépésének kezdetét 621-re helyezte, Hérakleiosz császár uralkodásának idejére. Az eretnekség és

¹¹⁶ A vándorló tekintetű festményhez csatolt leírásban, arra kérte írása címzettjeit, a tegernsee-i szerzeteseket, hogy egyszerre többen különböző irányokból sétáljanak a festmény előtt. Mindegyikük azt fogja tapasztalni, hogy a festmény tekintete követi őket. FLASH: i. m. 2009. 39–47. oldal.

¹¹⁷ CHRISTIANSON, Gerald – IZBICKI, Thomas M. (ed.): Nicholas of Cusa – A Companion to His Life and His Times. Ashgate Publishing, Burlington 2011. xvii.

¹¹⁸ Finees valószínűleg azonos Finhas-szal (Pinchasz ibn Azura). Azonban Finhas nem csatlakozott Mohamedhez, sőt kigúnyolta őt és tanításait. Egy történet szerint, mikor Mohamed levélben kérte, hogy törzsével térjenek át az iszlámra, akkor Mohamed ezt a kifejezést használta: „*Adjatok Istennek egy szép kölcsönt.*” Finhas válasza a következő volt: „*Nem csatlakozom az Istenedhez, mert szegény, kölcsönt kéreget.*” Abdulla ibn Salam, egy VI–VII. században élő tekintélyes és köztiszteltetben álló zsidó volt, aki Yathribban (Medína) élt. A hagyomány szerint három kérdést tett fel Mohamednek, s miután ezekre a kérdésekre helyesen válaszolt, Abdulla csatlakozott hozzá. SZABOLCSI Miksa (szerk.): A zsidók egyetemes története. Graetz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére. IV. köt. 5–6.

tévedések ellenére azonban Cusanus megjegyezte, hogy Mohamed a műveletlen arabokat visszavezette a tévelygésből az életbe. Ezenkívül szerinte azt hirdette Mohamed, hogy: „*egyedül Isten az egyedüli Teremtője mindennek, hogy nem más a világmindenség királya és ura, hogy Isten minden jó dolog adományozója, Isten a mindenható, Isten az élet és a halál osztója, a bölcs, a test nélküli, a megfoghatatlan, végtelen vagy a határtalan, a kegyes, az irgalmas, és minden benne hívőnek, hozzá imádkozónak és őt megszólítónak a megbocsátója.*”¹¹⁹

A kereszténység és az iszlám közötti különbségeket az eretnekek jelenléte mellett azzal magyarázta a bíboros, hogy Mohamed nem értette meg az evangélium tanításait, valamint azzal, hogy nem akarta a műveletlen araboknak a nehezen megérthető titkokat felfedni. A különbségeket Cusanus a Korán kegyes értelmezésének segítségével is fel akarta oldani. Azt vallotta ugyanis, hogy a Koránban benne van az evangéliumi igazság, s az eltérések csak azért léteznek, mert a szaracénok rosszul értelmezik a Koránban olvasottakat.¹²⁰

Erre példaként a *Cribratio Alkorani* első könyvében Jézus személyének megítélését hozta fel. Ismertette, hogy a Korán nagy prófétaként tekint Jézusra, aki szűztől született, s hogy a Korán ruhellának nevezi Krisztust, ami a bíboros értelmezésében Isten leheletét, lelkét, igéjét, éltető erejét jelenti. Azonban megjegyezte, hogy a muzulmánok nem ismerik el Jézust Isten fiaként, sőt azzal vádolják a keresztényeket, hogy Jézust istenként tisztelik. Ennek cáfolatául a bíboros a Szentírást idézte, valamint hosszasan tisztázta, hogy a keresztények is csak egy Istenben hisznek. Ezután azt magyarázta a bíboros, hogy a Korán azért tagadta Krisztus istenségét, mert nem akart elvonni Isten dicsőségéből. Ráadásul a műveletlen arab nép nem értette volna meg a megtestesülés tanát. Ezért Mohamed „*körültekintően úgy vélte, hogy azoknak a műveletlen és tudatlan embereknek (akikhez beszélnie kellett, az ilyen érzéki dolgokat nem tudják értelmiként felfogni), azt kellene mondani tagadólag, hogy Krisztus, Mária fia nem az Isten fia; mivel Mária fia testi természetű és látható emberré vált, amely tulajdonságok nem egyeznek az isteni természettel.*”¹²¹ Továbbá érvel hozta fel, hogy a Korán is elismeri Jézus csodatetteit, ezáltal kénytelen elismerni, hogy Jézus isteni erőt is birtokolt. Sőt a Korán nevezi Jézust Isten leheletének, lelkének vagy igéjének, s mivel a Korán is csak egy istenben

¹¹⁹ „*illum solum et unicum omnium creatorem, et non alium esse imperatorem et regem universi, omnium bonorum datorum, omnipotentem, vitae et mortis dispensatorem, sapientem, incorporalem, incompraehensibilem, et interminalem seu insinitum, pium et misericordem neviaeque datorum omnibus fidelibus ipsum aborantibus et invocantibus.*” Nicolaus Cusanus: *Cribratio Alkorani* I.2.

¹²⁰ Fontos megjegyezni, hogy a Cusanus által használt Korán a *Corpus Toletanum*-ban lefordított latin nyelvű Korán volt. Meg is jegyzi művében, hogy a latin nyelvű Koránt használta, mely eltér a Keleten használttól.

¹²¹ „*ideo illis idiotis et ignaris, quibus loqui oportebat ut talibus sensibilibus, de intellectualibus nihil sentientibus, cautius considerabat negative praedicandum, Christum Mariae filium non esse filium Dei, cum filius Mariae homo corporalis et visibilis esset, quae naturae divinae non conveniunt.*” Nicolaus Cusanus: *Cribratio Alkorani* I.17.

hisz, így kénytelen elismerni, hogy az Isten és Isten lehelete egy, azaz Isten és Jézus egy. Az első könyv utolsó fejezetében Isten és Jézus közötti kapcsolat leírásaként egy hasonlatot is leírt a német bíboros. „*S hogy egy kézzelfogható példa vezesse az egyszerűbb embereket, mely által az Atyát, az Igét és a Lelket bizonyos mértékig különbözőnek lássák – az előzőek és az elkövetkezendők megértése miatt – meg kell figyelniük, hogyan dolgozik az a mester, aki üveget készít. Ugyanis az üvegfúvás az értelem egy műve, akik szűkölködnek az értelemben, azok nem fogják fel ezt a tudományt. Mert az üvegfúvó egy vas fúvópálcát használ, és az ehhez hozzátapadt megfelelő anyaggal dolgozik, belefúj a fúvópálcába, és olyan edényt készít, amelyeket akar. Erre a fúvásra kell figyelniük, hogy mi módon dolgozik az anyagon belül és, hogyan alakítja azt. Ez a mű hasonlít a természet művéhez. Ez a tudomány kívülről dolgozik, míg a természet belülről, ahogy mindenki tudja és látja. Tehát ebben a fúvásban két dologra kell figyelni. Az első ennek a kilégzésnek a külső volta, ami érzékelhető, tudniillik az a levegő vagy lehelet, amit a mester fúj ki. A második ennek a kilégzésnek a belső volta, melyet én értelemként fogok fel, mivel a mester a munka végé-re egy üvegedényt készít. Ő megérti azt, amit tesz. Ez az értelem, ha nem értené magát, sem azt, amit tesz, hacsak nem magától hozza létre az edény gondolatát, amit elkészít. Ezt a gondolatot mi értelmes igének nevezzük.*”¹²²

A Korán kegyes értelmezésén túl azonban Cusanus leírta, hogy minden, ami a Koránban igaz, az a Szentírásból lett átvéve, s az iszlám szent könyve ezen felül semmi olyat nem tartalmaz, ami szükséges lenne az üdvösséghez. Éppen ezért a bíboros szerint az evangélium előbbre helyezendő a Koránnál, mely könyv a gyalázatosság, az igaztalanság, a hazugság és az ellentmondás jegyei miatt nem származhat Istentől. S ezen sem a szép nyelv, amelyen a Koránt megfogalmazták, sem a szavainak a jó hangzása nem változtat.

A *Cribratio Alkorani* második könyvében a Szentháromság és Jézus kereszthalála kerül a középpontba.¹²³ Cusanus ugyanis a Korán tanításai közül azt a részt ragadta ki, mely azt állítja, hogy keresztények társakat kapcsolnak Istenhez. A bíboros ezt a Szentírás segítségével

¹²² „*Et ut simpliciores exemplo sensibili ducantur per quod patrem, verbum et spiritum aequaliter a remotis videant, pro intellectu praecedentium et sequentium est considerandum, quomodo magister qui vitra facit operatur. Vitrificatura enim est opus intelligentiae. Carentes intellectu eam artem non capiunt. Applicat autem cannam ferream, et ei adhaere re facit aptam materiam, et insufflat in ipsam, et efficit vas vitreum prout volverit. In eo flatu est considerandum, quomodo intra materiam operatur, et format eam. Opus enim illud, similitudinem habet operis naturae. Ars enim ab extrinseco operatur. Natura enim intrinsice, ut quisque scit et videt. In eo igitur flatu considero duo. Unum est extrinsecum eius et est sensibile: ut est ventus, seu aer qui expiratur per artificem. In intrinseco illius considero intellectum, quia artifex ad finem faciendi vas vitreum operatur. Intelliget enim id quod facit. Hic intellectus non intelligeret nec se, nec id quod operatur, nisi de se generaret conceptum vasis quod efficit. Et hunc conceptum intellectualem verbum dicimus.*” Nicolaus Cusanus: *Cribratio Alkorani*. I.20.

¹²³ A Szentháromság kérdését az elsőtől a tizenegyedik fejezetig, míg Krisztus kereszthalálát a tizenkettediktől a tizenhetedik fejezetig tárgyalja a bíboros.

cáfolta, majd más keresztény szerzőket idézve igyekezett bebizonyítani a Szentháromság létezését. Dionüsziosz Areopagita¹²⁴ állítását is felidézte, aki azt mondta, hogy Isten mivel teljesen végtelen, felfoghatatlan és kimondhatatlan, minden elnevezést és minden értelmet felülmúl. A Szentháromság tanának megértése tehát meghaladja az emberi értelmet, s csak hasonlatok segítenek a megértésében. Ezeket a hasonlatokat Cusanus Szent Ágostontól idézte, illetve a természetből vett hasonlatokkal próbált meg rávilágítani e három isteni személy kapcsolatára. *„Láttam egy nagy víztömeget, melyet part vett körül. Nem volt semmi beáramlás, vagy forrás, vagy bármilyen más víz; és végig azonos mennyiségű volt. Kerületén termékeny fák, vetés és rétek voltak; és a gazdák, akik a közelben éltek nem tudták eleget áldani a víztömeget, melyről úgy vélték, hogy nem adható jobb. Csodálkoztam, hogy nem lett kisebb és nem száradt ki, mivel nem láttam, hogy patak folya bele. És csodálkoztam, miért nem vált poshadttá, mivel pangónak tűnt. Közelebb mentem hozzá; és miután hosszasan és részletesebben megvizsgáltam, felfedeztem a közepén egy forrást. Emiatt következtettem arra, hogy ebből ered az a patak, amit a közepéből láttam előjönni. És azt mondtam: Talán ez az oka annak, hogy nem lesz kisebb a víztömeg, bár ellátja a fákat, a magvakat és a füvet vízzel, mely táplálja őket. Mert az élő forrás nem engedi, hogy a víztömeg kisebb legyen; és habár mozdulatlanul áll a partjai közt, ennek ellenére folyamatosan megújítja magát, mert a forrásból és a forrás patakjából ered. Így tehát nem lesz poshadt, vagy romlott, mert nem öregszik meg, hanem folyamatosan megújul a bőséges forrásból.”*¹²⁵

A Szentháromság bizonyítása után Krisztus keresztre feszítésének problémájára tért rá a humanista tudós. A Korán ugyanis azt tanítja, hogy egy Jézushoz hasonló embert feszítettek meg a zsidók, Jézust pedig Isten felvette magához. Cusanus az iszlám tanításának ezen tévedését úgy magyarázta, hogyha az igazságot tanította volna az araboknak Mohamed, akkor sosem fogadták volna el a kereszténységet. Ezenkívül Mohamed sem tartotta a keresztre feszítést Krisztushoz méltónak. *„Ám néhányan azt mondják, hogy úgy tűnt a Korán szerzőjének,*

¹²⁴ Pszeudo Dionüszioszként is ismert V–VI. századi ismeretlen író, aki az ApCsel 17,34-ben említett nevet használta álnévként. Művei a későbbiekben nagy hatással voltak a skolasztikusokra és a misztikusokra. Munkái közé tartozik a *De divinis nominibus*; *De mystica theologia*; *De celesti hierarchia*; *De ecclesiastica hierarchia*. Cusanus a *De divinis nominibus* című művének XIII. fejezetét használta fel.

¹²⁵ *„Vidi aquam magnam inter rotundas ripas sine alterius aquae influxu et effluxu sempereisudem quantitatis habentem in circuitu fecundas arbores, segetes et prata, et rustici prope habitantes non sufficebant laudare aquam, qua nullam putabunt dari meliorem. Admirabar, quomodo non minueretur et exsiccaretur, cum non viderem rivulum in ipsam fluentem, et cur non putresceret, quia stagnalis apparuit. Accessi proprius et subtiliori consideratione diu habita comperi in medio fontem apparere, et hoc ex flumine, qui effluit de centro videbatur, sic esse iudicavi et dixi: Haec forte est ratio, cur haec aqua numquam minuitur, quamvis arboribus et seminibus atque herbis praestet, unde vegetentur, quia vivus fons non sinit ipsam imminui et quamvis sit stagnalis inter ripas, tamen continue innovat se ipsam, quia procedit ex fonte et fulvio fontis. Non igitur putrescit nec corrumpitur, quia non antiquatur, sed semper ex fecunditate fontali innovatur.”* Nicolaus Cusanus: *Cribratio Alkorani* II.9.

hogy ez (Krisztus halála) istenkáromlás, s hogy ekkora prófétáról nem kell ilyet hinni, mintegy nem illik a tiszteletéhez.”¹²⁶ A német bíboros viszont szintén a Szentírásra támaszkodva cáfolta is ezt a tanítást. Rámutatott, hogy Krisztus halálát már az ószövetségi írások és maga Krisztus is megjövendölte; valamint leírta, hogy a keresztény tanításban a kereszthalálnak mekkora jelentősége van. Krisztus a legrútább halállal bizonyította engedelmességét, legyőzte a Sátánt és megváltotta az emberiséget.

Cusanus a Koránban megígért túlvilágra is kitér művében, s ennek megítélésében szintén kortársaitól kissé eltérő véleményt fogalmazott meg. Leírta, hogy Mohamed mentségére azt lehet felhozni, hogy a földi örömök ígéretével akarta rávenni a műveletlen arabokat arra, hogy az egy Teremtőben higgyenek. S hogyha nem ezeket a példákat említette volna, akkor nem fogták volna fel és nem lettek volna ösztönözve. Majd a Koránból vett idézetek alapján azt állította a bíboros, hogy Mohamed a hívek vágyainak túlvilági teljesülését ígérte meg, aki a földi dolgokra vágyott, annak a földieket, aki szellemi boldogságra vágyott, annak a szellemeiket. Azaz a Korán a bölcs emberek számára túlvilági boldogságként Isten látását és közelségét ígéri. Cusanus szerint ez a Koránból is kiolvasható, s ezt vallja Avicenna is. A pokol leírásában Cusanus ugyanezt az elvet vélte felismerni. Azaz a bölcssek számára a legnagyobb büntetés a tisztánlátás és a bölcsesség elvétele.¹²⁷

A második könyv utolsó fejezetében és a harmadik könyvben azonban már megváltozott a bíboros hangneme. Előbb Mohamed személye ellen intézett támadást, felemlegetve a következőket: „Ha Mohamed ezt a rútságokkal teli könyvet Istennek tulajdonítja, vagy maga írta és Istennel osztja meg a szerzőséget, csodálkozom, hogy a bölcs, jámbor és erkölcsös arabok, mórok, egyiptomiak, perzsák, afrikaiak és törökök – akikről azt mondják, hogy e törvény szerint élnek – hogyan tarthatják Mohamedet prófétának. Akinek az életét nem követheti senki, aki az égi királyságra törekszik, ahol nem házasodnak, hanem angyalokhoz hasonlóak, ahogy Krisztus tanította.”¹²⁸ Ugyanis ennyi gyalázatos dolgot ilyen gyalázatosan nem ír senki, hacsak nincs telve ily mindenféle gyalázatossággal, mert a szív bőségéből szól a száj.¹²⁹ S hogy ez igaz, nyilvánvaló a negyvenkettedik fejezetből, ahol azt mondja, hogy Isten megengedett neki más tiltott dolgokat, a tiltás mellett, mely a Korán hetedik fejezetének végén van, s

¹²⁶ „Dicunt autem quidam compositori Alkorani visum fuisse hoc esse blasphemum et de tanto propheta credi non debere, quasi non cedat ad eius honorem. Sed si hoc sic putavit, utique mysteria crucis Christi ignoravit.” Nicolaus Cusanus: Cribatio Alkorani. II. 13.

¹²⁷ A második könyv tizennyolcadik fejezete tartalmazza a Korán túlvilági leírását.

¹²⁸ Lk 20,35–36.

¹²⁹ Lk 6,45.

bármit, amit akar.¹³⁰ S azt mondja, hogy Isten megengedte neki, hogy megszeghesse a maga által tett esküt, nehogy házasságtörést kövessen el a jakobita Maria Christiana-val. Ezt a hetvenötödik fejezet elején mondja Mohamed,¹³¹ mely ellentétes más helyekkel, amely a házasságtörők és a hitszegők elkárkozásáról szól. Ugyanis megerősíti a hetvenhetedik fejezetben, hogy: az esküszegők, akik saját megmenekülésük okán esküdöznek, átkozottak.”¹³²

A harmadik könyvben ez a támadás tovább folytatódik. Cusanus – már követve elődeit – felrótta Mohamednek, hogy semmi csodát nem tett; hogy prófétához méltatlan életet élt; hogy tudásában is bizonytalan volt; s hogy erőszakkal (karddal) oldott meg mindent. Ez utóbiról így írt: „Miután Mohamed látta, hogy kezd elfogyni az igazságban, s hogy a hazugságokat – melyekről az állította, hogy az Ószövetségből és az Újszövetségből vett át – a tanulatlan és tudatlan nép elől már nem lehet titkolni, s hogy a keresztények és a zsidók tagadták az ő igazságát. Mivel sem a két könyvben, sem más idézett könyvben nincs említve, s nem nevezik meg Mohamedet, a fegyverekhez fordult. Ezt mondta a népnek: Isten megparancsolta nekem, hogy karddal harcoljak a népek ellen, amíg tanúságot nem tesznek, hogy nincs isten, csak Isten, s hogy én vagyok az ő hírnöke, ahogy ha ezt meg fogják tenni, azonnal meg fogják menteni vérüket és pénzüket.”¹³³

Ezen megállapítások után a bíboros arra a következtetésre jutott, hogy Mohamed csak uralkodni akart a vallás ürügyén. A Korán tanítása ellen pedig megjegyezte, hogy abban sok az ellentmondás, hisz egyszer azt parancsolja, hogy ne alkalmazzanak erőszakot a hit dolgában, máskor pedig azt, hogy erőszakkal is terjesszék a vallásukat, s csak azok életét hagyják meg, akik befizetik az adót.

¹³⁰ Korán 33,50–51.

¹³¹ Korán 66,1–2.

¹³² „Si Mahumetus ascribit deo hunc librum plenum turpitudine aut si ipse scripsit et deo auctoritatem tribuit, miror, quomodo sapientes et casti virtuosique Arabes, Mauri, Aegyptii, Persae, Afri et Turci, qui illius legis esse dicuntur, Mahumetum pro propheta habeant, cuius vitam nemo sequi potest, qui ad regnum caelorum anhelat, ubi non nubent sed similes angelis sunt, ut Christus docuit. Nam tam turpia ita turpiter nemo loquitur nisi plenus omni tali turpitudine, ex abundantia enim cordis os loquitur. Et hoc verum fuisse patet ex capitulo XLII, ubi dicit deum etiam illicitas aliis iuxta prohibitionem quae ponitur capitulo VII Alkorani in fine, et voluntarias quascumque ei permisisse, et quod iuramentum licitum factum per ipsum, ne adulteraretur cum Maria Christiana Iacobina, praecepisset deleri, de quo loquitur capitulo LXXXV in principio contra illa, quae alibi de damnatione adulterorum et periurorum dicit. Ipse enim in capitulo LXXVII periuros, qui ob sui salvationem iurarunt, esse damnatos affirmat.” Nicolaus Cusanus: Cribratio Alkorani. II.19.

¹³³ „Postquam Mahumetus vidit se deficere in veritate et mendacia, quae ex testamento et evangelio allegabat, rudi et ignoranti populo non posse diu occultari Christianis et Iudaeis hoc verum negantibus, cum nec in ambobus nec in altero librorum allegatorum mentio fiat aut nominetur Mahumetus, ad arma se transtulit et populo dixit: Iussit deus me gentes gladio expugnare, donec testificentur, quod non est deus nisi deus et quod ego sum nuntius eius; quod si hoc fecerint, confestim salvabunt sanguinem et pecuniam suam.” Nicolaus Cusanus: Cribratio Alkorani. III.3.

A bíboros hosszan tagadta azt is, hogy Ábrahám törvényének folytatása lenne a Korán. Előbb hosszan, mintegy két fejezeten keresztül ismertette Ábrahám történetét a Teremtés könyvéből, majd rámutatott, hogy sem Izmael, sem a szaracénok nem tekinthetők Ábrahám utódának: „*Nem lehettek áldottak Ábrahám utódaiban, hacsak lélekben nem váltok Ábrahám utódaivá a hit segítségével. S ez esetben nyerhetitek el az áldás ígését Krisztusban, aki cél és az ígélet beteljesedése. Értsétek meg tehát, hogy a lélek által érhető el a hit és ez az élő Krisztusban van belefoglalva, aki az örök és halhatatlan élet, mivel Ő az ember fia oly módon, hogy az Isten fia, aki egyedül halhatatlan.*”¹³⁴ S ha Mohamed követői továbbra is üldözik a keresztényeket és továbbra is tagadják a keresztény tanításokat, akkor továbbra is tévedésben fognak élni.

A *Cribratio Alkorani* végén szereplő fejezeteket Cusanus a szultánhoz és a bagdadi kalifához írta. A bíboros bírálta a szaracénokat, mert nem adják meg Máriának a kellő tiszteletet, mivel eltagadják tőle az istenszülő elnevezést; mert a Koránt Isten törvényének tartják, melyet Mohamed életében nem is állítottak össze; s mert Mohamedet nagyobbra tartják Krisztusnál, azonban a fentebb megemlítették is jól mutatják, hogy Krisztus a követendő.

Nicolaus Cusanus tehát kortársaihoz képest eltérő módon viszonyult az iszlám megítéléséhez. Érdeemes megjegyezni, hogy a német bíboros fő művében kijelentette, hogy Istenben feloldódik minden ellentét. Ezen alapgondolata a *De pace fidei* és a *De visione Dei* című műveiben is megtalálható, mely művek 1453-ban keletkeztek, mikor a Konstantinápolyt elfoglaló török óriási félelmet keltett Európában. Sőt a *De pace fidei*-ben a vallások közötti béke gondolatát is felvetette, hisz szerinte a bölcsek megállapíthatnák, hogy csak egy vallás létezik a rítusok különbözőségében. Ezen gondolatai későbbi műveiben is feltűnnek, ám az iszlámmal szemben egyre kritikusabb hangnemet ütött meg. Ezek jól megfigyelhetőek a *Cribratio Alkorani*-ban. E művében ugyanis a Korán egyes tanításait vette vizsgálat alá, főként a Szentháromsággal és Krisztus személyével kapcsolatos tanításokat. A bíboros előbb az általa használt Koránból ismertette ezeket a tanokat, majd rámutatott hibáikra, s végül cáfolta ezeket. Bizonyításai során leggyakrabban a Szentírást hozta fel érvül, de más-más egyházi személyeket is példaként idézett. A tévedések kapcsán a bíboros megjegyezte, hogy Mohamednek nagy felelőssége volt ezekben. Azonban Mohamed hibái és tulajdonságai ellenére arra törekedett, hogy az arabokat az egyistenhit felé vezesse. Továbbá a kereszténység és az iszlám közötti

¹³⁴ „*non potestis esse benedicti in semine Abrahae, nisi sitis filii Abrahae in spiritu per fidem; et tunc assequi poteritis repromissionem benedictionis in Christo, qui est finis et complementum promissionis. Intelligite igitur fidem spiritu capi et terminari in Christo vivo, vita sempiterna et immortalis, cum sic sit filius hominiis quod et filius dei, qui solus est immortalis.*” Nicolaus Cusanus: *Cribratio Alkorani* III.14.

különbségeket azzal magyarázta a bíboros, hogy a Koránt rosszul értelmezték a mohamedánok, mert abban megtalálható az evangéliumi igazság. Mindezen pozitívabb megközelítés mellett a harmadik könyvben már az elődei által hangsúlyozott kritikák is előkerülnek, mind Mohamed személyével, mind tanításával kapcsolatban.

Cusanus egyedi véleménye ellenére is elítélte Mohamedet és a Korán tanításait, s ezekkel szemben Krisztus és az evangéliumi igazság elsőbbségét hirdette. Az iszlámról szóló ismereteit ugyancsak korábbi szerzőktől szerezte be, ezért a Mohameddel, az iszlámmal vagy a Koránnal kapcsolatos tudást nem bővítette, azonban rámutatott a két vallás közötti azonosságokra, illetve a különbözőségeket akarta megmagyarázni és feloldani. Érvelése az 1143-ban készült latin nyelvű Korán fordításon alapult, így már eleve egy hibás forrásból dolgozott.

3.3. Riccoldo da Monte Croce Korán-cáfolata

A második kötet következő műve Riccoldo da Monte Croce Korán-cáfolata, pontosabban annak egyik változata. Riccoldo eredeti műve *Libellus contra legem Sarracenorum* (Könyvecske a szaracénok törvénye ellen) címet viselte.¹³⁵ Bibliander nem az eredeti művet illesztette gyűjteményébe. Ugyanis a művet a XIV. században Démétriosz Küdonész¹³⁶ görögre fordította le. Ez a fordítás fontos forrásul szolgált a Palaiologoszok iszlámellenes hitvitájában, különösen a már fentebb említett VI. Jóannész Kantakuzenosz császár és II. Mánuel császár írásaiban. 1506-ban Bartholomeus di Monte Arduo pedig Démétriosz Küdonész görög fordítását fordította vissza latinra. Ezt a visszafordított művet közölte tehát Bibliander két nyelven (latinul és görögül) két hasábjában.¹³⁷ A visszafordítás okát Bartholomeus a következőképp magyarázta II. Ferdinánd aragóniai királynak, akinek a fordítást és a művet ajánlotta: „*Nem más okból fordítom vissza, fenséges és katolikus király, görögről latinra ezt a művet, mintha nem lennék tisztában azzal, hogy már van ilyen mű a latinoknál, hanem mivel láttam,*

¹³⁵ Riccoldo művére *Contra legem Sarracenorum* vagy *Confutatio Alcorani* címen is szoktak hivatkozni.

¹³⁶ Démétriosz Küdonész (1324–1398) bizánci államférfi, teológus, műfordító és író. Több császár mellett töltött be magas hivatali tisztségeket. Az egyház uniójának lelkes támogatója volt, műveiben kiemelte, hogy a latinokkal kell összefogni az iszlám és a török ellen. Többször elutazott Rómába, megtanult latinul, s több latin művet lefordított görögre, többek közt Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás műveit is. Egy tanításban lelkes itáliaiakból álló csoportot szervezett, melynek tagjai domonkosokból álltak. Rajtuk keresztül ismerkedett meg Riccoldo írásával, melyet 1354 és 1360 között le is fordított görögre. II. Manuel bizánci császársága idején, 1396-ban kénytelen volt visszavonulni Kréta szigetére, ahol 1398-ban meghalt. BOBZIN: i. m. 1995. 26–27.

¹³⁷ BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 82–165. RICCOLDO Korán-cáfolatából származó idézetek az alábbiakban ebből a visszafordított szövegből származnak.

hogy Démétriosz Küdonész ezt a művecskét igen elegáns stílusban fordította latinról görög-re.”¹³⁸

Bár Riccoldo eredeti latin műve nem vészett el, Sevillában 1500-ban nyomtatásban is megjelent, sőt később is kiadásra került. Bartholomeus fordítása szintén többször megjelent a XVI. században, Luther német nyelven is kiadta.¹³⁹ A gyűjteményben található művek sorrendje tehát a művek keletkezési idejét követi, azonban Riccoldo eredeti műve a XIII.-XIV században keletkezett, s Cusanus is ismerte.

Riccoldo 1267-ben belépett a domonkos rendbe. 1286-ban pápai jóváhagyással keletre utazott, hogy a keleti egyházak képviselőivel (jakobiták, nesztoriánusok) tárgyaljon a római egyházzal való egyesülésről. Zarándokként látogatott el a Szentföldre, majd felkereste Szíriát, és Kis-Ázsiát is. 1290-től Bagdadban tartózkodott. A Bagdadban töltött idő alatt megtanult arabul, valamint tanulmányozta a Koránt és muszlim tudósokkal is több vitát folytatott.¹⁴⁰

Eredeti terve az volt, hogy a teljes Koránt latin nyelvre le fogja fordítani, és ezt el is kezdte, de munkája során sok általa mesének, hibának és Istenkáromlásnak tartott részt talált, ráadásul úgy látta, hogy hasonló dolgok ismétlődtek meg számos helyen, így ezt a kezdeményezést „undorral feladta” és megírta az *Epistolas ad Ecclesiam triumphantem*-et (Levél a győzedelmes egyházhoz). Azonban legfontosabb iszlámellenes írása, az 1320 körül keletkezett *Libellus contra legem Sarracenorum* (Könyvecske a szaracénok törvénye ellen, a műre *Confutatio Alcorani* címen is szoktak hivatkozni). Ezenkívül meg kell említeni a *Peregrinatio* című művét is, mely utazási élményeit tartalmazza. E műben a muzulmánokról és szokásaikról elismerően szólt, kiemelte a vendégszeretetüket és vitakészségüket, megjegyezve, hogy az Iszlám tanokról való vitái igen hevesek voltak.¹⁴¹

A *Confutatio Alcorani* célját Riccoldo a következőképpen fogalmazta meg: „*Most az a szándékom, bízva a legfőbb igazságban, hogy bemutassam ennek az igazságtalan törvénynek a legalapvetőbb és legfőbb tévedéseit, s hogy megmutassam azt az okot más testvéreknek, amely révén könnyebben vissza lehet hívni Istenhez ennek az istentelenségnek az eretneke-*

¹³⁸ „non ab re mihi visum est, serenissime atque catholice Rex, illud rursus e Graeco in Latinum convertere: non quod apud Latinos huiusmodi opus ex(s)tare non existimem, sed cum vidissem Demetrium Cydonium opusculum illud e Latino in Graecum elegantiori stilo transtulisse.” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 82.

¹³⁹ BOBZIN: i. m. 1995. 26-27.; DOBROVITS – ÓZE: i. m. 2009. 19–28.

¹⁴⁰ Riccoldo da Monte Croce 1243-ban született egy toszkán faluban, Firenze közelében. 1267-ben lépett be a domonkos rendi Santa Maria Novella kolostorba, ahol egy évvel később letette szerzetesi esküjét. Miután több domonkos kolostorban is tanult, híres prédikátor lett Firenzében. 1288-ban indult el zarándokként keletre. 1300 körül tért vissza Firenzébe. 1315-ben lett a Santa Maria Novella előjárója. Ebben a kolostorban halt meg öt évvel később 1320. október 31-én.

¹⁴¹ BOBZIN: i. m. 1995. 22–26.

it.”¹⁴² Tehát nem a keresztény hit igaz voltát akarta bebizonyítani, hanem Mohamed és az iszlám hamisságát. „Mert könnyebb bemutatni, hogy ezek hite hamis, mint bebizonyítani, hogy a mi hitünk igaz” – ahogy művének második fejezetében írta.¹⁴³ Ennek érdekében Riccoldo legfőbb forrása maga a Korán volt, melyet arab tudása révén eredeti nyelven tudott olvasni. Művében harmincnégy szúrát nevezett meg név szerint, s mintegy félszázszor idézett a Koránból, valamint a korábban említett *Doctrina Machumet*-ből is. Bár nem említette meg művében, hogy használt volna műve megírásához más írásokat is, de valószínűsíthető, hogy ismerte Petrus Venerabilis által összeállított *Corpus Toletanum*-ot. Riccoldo Arisztotelész, Horatius, Szent Ágoston, Aranyszájú Szent János, Paulus Diaconus, Aquinói Szent Tamás és Pszeudo-Dionüsziosz műveit is felhasználta érveinek alátámasztására, de főként a Szentírásból vett idézetekkel próbálta meg bebizonyítani az iszlám hamisságát.

A *Confutatio* tizenhét fejezetből áll. Fő mondanivalója tehát az, hogy a Korán és Mohamed tanításai nem származhatnak Istentől. Ennek alátámasztására egyrészt Mohamed személyét, másrészt a Korán tanításait támadta. Riccoldo Mohamedet a Sátán elsőszülöttjének, ördögi, bujaságra hajlamos, rabló, fosztogató, magát álnok eszközöknek odaadó embernek tartotta, akinek a fellépését Hérakleiosz császár uralkodásának idejére helyezte.¹⁴⁴ Mohamed tanításai között mindenféle más eretnek tanító tévedéseit vélte felismerni. Többek közt Szabelliusz, Arius, Eunomius, Karpokratész, Cerdoniusz, Origenész, Kerinthosz, valamint a manicheisták, a jakobiták és a donatisták¹⁴⁵ tanait. Riccoldo tehát jól ismerte a Korán tartal-

¹⁴² „Nunc autem est mihi intentio summa veritate confidenti capita et principalia mendacia iniquae legis huius ostendere et aliis fratribus causam exhibere, propter quam facilius ad deum revocare possent huius impietatis haereticos.” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 85.

¹⁴³ „Facilius autem est illorum fidem falsam ostendere, quam nostrum veram demonstrare.” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 90.

¹⁴⁴ Pontosabban a bizánciak perzsák feletti győzelme utánra helyezte Mohamed fellépését. II. Huszrau (görögül: Khosroész, Riccoldonál Chosroes-ként szerepel) a Szászánida Birodalom királya (591– 628) több évig háborúzott a Bizánci Birodalommal, Hérakleiosz császár azonban 627-ben döntő győzelmet aratott feletette a ninivei csatában. Ebben a küzdelemben Riccoldo a kereszténység győzelmét látta a Sátán felett.

¹⁴⁵ Eunomius cyzikusi püspök volt a IV. században. Szélsőséges ariánus eszméket vallott. Követői az eunomiusiak. Karpokratész II. században élő alexandriai filozófus. Jézust József fiának tartotta, valamint azt állította, hogy Jézus tökéletesen emlékezett a mennyei világ eseményeire.; Cerdonius II. században élő eretnek.; Origenész (184–254) az ókereszténység egyik kiemelkedő alakja. Fáradhatatlanul tanulmányozta a Szentírást. Összevetette az Ószövetség fordításait a Hexapla című művében. Az ortodoxok és az eretnekek ellen megírta Az alapelvekről című művét, mely a keresztény teológia átfogó értelmezését tartalmazta. Azonban Athénban egy Candidus nevű eretnek elleni vitában azt mondta, hogy az ördög is üdvözülhet. Emiatt eretnekké nyilvánították. Caesareába költözött. Itt írta meg fő tanulmányát a Kelszosz ellen című művét, melyben a keresztény tanokat védte. Később a Decius-féle üldözés alatt elfogták és börtönbe zárták, ahol belehalt a kínzásokba.; Kerinthosz (Cerinthus) az első század végén élt keresztény bölcsele. Egyesek úgy vélik, hogy ő képezi az átmenetet a gnosztikusokhoz. Azt tanította, hogy a világot nem Isten teremtette, valamint azt állította Jézusról, hogy József és Mária természetes gyermeke, akit a Lélek Krisztussá tett, így ő lett a legkiemelkedőbb próféta. Azt is állította, hogy Krisztus képtelen volt a szenvedésre.; A donatisták a IV. században keletkezett eretnek mozgalom. Nem tartották érvényesnek az olyan püspökök és papok működését, akik az üldözés idején szent könyveket szolgáltattak ki a pogány hatóságoknak. Ezért az ilyen egyházi személyek által kiszolgáltattott szentségeket érvénytelennek tekintették. CHADWICK, Henry: A korai egyház. Osiris, Budapest 2003.

mát, de minden olyan tanhoz, amely eltért a keresztény tanítástól, egy eretnek tanítót vagy mozgalmat társított, vagy Mohamed romlottságával magyarázta.

A domonkos rendi szerzetes ugyanis úgy vélte, hogy a Sátán Mohamedet használta fel arra a célra, hogy a keresztényeket elpusztítsa, az üdvösségtől eltérítse. E cél érdekében a Sátán társakat adott neki, akik a következők voltak: a jakobita Bahira, a zsidó Phinees, egy bizonyos Salon nevű Audia, akiket később Audala Selemnek neveztek,¹⁴⁶ s még néhány nesztoriánus is. *„Annak érdekében, hogy ez sikeres legyen, maga mellé vett egy bizonyos Mohamed nevű ördögi férfit, aki bálványimádó, szerencsében szegény, elméjében gögös, családban pedig híres volt. Szívesebben használt volna a Sátán egy jó hírű embert, ha meg tudta volna tenni, minthogy szívesebben csábította volna el az embert más állaton keresztül, amelyben jobban eltitkoltatnak az ő bűnei, mint a kígyón keresztül. De az isteni bölcsesség nem engedte neki, csak hogy ilyen állatot használjon, és hogy ilyen emberen keresztül támadjon a világra, hogy a világ könnyen meg tudja fontolni, hogy milyen törvény az, amelyiket egy ilyen törvényhozó ad.”*¹⁴⁷

Mohamed bujaságára és romlott mivoltára például a következő történetet említette meg a nyolcadik fejezetben. *„Mohamed nagyon szeretett egy bizonyos Mária nevű nőt, akit a jakobitának is neveztek, s akit Machobeus, a jakobiták királya adományozott Mohamednek.”*¹⁴⁸ Azonban Mohamednek már volt két felesége, akik közül az egyiket Aiese-nek neveztek, aki Empipecer lánya volt,¹⁴⁹ aki minden arab közül a legnemesebb volt. A másik feleségét Aasa-nak hívták, aki Omár lánya volt.¹⁵⁰ Ők féltékenyek lettek Máriára. Egy nap, mikor odamentek Mohamedhez, Máriával együtt aludva találták őt, és ezt mondták: *„Illik ilyet tenni egy prófétának?”* Mohamed elszégyellte magát, és megígérte, hogy ezután soha többé nem alszik együtt Máriával. Ezek megnyugodtak az ő ígéretétől. Azonban miután eltelt egy kis idő, nem volt képes visszafogni magát.¹⁵¹ Mohamed tehát megszegte ígéretét, amit azzal magya-

¹⁴⁶ Ezek a neve szerepelnek Cusanusnál is. Lásd: fentebb.

¹⁴⁷ *„Et ut hoc ad effectum deduceret, assumpsit hominem quendam diabolicum, nomine Mahometum, religione idololatram, fortuna pauperem, mente superbum, maleficiis celebrem. Et quidem libentius assumpsisset diabolus hominem per bonae famaе, si hoc ei permissum esset: sicuti libentius temptasset hominem per aliud animal, in quo amplius ipsius maleficia celarentur, quam per serpentem. Sed non permisit divina sapientia, nisi ut tale animal assumeret, et per talem hominem mundum invaderet, ut ipse mundus facile posset considerare qualis lex illa esset, quae per talem legislatorem data est.”* BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 140.

¹⁴⁸ Alexandria ura („Egyiptom ura”), kilétét homály fedi és a vele kapcsolatos feltevés is erősen vitatott. Állítólag Mohameddel folytatott levelezést. Mikor megkapta a próféta levelét, Muqawis négy rabszolganőt adott neki, köztük Máriát, Ibrahim (a próféta fia) édesanyját. Ibrahim azonban gyermekkorában elhunyt. VAIU, Maria: Diplomacy in the Early Islamic World: A Tenth-century Treatise on Arab-Byzantine Relations. London, 2015. 59.

¹⁴⁹ Aisha (Abu Bakr lánya) a hagyomány szerint Mohamed legkedvesebb felesége volt.

¹⁵⁰ Hafsza, Omár lánya.

¹⁵¹ *„Mahometus forte cuiusdam Marie amore tenebatur, quae Iacobitis appellabatur, quam ei donavit Machobeus Iacobitarum rex. Duae autem ex uxoribus Mahometi quarum altera quidem dicebatur Aiese filia Empipecer,*

rázott meg, hogy maga Isten adott feloldozást az ígérete alól, sőt mikor feleségeit ezzel nem tudta megnyugtatni, bűnbánatra szólította fel őket, mert elfordultak Istentől és az Ő küldöttjétől. Riccoldo további példákat is hoz Mohamed erkölcstelenségére, azt akarva igazolni, hogy egy ilyen ember nem hozhatott létre szent törvényt.

Mohamed személye mellett a Korán tanításait is támadta Riccoldo. Elődeihez hasonlóan a legfőbb különbséget abban látta, hogy a muzulmánok nem hisznek a Szentháromságban, valamint abban, hogy Krisztust – bár szűztől született, igen bölcs, isteni tudással rendelkező prófétának tartják – nem hiszik Isten fiának, nem hiszik róla, hogy megfeszítették és meghalt. E tévedéseket Mohamed eretnekségével magyarázta a szerző. E tévedések miatt, valamint Mohamed személye miatt Riccoldo tíz fejezetet keresztül (a harmadiktól a tizenkettedik fejezetig) érvelt amellet, hogy a Korán nem lehet Isten törvénye. Minden fejezetben megfogalmazott egy-egy állítást, majd az adott fejezetben ezt hosszasan kifejtette. A fejezetekben leggyakrabban a Koránból idézett, hisz szándéka az volt, hogy az iszlámot a maga fegyverével, a Koránnal győzze le. Szerinte a Korán azért nem lehet Isten törvénye, mert sem az Ószövetség, sem az Újszövetség nem erősíti meg; mert nem tartalmaz más isteni törvényekkel megegyező stílust és kifejezési módot; mert a Korán semmi mással nem ért egyet; mert sok helyen ellentmond önmagának; mert egyetlen csoda sem erősíti meg; mert értelmetlen, nyilvánvaló hazugságokat tartalmaz, erőszakos, rendezetlen és nem igazságos. Miután Riccoldo megállapította, hogy a Korán nem lehet Isten műve, arra következtetésre jut, hogy annak a szerzője csak a Sátán lehetett.

Nézzünk egy példát Riccoldo érvelésére: *„Harmadszorra azt kell tudni, hogy a Korán nem Isten törvénye, ugyanis sem az Ószövetség, sem az Újszövetség nem erősíti meg. A Korán mindkettőt megerősíti, hogy azok Isten igaz törvényei. Mohamed csak önmagát ajánlja, csak magáról tesz tanúbizonyságot. Ugyanis Isten törvénye egy lánchoz hasonló, egymás után készítette ugyanaz a szerző, bármelyik darabja illik a másikkhoz, a próféták mindegyike jövendöl a másikkal, sőt meg kell említeni, hogy mindegyik jövendölt Krisztusról! Ha tehát a szaracénok törvénye Isten törvénye lenne, akkor az erre a törvényre való hívás nem eltévelyedés lenne, hanem megtérés, ahogy maguk is mondják. S mi módon maradt úgy ismeretlen a többi próféta előtt, hogy egyik próféta sem mond róla semmit? Mert ugyanis semmit sem találunk sem Mózesnél, sem a többi prófétánál, sem magánál Krisztusnál, hogy beszélne Mo-*

alium nobilissima: altera autem Aasa, filia Omar, movebantur zelytypia in Mariam. Que quodam die ad eum venientes invenerunt ipsum simul dormientem cum Maria et dixerunt: Sic oportet facere prophetam? Qui cercundatus iuravit nunquam posthaec se cogniturum Mariam. Sicque placatae sunt ad iusiurandum. Pauco autem post tempore elapso, non potuit seipsum continere.” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 111.

*hamedről, vagy az ő törvényéről, hacsaknem akkor, amikor azt mondja, hogy óvakodjatok a hamis prófétáktól!*¹⁵² Ezután Riccoldo leírta, hogy Mohamed szerint a zsidók és a keresztények meghamisították az írásaikat, kihagyták belőle Mohamed nevét. Ezt Riccoldo azzal cáfolta, hogy a Szentírást már Mohamed megjelenése előtt összeállították, ismertette a Szentírás kialakulásának történetét is. Azt is felvetette, hogy ha meg is változtatták volna a Szentírás szövegét, annak valamilyen bizonyítéka megmaradt volna, ám ezzel ellentétben az tapasztalható, hogy minden keresztény népnél megtalálható írás ugyanazt tartalmazza.

Hasonló felépítést követ a többi Korán tanításait támadó fejezet is. A szerző sokszor kiemelte, hogy Mohamed semmiféle csodát nem vitt végbe, amellyel alátámasztotta volna isteni küldetését, s azokat a csodákat, melyeket állítólag végbevitt, Riccoldo hazugságnak tartotta. A csodák helyett ugyanis Mohamed a fegyverek erejében bízott, s embereinek engedte a fosztogatást és a hitetlenek megölését. Nagy hangsúlyt kapott még a *Confutatio*-ban a szaracénok túlvilági leírása is, melynek egy külön fejezet van szentelve. Riccoldo kiemelte, hogy Mohamed azt tanította a követőinek, hogy a túlvilágon mindenféle testi örömben (evésben, ivásban és bujálkodásban) részesülhetnek. E testi öröмок azonban – Riccoldo szerint – méltatlanok Istenhez, de még a filozófusok is elvetik.

A fentebbieken kívül kitért arra is, hogy a Korán tele van szent könyvhöz méltatlan közönséges, igen rúttal testi cselekedetek leírásával, valamint megemlítette, hogy a Korán ritmikus stílusban íródott, melyet a szaracénok fontosnak vélnek, de tévednek. Erről így írt: „*S tény, hogy ez a ritmikus stílus az egész könyvön keresztül olvasásban is megnyilvánul. Ennek a példáját nem tudom megmutatni, mivelhogy nem lehet igazán megőrizni a ritmust vagy verset, mikor ezt lefordítják latinra. A szaracénok és az arabok abban lelik örömlüket leginkább, hogy a törvény kiejtése (recitálása), amelyet ők birtokolnak, nagyszerű és ritmikus. S szerintük ebben a kiejtésben mutatkozik meg leginkább az, hogy Isten állította össze a könyvet, s hogy Mohamed nyilatkozott ki. Ugyanis Mohamed írástudatlan volt, nem ismerte a gondolkodás és a beszéd ilyenféle módját. Ennek az ellenkezője nyilvánvaló. Ugyanis látjuk az isteni iratokban Isten Mózes-sel és más prófétákkal történt beszédeit, soha nem beszélt velük ritmusban vagy versben. Mohamed pedig azt állítja, hogy Mózes törvénye és az Evangé-*

¹⁵² „*Tertio oportet scire, quod Alcoranum non est lex Dei. Neque enim Vetus testamentum, neque Evangelium hanc testantur: que utraque Alcoranum testatur, quod veres unt leges Dei. Solus autem Mahometus constituit seipsum et de se ipso testimonium perhibet. Lex enim Deitanquam cathena quaegam est continua, ab eodem artifice fabricata, et quilibet anulorum alteri cohaeret, et quilibet prophetarum de alio prophetizat, et meminit huius, et omnes prophetizaverunt de Christo. Si igitur et Saracenorum lex, lex esset Dei, et in hanc legem vocatio, non perversio, sed conversio esset, ut ipsi dicunt: quomodo sic latuisset alios prophetas, ut nullus aliquid de eo ipso diceret? Nos enim nihil inenimus Moysen, vel alium quendam prophetarum, vel ipsum Christum dicentes aliquid de Mahometo, vel de lege secundum eum, nisi quando dixit, Nos cavere a falsis prophetis.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 93.

*lium Istentől származik, s hogy Isten adta a könyveket Mózesnek és Krisztusnak. Ám ezek nem ritmikus vagy metrikus könyvek. S semelyik más prófétának, aki hallotta Isten hangját, nem mondott Isten metrikus beszédet, melyet a bölcsek és a filozófusok megvetnek.*¹⁵³

Művében a szerzetes arra is kitért, hogy Mohamed idejében még nem létezett a Korán, azt csak később állították össze. Különböző neveket sorolt fel, akikről úgy tudja, hogy részt vettek a Korán összeállításában, vagy a későbbiekben birtokolták a Koránt. Bár Riccoldo tudása nem volt teljesen pontos, az általa felsorolt nevek egy része valóban a Korán összeállításához köthető, másik részük viszont a Korán olvasatához.¹⁵⁴ Cusanus Riccoldonak ezen ismertetését szintén felhasználta művében.

A domonkosrendi szerzetes azonban nemcsak a Koránt használta fel cáfolatában, hanem a *Corpus Toletanum*-ban is megtalálható *Doctrina Machumet* című művet is. Felidézte a Hold szétválasztásának és újbóli összeillesztésének történetét, Aroth és Maroth történetét. Bár Riccoldo keleti útja során is megismerhette ezeket a történeteket, ő maga említette meg a *Doctrina Machumet* című művet, sőt a nyolcadik fejezetben a következőket írta: „*Mohamed tanának könyvében pedig, mely könyvnek igen nagy tekintélye van ezeknél, felsorolja az ételeket.*”¹⁵⁵ A *Doctrina Machumet*-ről a XII. századi fordítója éppen ugyanezeket állította. Ez

¹⁵³ „*quod autem stylo rhythmicum sit, per totum librum manifestum est legentibus. Exemplum autem huius non possum apponere, propterea quod non potest salvari rhythmus, vel versus vere, et secundum omnia, cum in latinum trausfertur. Sarraceni autem et Arabes in hoc maxime gloriantur, quod locutio quae est apud eos, legis celsitudinem habet et rhythmum et in hoc maxime ostenditur librum a Deo compositum fuisse, et Mahometo secundum locutionem revelatum esse. Mahometus idiota existens, ignorabat talem sententiam et locutionem. Cuius contrarium apparet. Videmus enim in Divina scriptura Deum loquentem cum Moysse, et cum aliis prophetis, et nunquam rhythmis vel versibus his loquentem. Moysi autem legem, et evangelicum, dicit Mahumetus a Deo esse, Deum libros Moysi et Christo dedisse. Sed hi non sunt metrici vel rhythmi. Et nullus aliorum prophetarum qui divinam vocem audierunt, dixit Deum metrico locutum esse, quod et sapientes et philosophi homines dedignantur.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 98.

¹⁵⁴ A Korán hét kanonikussá vált olvasatához a következő személyek köthetők: Nafi' al-Madani, Abu 'Amr ibn al-'Ala', Hamza hal-Kufi, Al-Kisa'i al-Kufi, Aasim al-Kufi, Ibn Kathir al Makki, Ibn 'Amir ad-Dimashqi. Riccoldo latin átírással közölte a nevüket. A Riccoldo által megemlített többi személy a Korán szövegének rögzítéséhez köthető. A hagyomány úgy tartja, hogy a 633-os aqrabai csata után Abu Bakr kalifa azzal bízta meg Zayd ibn Thabitot (Tampeth fia, Zeith), hogy gyűjtse össze és foglalja írásba a Koránt. Zayd ibn Thabit a próféta mellett írnokoskodott, de meg ő is igen nehéznek ítélte a feladatot. Ám végül sikerült elvégezni a feladatot, s a gyűjteményt átadta a Abu Bakr kalifának (Empeumpercer), aki az öt követő Omár kalifára hagyta a gyűjteményt, Omár pedig lányára, a próféta özvegyére, Hafszára hagyta a gyűjteményt. Azonban e gyűjteménytől eltérő Abdallah ibn Mas'ud (Mesetud fia, Audala) összeállítására, ő szintén Mohamed írnoka volt, s a hagyomány szerint hetven szúrát tanult meg. Szintén eltérő összeállítással rendelkezett Ubay ibn Ka'b (Tap fia, Oenpe fia), aki szintén Mohamed mellett írnokoskodott, s a próféta a jogi kinyilatkoztatásokat bízta rá. Az eltérő gyűjtemények között a hagyomány szerint a harmadik kalifa Uthman ibn Affan (Ophyn fia, Ocanan) tett rendet, aki egy bizottságot hozott létre a Korán szövegének összeállítására, ennek érdekében elkérték a Hafszánál lévő példányt, majd a munka befejezése után visszajuttatták neki. Az elkészült Korán szövegét lemásolták és elküldték az iszlám főbb városaiba (Medina, Mekka, Damaszkusz, Baszra, Kúfa), s a kalifa megparancsolta, hogy az eltérő változatokat pusztítsák el. SIMON Róbert: A Korán világa. 1987. 464–475.

¹⁵⁵ „*In libro autem de doctrine Mahometi, qui liber apud eos est magnae auctoritatis, exponit ordinem cibarium.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 115.

az utalás egyértelműen bizonyítja, hogy Riccoldo ismerte és használta a *Corpus Toletanum* gyűjteményt.

Riccardo da Monte Croce iszlámismerete abban tért el a korabeli társaitól, hogy ő keleti utazása során első kézből szerezte tudását. Nincs okunk kételkedni kijelentésében, miszerint megtanult arabul, s hogy néhány arabbal igen heves vitát folytatott az iszlámról. Korán-cáfolatában mindez megmutatkozik. A szúrák neveit ismerte, az arab szavakat latinos formában közölte, megemlített olyan történeteket (Mohamed feleségei, a Korán kialakulása) is, melyeket nem ismertek korábban. Azonban műve megírásához korábbi műveket is felhasznált, ahogy ezt a *Doctrina Machumet* esetében bebizonyítottuk. Mindemellett Mohameddel és a Koránnal kapcsolatban ugyanarra a következtetésre jutott, mint elődei, ugyanolyan vádakot fogalmazott meg. Mohamedet egy buja, kéjsóvár, testi örömeiket előtérbe helyező, erőszakos emberként jelenítette meg. Az általa képviselt tanokat eretnekségnek ítélte, egyrészt annak tanítói, másrészt az eretnekségekkel való hasonlósága miatt. Riccoldo fő célja az volt, hogy bebizonyítsa az iszlám hamisságát, ezt főként a Korán megcáfolásán keresztül kívánta elérni. Tíz fejezeten át igyekezett igazolni azon kijelentését, hogy a Korán nem lehet Isten műve, hanem a Sátáné. Egy-egy fejezetben a Koránból vett idézetek segítségével bemutatta annak tanait, majd a Szentírás és különböző szerzők segítségével megcáfolta ezeket, így mutatva be Mohamed tanításának hamisságát. Az utolsó, tizenhetedik fejezetben egy képzeletbeli szaracén vitapartner helyébe próbálta magát képzelni, aki a Koránt védelmezi. Ezen próbálkozásával is csak a saját igazát akarta megerősíteni, ugyanis az általa idézett szaracén azt mondta, hogy a Szentírás nehéz előírásai miatt adta Isten a világnak a Koránt.

Jól látható tehát, hogy bár Riccoldo új ismeretekkel is hozzájárult a középkori iszlám-kép kialakításához, művében azt kívánta igazolni, hogy a kereszténység az egyedüli igaz vallás. Mohamedben és az ő tanaiban pedig csak hamisságot látott, azt a Sátán műveként írta le.

4. A gyűjtemény harmadik kötete

Bibliander gyűjteményének harmadik kötetének címe a következő: „*A saracénok vagy a törökök története, eredete, viselkedése, gonoszsága, vallása, viselt dolgai; valamint ezen népek államának rendje otthon és a harctéren; a törökök katonai tudománya és rendje, és a Törökországba vezető útvonalak.*”¹⁵⁶ E kötetben két hosszabb mű foglalkozik a török hitével, s a többi hét mű már az Oszmán Birodalom kialakulásáról, szervezetéről és a török hadseregről értekezik. Éppen ezért részletesebben csak az iszlámot érintő műveket kívánom bemutatni.

4.1. *Tractatus de moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum*

A harmadik kötet első műve a *Tractatus de moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* (Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról)¹⁵⁷ címet viseli, melynek szerzőjéről a következőt írta Bibliander: „*Septemcastrensi quodam autore incerto* (egy bizonyos ismeretlen szászsebesi szerzőtől). A mű nagy népszerűsége tett szert, s igen elterjedt volt a XVI. században. A mű szerzőjét sokáig *captivus quidam Septemcastrensis*-ként vagy a Sebesi Névtelenként emlegették. Csak a XX. században sikerült azonosítani. Fiorio Banfi olasz tudós egy 1526-os katalógusban fedezte fel a frater Georgius de Hungaria, azaz Magyarországi György nevét. Majd J. A. B. Palmer a *Tractatus* egy British Museumban őrzött példányban azt találta, hogy a művet György domonkos barát írta, aki Rómában halt meg, és a csodáiról híres Santa Maria sopra Minerva templomában van eltemetve. E bejegyzés megegyezett Fiorio Banfi által talált katalógus adataival, s ennek révén lehetett azonosítani a Sebesi Névtelent Magyarországi György alakjával.¹⁵⁸

Az azonosítás ellenére is keveset tudunk Magyarországi Györgyről, csak a műve bevezetőjéből közölt adatokat. Ezek szerint 1422 körül születhetett az erdélyi Romosz faluban. Iskoláját Szászsebesen kezdte el, mely iskolának a fenntartója a domonkos rend volt. A török és a havasalföldi fejedelem, II. Vlad (1436–1442) 1438-ban megostromolta és elfoglalta a

¹⁵⁶ „*Historiae de Saracenorum sive Turcarum origine moribus, nequitia, religione, rebus gestis: itemque de ordinatione politica eorundem domi et foris, et disciplina ac ordine militiae Turcicae, deque itineribus in Turciam.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 1.

¹⁵⁷ BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 7–59. A mű fordítását Kenéz Győző végezte el. TARDY: i. m. 1977. 49–153.

¹⁵⁸ BANFI, Florio: Fra Giorgio di Settecastelli O. P. detto Georgius de Hungaria. *Memorie Domenicane* 56 (1939). 130–141, 202–209.; PALMER, J. A. B.: Fr. Georgius de Hungaria, O. P., and the *Tractatus de moribus condicionibus et nequitia Turcorum*. *Bulletin of the John Rylands Library* 34 (1951) 44–68.

várost. Akik nem adták meg önként magukat, azok török rabságba estek. Az ifjú Georgius ezek közé a rabok közé tartozott. Rabsága húsz évig tartott. 1458-as szabadulása után lépett be a domonkos rendbe. További életéről keveset tudunk, csak annyit, hogy Rómában halt meg 1502. július 3-án, nyolcvanéves korában.¹⁵⁹ További érdekesség, hogy 1499-ben Németalföldön megjelent egy matematikai mű, melyet Magister Georgius de Hungaria írt. S bár több cikk is foglalkozott a két személy azonosításának problémájával, mindmáig nem sikerült egyértelműen bizonyítani vagy kizárni azt, hogy e két személy megegyezett-e egymással.¹⁶⁰

György barát műve, a szerző ismeretlen volta ellenére is, széles körben elterjedt, s igen népszerű volt a XV–XVI. században. Bibliander gyűjteményének megjelenéséig latin nyelven kilenc kiadást élt meg. Német nyelvre is lefordították, s 1530–1531-ben több helyen is kiadták.¹⁶¹

Georgius de Hungaria művét Luther fordította le németre, s a fordításhoz előszót is csatolt. A kötetbe Luther ezen előszava is bekerült *Martini Lutheri epistola ad pium lectorem* címen.¹⁶² Luther azt írta, hogy a korábbi szerzők szinte csak a rút és hihetetlen dolgokat emelték ki a Koránból, azonban a jó dolgokat elhallgatták. Ám ezzel ellentétben ennek a műnek a szerzője – bár keveset írt – a rossz, rút és hihetetlen dolgok mellett a jó dolgokat is leírta. Luther szerint nem gyűlölet vezette a mű szerzőjét, hanem az igazság szeretete. Meg is fedte a korábbi keresztény írókat, mert károsnak tartotta, hogy az ellenségről csak a rossz szokásaikat írták le. Luther kijelentette, hogy a törökök szokásaikban felülmúlják a keresztényeket; s hogy az egyszerűségre és a szerénységre törekednek öltözködésükben és az épületeikben. Vallásukban a fegyelem és a feddhetetlenség csodáját és hihetlenségét még a keresztény szerzetesek sem találnák szégyenletesnek. Oly nagyra tartotta ezeket, hogy a következőt írta: „Teljességgel azt hiszem, hogy egyetlen pápista, szerzetes pap vagy ezek hitbeli társa, ha három napot eltöltene a törökök között, megmaradna a saját hitében.”¹⁶³

Luther az előszó második felében azonban megjegyezte, hogy a könyv keletkezése óta több mint hetven év telt el. Hozzáfűzte, hogy a töröknek is vannak rossz szokásaik és tulajdonságaik, ahogy a keresztényeknek is. Ilyen a kapzsiság, a viszálykodás és az irigység. Úgy vélte, hogy ez a könyv is azért íródott, hogy az emberek távol tudják tartani Mohamed csábítását; s hogy a török szomszédsága intő jel arra, hogy hitünk megromlott. Luther is ismerte az

¹⁵⁹ TARDY: i. m. 1977. 49.

¹⁶⁰ SZABÓ Péter Gábor: Magyarországi György mester alakja a hazai matematikatörténetben. *Magyar Tudomány* 108 (2002/7) 961-965.

¹⁶¹ Latinul megjelent: 1480 körül Róma; 1481 körül Urach; 1500 és 1508 körül Köln; 1509-ben, 1511-ben és 1514-ben Párizs; 1530 Wittenberg és Nünberg. Német nyelven Strassburg, Nünberg, Augsburg, Frankfurt és Zwickau. WILLIAMS: i. m. 1991. 11–12.

¹⁶² BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 3–6.

¹⁶³ BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 4.

iszlám tanításait, tudta, hogy a török és Mohamed tagadják, hogy Krisztus Isten fia; hogy meghalt a mi bűneinkért; s hogy feltámadt. Ő is ezeket tartotta a legfőbb érveknek a Korán és Mohamed hite ellen, s megállapította, hogy bármilyen sok területet foglaljon el a török, az Evangélium fénye megmutatja gyalázatos tetteiket és Mohamedet, az utálatos prófétát is.

Luther előszava után kezdődik Magyarországi György barát műve, mely egy bevezetőt, egy előszót, huszonhárom fejezetet és egy utószót tartalmaz. A mű bevezetőjében Georgius leírta, hogy a törököt a kereszténység ellenségének tartja, *„avagy talán nem látjuk azt a nagyon vérengző fenevadat, Krisztus keresztjének ellenségét, ezt a legkegyetlenebb sárkányt? A leghitелenebb törökök szektáját értem ezen.”*¹⁶⁴ S a következőképpen fogalmazta meg művének célját: *„És hiszem, hogy sok hasznot is hozhat, ha ezekben az időkben minden egyes hívő ilyesmiről hallani, tanulni, olvasni törekszik; mert - mint az világosan megállapítható - sok, sőt számtalan keresztény azért tagadja meg végül Krisztus hitét, mert nem tudja, és mindaddig el sem hiszi mindazt, amit a török álnokságáról beszélnek, míg hálójába bonyolódva saját tapasztalata meg nem tanítja valamennyiüket arra, aminek megértését korábban elhanyagolták.”*¹⁶⁵ Magyarországi György célja tehát az volt, hogy művével elrettentse a keresztényeket a török szektához való csatlakozástól.

Mohamed személyéről a korábbi szerzőkhöz képest keveset írt. Mohamed megjelenését V. Bonifác pápa (619–625) és Hérakleiosz császár idejére helyezte, valamint véleménye szerint az iszlám bűnbe esett keresztényektől eredt, akik végül teljesen elszakadtak a keresztényektől, s az emberi nem ősellenségének vetették alá magukat. *„És ekkor lépett a színre amaz új és spirituális Mohamed, az Antikrisztus hírnöke, s ettől kezdve lassanként már nem is szaracénoknak hívták őket, hanem theorikusoknak, vagyis sprituálisoknak... Ekkor azután az egyház ellenségeivé és az Isten ellenfeleivé lettek, s kiszakadva az egyház egységéből, magának az emberi nem ősellenségének vetették alá magukat...”*¹⁶⁶

Mohamed személyéről többé szót sem ejtett művében. Annál inkább beszélt a szektája által végrehajtott üldözésekről, melyeket a Jelenések könyvéből vett két vadállattal érzékeltetett. Az első vadállat, amely a tengerből emelkedett fel, melynek tíz szarva van, hét feje, szarvain tíz korona, s fején istenkáromló név, a keresztények ellen tör, de akiket megöl, azok a Mennybe kerülnek, tehát a testi üldözést jelenti. Míg a földről felemelkedett vadállat, mely a bárányhoz hasonló, sokkal veszélyesebb az előzőnél, mert a lelki üldözés a feladata. A barát a törökök szektáját ezzel a földről felemelkedett vadállattal azonosította. Azért tartotta félelme-

¹⁶⁴ TARDY: i. m. 1977. 50.

¹⁶⁵ TARDY: i. m. 1977. 51.

¹⁶⁶ TARDY: i. m. 1977. 57.

tes ellenségnek, mert kegyetlen keresztényüldöző, s ahogy Lukács evangélista állítja: „Attól féljetek, akinek, miután megölt, ahhoz is van hatalma, hogy kárhozatra taszítson benneteket.”¹⁶⁷ A szerző szerint ugyanis ez a gyilkosság ördögi módja a lelket öli meg, s azt eltemetik az élő testben; s mint rothadó holttest a bűzével fertőz meg másokat. Azt tanácsolta minden kereszténynek, hogy maradjon ettől a hullabűztől távol, mert ereje még a lélek belsejét is megrontja. Georgius hozzátette, hogy jóllehet a törökök között személy szerint nem mindenki galád a gondolkodásmódjában, de ezek mégsem különülnek el a bűnben való szövetséget illetően.

A lelki üldözés példájaként beszélt a rabszerzésről, a rabok eladásáról, a szökésről, felszabadulásról, szerződésről és a gyermekadóról. György barát szerint ördögi sugallat tanította meg a törököt arra, hogy hogyan ejtsen ügyesen, gyorsan és eredményesen keresztény foglyot. Azt állította, hogy külön hadtest van a fogolyszerzésre, s ezek az emberek egy hétig is képesek lovagolni, s majdnem mindennel szemben (időjárással és az út hosszúságával) közömbösek. Az is leírta, hogy a török azért igyekszik élő foglyokat ejteni, mert így a foglyul ejtő pénzt kap, az ördög pedig lelket, melyet a kárhozatra vihet.

A műben az olvasható, hogy a foglyokat rabszolga-kereskedők veszik meg a katonáktól, s e kereskedők orvosokat és természettudósokat megszegényítő ismerettel rendelkeznek az emberi test tulajdonságának és állapotának felmérésében. A foglyok sorsáról a következőképpen írt a barát: „Erre a helyre és erre a piacra úgy hajtják fel a láncra vert és megkötözött rabokat, mint amikor a birkákat hajtják levágásra. Ott szemrevételezik őket, lemeztelenítik, s az Isten képére alkotott értelmes teremtményt úgy adják el és veszik meg a leghitványabb áron, mint egy értelmetlen barmot; s ott – még beszélni róla is szégyen! – a férfiak és nők szeméremtestét egyaránt közszemlére teszik ki, és nyilvánosan mutogatják. Rákényszerítik őket arra is, hogy mindenki szeme láttára meztelenül járkáljanak, fussanak, sétáljanak, táncoljanak, s mindezt azért, hogy világosan kitűnjön: beteg-e a rab vagy egészséges, férfi-e vagy nő, öreg-e vagy fiatal, szűz-e avagy már megrontott, és ha észreveszik, hogy a rabok valamelyike a szégyentől elpirul, akkor az illetőre rárontanak, még erősebb hajszolással, vesszőcsapásokkal és arculütésekkel készítetik arra, hogy kényszerből tegye meg azt, amit pironkodott önként megtenni mindenki előtt. De még ezzel is keveset mondtam; mert ott eladják a fiút az édesanya szeme láttára és fájdalmára, de ugyanott megveszik az édesanyát, mit sem törődve fiával, lelke megzavarodásával. Ott a férj megszegényülésére úgy bánnak a feleségével, mint a kurvával, s eladják őt más férfinak. Ott elragadják a kisdedit az édesanyja öléből, s az egész

¹⁶⁷ Lk 12,5.

bensejében megrázott anyát a kisedje mellől adják el az idegennek.”¹⁶⁸ Ezen nyomorúságok hatására a barát állítása szerint sokan öngyilkosságot követtek el.

A Sebesi Névtelen ezután a szökésről írt, melyről azt állítja, hogy lehetséges, bár akit elfognak szökés után és visszaviszik gazdájához, annak nyomora megkétszereződik. A szökést azonban több módszerrel akadályozzák a törökök (ételmegvonás, vasgolyó, inak megégetése), ám a gazdák szerződést is köthettek a rabszolgáikkal. Ez a szerződéskötés abból állt, hogy a fogolytartó rábeszélte foglyát, hogy bíró előtt kössön vele egy egyezményt. Az egyezmény tartalmazta mindazokat a követeléseket, amelyeket a szolganak teljesíteni kellett ura felé, s miután ezek teljesültek, a fogoly felszabadulhatott. A barát elmondta, hogy maga is így lett szabad. Georgius kitért a gyermekadóra is. Azt mondta, hogy egyes területekről évente ifjakat (húsz éves, vagy annál fiatalabbakat) gyűjtenek össze a szultán számára, akiket erkölcsökre, testi erőre, fegyverforgatásra nevelnek, majd a szultánhoz kerülnek, s zsoldért neki szolgálnak. Ők a janicsárok, akikről a szerző úgy tudta, hogy 1444-ben a várnai csatában döntő győzelemre segítették a törököt.

A rabejtés, a rabszolgaság és a gyermekadó leírása nemcsak azok bemutatása miatt történt, hanem a szerzetes ezekkel is arra akart figyelmeztetni, hogy ezek képesek megtörni az embert, s a lelket kárhozatba vinni. Ugyanezen célból írt a törökök szokásairól, illetve azokról az indítékokról, melyek egyes embereket arra sarkalhatnak, hogy a török szektájához csatlakozzanak. Ezen indítékokat a következőféleképpen csoportosította Georgius: Lehetnek természetesek és természet feletti. A természetes indítékok lehetnek egyetemlegesek és részletek. Az egyetemlegesek lehet az összehasonlításból (távoliak és hallomásból származóak) vagy tapasztalatokból (saját szem és érzékelésből) származóak. A tapasztalatból származó indítékok is lehetnek egyetemlegesek és részlegesek, s ez utóbbi csoportnak is lehet belső és külső csoportja. Ám a barát kiegészítette azzal, hogy ezen kívül vannak még másfajta indítékok is.

Az indítékok és a törökök szokásainak ismertetésekor leszögezte, hogy ezek bármennyire is csábítónak, erősnek és helyeselendőnek mutatkoznak, az ördög ármánya van mögöttük, s Isten a kevés igaz üdvösségéért megtűri és elviseli a sok gonoszt. Ezen érvenek alátámasztására Magyarországi György Fiorei Joachim apátot idézte: *„először az egész föld megcsodálta a vadállatot, jóllehet ha eljő az ő napja, beteljesedik végzete.*”¹⁶⁹ Azaz Magyarországi György is azon a véleményen volt, hogy a sok győzelem, a tömegek nagysága nem jelenti, hogy ott az igazság is. Sőt a törökök bármennyire is erkölcsösnek mutatkoztak, a szerzetes

¹⁶⁸ TARDY: i. m. 1977. 68.

¹⁶⁹ MCGINN: i. m. 1995. 148–155. Georgius művéből származó idézet: TARDY: i. m. 1977. 76.

megjegyezte: „*hogy a külső erkölcsükben ugyan egyformán viselkednek a jók és a rosszak, jóllehet szándékaik nem azonosak. Mert amint a jók számára minden a javukat szolgálja, úgy ezzel ellentétben a rosszak számára minden a romlásukra van... Vajon ki az – és nemcsak egyszerű ember, de akármilyen bölcs is –, aki nem indulna meg első látásra azon, ha a hitetleneknél meglátja: mekkora náluk az erkölcsök szigora. Ugyanis minden cselekedetükben és viselt dolgaikban mindenféle ruházat- és felszerelésbeli könnyedségtől úgy rettennek vissza, mint tüztől, s úgy taszítják el maguktól, mint a pestist.*”¹⁷⁰

A domonkos szerzetes beszámolt a törökkel kapcsolatban többek közt a ruhák, épületek egyszerűségéről, a nők erényes viselkedéseiről, a törökök tisztálkodási szokásairól is. Elismerte, hogy szégyen fogta el, ha arra gondolt, hogy a keresztényeknél mennyire másképp van ez.¹⁷¹ Kiemelte, hogy ezen egyszerűség és mérsékletesség a török elöljárókra is jellemző, példaként említette meg, hogy a szultánt alig ismerte volna fel ruhája alapján, mert az oly egyszerű volt, mint a többi emberé. A szultánról még azt is megjegyezte, hogy egyszer végighallgatott egy szentmisét és aztán elbeszélgetett a papokkal a keresztények szokásairól.¹⁷²

A törökök vallásáról, az iszlámról is szót ejtett a szerző egy-egy szokás kapcsán. Például leírta a törökök hitvallását: „*Isten az igaz, és Mohamed az ő nagyobbik prófétája.*”¹⁷³ Megemlítette, hogy a törökök gyakran a templomokban található képek és szobrok miatt bálványimádóknak tartják a keresztényeket, ám a Szentháromság tagadásáról nem szólt. Georgius művében is feltűnt az isteni iratok megrontásának vádja. A törökök – a szerző szerint – Mózeszt tartják az első nagy prófétának, aki Istentől a Tóra nevű könyvet kapta. Ezt megfertőzte az emberi gonoszság, ezért Dávidnak, a második nagy prófétának a Zsoltárok könyvét adta, de ez is megromlott. Ekkor jött Jézus, ő és hozta el az Evangéliumot. Ám ez is a többi sorsára jutott, s ezután jött a negyedik kiválasztott, Mohamed, aki Istentől a Koránt kapta. Jézussal kapcsolatban György barát megjegyezte, hogy a török is hisz a szűztől való születésben. Mindezek mellett olvashatunk a napi ötszöri imáról (az imádságoknak külön-külön szertartásairól, a pénteki közös imádkozásról), a böjtről (nappal tartózkodnak az étel és ital fogyasztásától), és a zarándokltról (Georgius azt állította, hogy a mekkai zarándoklat célja Mohamed sírjának meglátogatása). Több más előírást is megemlített a szerző, ezek nem tértek el a korábbi keresztény írók által tett megállapításoktól, például szerinte egy töröknek akár

¹⁷⁰ TARDY: i. m. 1977. 77.

¹⁷¹ „*Annyi bizonyos, hogy nagy csodálat ébred bennem, ha arra a tisztességre gondolok, amelyet a női nemnél tapasztaltam a törökök között, és ha látom a keresztény nők legszemérméletlenebb, leghivalkodóbb és kárhuzatos erkölcsseit.*” TARDY: i. m. 1977. 86.

¹⁷² Cusanus művében szintén feltűnt, hogy II. Mehmed érdeklődést mutatott a kereszténység iránt. Ezzel kapcsolatban bővebben II. Pius pápa levelének elemzésekor ejtünk szót.

¹⁷³ TARDY: i. m. 1977. 90. Georgius megpróbálta a hangzás szerint latin nyelven is leírni a hitvallást: layllaha hillallah mehemet erczullah.

tizenkét törvényes felesége is lehet és annyi rabszolganője, amennyit akar. Ám rámutatott, hogy csak kevesen vannak olyanok, akik két feleséget egy háznál tartanak. De szót ejtett arról a hevességről, mellyel a török védelmezi a saját szektáját.

A szokások és a vallási előírások bemutatása után azonban leszögezte, hogy ezek csak indítékok arra, hogy a keresztényeket a török szektának felvételére ösztönözzék. Ezen indítékok bármennyire is ösztönzőek csak a Sátán eszközei, hogy a lelkeket a kárhozatba taszítsa. Jó példa erre, hogy a törökök szerzeteseinek vélt dervisek magatartásában is az ördög munkálkodását vélte felfedezni.

Az indítékok bemutatása után Georgius minden egyes indítékról elmondta, hogy azok nem elegendők a kereszténység elhagyására. S bár művének is az volt a célja, hogy a török hitétől távol tartsa a keresztényeket, a szerző megemlítette, hogy nyolcadik sikertelen szökése után kétségek támadtak benne. Felhagyott imádságaival és már fontolgatta az áttérést. Kiemelte, hogy nem a török vallása tetszett meg neki, hanem reményvesztett állapotában, végső kétségbeesésében fordult meg ez a gondolat a fejében. Ám hat-hét hónap vívódás után katolikus hitében megerősödve töltötte le rabságának további tizenöt évét. A barát állítása alapján kételkedésének időszaka 1443–1444 környékén lehetett. Nem tudni, hogy mi erősítette meg hitében a szerzetest, csak Isten segítő kezét említette meg, mely hirtelen változást okozott elméjében. Az időszak miatt felvetődhet, hogy talán Hunyadi János téli hadjáratának sikere térítette vissza hitére, vagy az is lehet, hogy hosszú lelki gyötrődés után jutott el elhatározásáig. Bár az is elképzelhető, hogy megingásának története és leírása kitalált, Isten gondoskodását akarta megjeleníteni.

Georgius végezetül arra a nem meglepő megállapításra jutott, hogy az indítékok nem elegendők arra, hogy az igaz keresztényt rávegye hitének elhagyására. Ugyanakkor Magyarországi György művében arra is figyelmeztetett, hogy a török hatalma és ereje még nagyobb lesz a mostaninál. Ezt következőképp tárta ezt az olvasó elé: *„Mert csak várj egy keveset, s meglátod majd e szektában a zsarnokság olyan magas fokát s az általuk aratott győzelmek olyan nagyságát, hogy nem lehet majd hozzájuk hasonlítani sem Nagy Sándor, sem a rómaiak győzelmeit, pedig azok az egész akkori világot leigázták. Mert e szekta háborúiban – nem úgy, mint ama régi zsarnokokéiban – nemcsak az emberi testeket öldösi le majd, hanem a lelkek és testek együttes, általános és örök pusztulására kerül majd sor a világnak mind a négy égtáján.”*¹⁷⁴

¹⁷⁴ TARDY: i. m. 1977. 114.

A hódítással együtt a keresztények megpróbáltatásai, gyötrelmei is elviselhetetlenné válnak, ám az ezt elszenvedő hívők jutalma óriási lesz. „Ám ezzel szemben az Isten az ő választottaiban ama legszentebb szeretet lángjait gyűjtja fel, amely arra készíti őket, hogy szerszerek az ellenséget is, szorgosan szolgálják, tiszteljék és engedelmeskedjenek neki, hogy sáfárkodjanak házaiban, neveljék fiait és leányait, s előítélet nélkül szenteljék magukat szolgálataira; mintegy saját magukról megfeledkezve, semmibe véve a szidalmazást s az ütleget. Mindezen felül pedig: az őket ért jogtalanságokat észre se vegyék. Kenyerüket nappal és éjjel áztassák könnyeikkel, italukat vegyítsék sírásukkal, s mintegy az Istentől elhagyatva hajtsák meg fejüket a hitetlenek előtt. Térdeljenek le előttük, s az igazságtalanságokba belefáradva, könyörögjenek nekik. Ám a súlyosan elfáradtaknak nem engedélyeznek semmiféle pihenést, hanem ha visszatérnek a szántóföldről, máris parancsba kapják a szőlőben végzendő munkát. És amikor már mindennel elkészültek anélkül, hogy bármit is elmulasztottak volna, akkor alig adnak nekik egy darab száraz kenyeret vízzel, ami inkább csak némi felfrissülésükre jó, semmint arra, hogy ténylegesen egyenek is, s ezt is kutya módjára, a házon kívül vagy a kapu mögött kapják meg. S korholva rájuk parancsolnak, hogy sietve készüljenek el, s hogy az idő ne múljon el semmittevésel, szinte nem is küldik, hanem inkább kikergetik az abbahagyott munkára. Ezeket és számtalan egyéb effélét viselnek el a keresztény hívők, miközben ellenségeiknek szolgálnak, hogy végül is megérdemelhessék az örök dicsőséget.”¹⁷⁵

Művének utolsó részében pedig azokat az indokokat sorolta fel a szerző, amelyek visszatartanak a török szektához való csatlakozástól. Ezek között szerepelt, hogy a török szektája nem egységes; hogy a törökök mind a tudomány, mind a vallás kérdéseiben tudatlanok; valamint konokságuk. A tudatlanságuk kapcsán megemlítette a Korán által leírt túlvilági életet, szerinte egyes törökök úgy vélik, hogy szép feleségeik lesznek a túlvilágon, mások azt, hogy sok finom enni- és innivalójuk lesz. Konokságukra pedig kiváló példa, hogy szektájukat nem észérvekkel és nem érveléssel védik, hanem vadállati kegyetlenséggel, karddal és fegyverrel.

A visszatartó indokok után további hét okot sorol fel a kereszténység mellett. Ezek a következők: az alapjának erőssége és szükségessége, istentiszteletének méltóságteljessége, szentségeinek szent mivolta, erényeinek nemessége, tudományosságának magas színvonala, érdemeinek minősége, s végül az általa adott és ígért jutalom nagysága.¹⁷⁶ Georgius művének végén ismételtlen figyelmeztette az olvasót, hogy a keresztény hit megtartása mindennél fontosabb, s bár a török szokásai és szektája jobbnak tűnhet, az mégis a kárhozatra vezet.

¹⁷⁵ TARDY: i. m. 1977. 118.

¹⁷⁶ Georgius művét két rövid, török nyelvű beszéddel fejezi be, melyeket latinra is lefordít. Ezen beszédek a halandóságra figyelmeztetnek, melyet senki sem kerülhet el, s a halál után csak az érdemei alapján ítélik meg az embert.

Bibliander gyűjteményében Georgius műve részeként jelent meg két rövid mű is. Ezen műveket 1505-ben és 1508-ban csatolták Georgius művéhez. Az első mű *Haec est opinio Abbatis Ioachim de secta Mahometi* (Ez Joachim apát véleménye Mohamed szektájáról) címet viseli. Ebben Mohamed Antikrisztusként jelenik meg, Mohamed tana és követői pedig a Dániel próféta által leírt negyedik vadállatként. A második mű a *De decem nationibus Christianorum*¹⁷⁷ (A keresztények tíz csoportja). Ebben tíz csoport kerül felsorolásra (latinok, görögök, János pap országa, jakobiták, nesztoriánusok, maroniták, örmények, grúzok, szírek és mozarabok) a keresztények megosztottságának bizonyítására.

Georgius de Hungaria *Tractatus de moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* című műve kissé eltér az iszlámellenes művektől. Az eltérés a műfaji sajátosságokban, a tartalomban és az érvelésben mutatkozik meg leginkább. Nem Georgius műve volt az első rabságról szóló mű, de a barát műve igen népszerűvé vált. Ebben a művében Georgius saját szolgaságának élményeit írta meg. Műve megírásához természetesen más műveket is felhasznált, hiszen szabadulása (1458) és a mű első kiadása (1480) között igen hosszú idő telt el. Ezen időszak alatt megismert művek befolyásolhatták a szerzőt, illetve ezen időszak alatt kialakíthatta saját eszmerendszerét is. Művére a legnagyobb hatást Fiorei Joachim apát gyakorolta. Georgius bármennyire is igyekezett, nem egyszer elismerően szólt a török szokásairól. Azokban a törököt a földről felemelkedett, bárányhoz hasonló vadállatként jelenítette meg. Érvelésében éppen ezért nem is törekedett Mohamed személyének vagy a Korán tanainak bővebb ismertetésére. Nem cáfolta hosszasan ezeket a tanokat, nem idézett sokszor a Szentírásból vagy más keresztény szerzőktől. Az általa megemlített vallási előírások, szokások illetve a törökök viselkedésében egyszerűen az Antikrisztust látta, aki képmutatásával téveszti meg az embereket. Művében erre akarta figyelmeztetni az olvasókat.

¹⁷⁷ Johannes de Hees *Itinerarium Hierosolymitarum* című úti beszámolóját is ide csatolták.

4.2. II. Pius pápa levele II. Mehmed szultánhoz

Bibiliander harmadik kötetének másik kiemelkedő műve II. Pius pápa II. Mehmed szultánnak írott levele.¹⁷⁸ A levelet nemcsak tartalma teszi különlegessé, hanem a levél megírásának szándéka is. Ugyanis a pápa a levélben arra kérte meg II. Mehmed szultánt, hogy keresztelkedjen meg, s akkor az egyház a Kelet császáranak fogja elismerni. Azonban a levelet a pápa soha nem küldte el a címzettnek, a levél létezésére is csak a pápa halála után derült fény. A szakirodalomban különböző elképzelések jelentek meg, hogy mi lehetett a pápa szándéka a levél megírásával. A levéllel kapcsolatban felvetődött kérdések és válaszok ismertetése előtt röviden ismertetni szeretném II. Pius pápa életét és törökkel kapcsolatos álláspontját. A levél tartalmának bemutatása dolgozatomban azon célkitűzései közé illeszkedik, melyben kevésbé ismert műveket szeretném bemutatni.

II. Pius pápa Enea Silvio Piccolomini (latinosan Aeneas Silvius Piccolomini) néven született 1405. október 19-én, Corsignanóban (Siena mellett) mai nevén Pienza-ban. Tanulmányait Sienában és Firenzében végezte. Tanulmányait befejeztével több egyházi előjárót (Domenico Capranica, Nicodemus della Scala freisingi püspök, Visconti novarai püspök, Niccolò Albergati bíboros) titkára, követe lett. Részt vett a bázeli zsinaton, ahol a zsinatelvűek Savoyai Amadé herceget V. Félix néven pápának (1439–1449) választották IV. Jenő pápa (1432–1447) ellenében. Aeneas az ellenpápa V. Félix titkárául szegődött. Az ellenpápa titkáraként részt vett 1442-ben a frankfurti birodalmi gyűlésen, ahol irodalmi műveltségére III. Frigyes császár (1440–1493) is felfigyelt, olyannyira, hogy babérkoszorút és költőnek kijáró kiváltságokat adományozott neki, sőt titkári állást kapott a birodalmi Kancellárián. Tudása révén a birodalmi kancellár, Kaspar Schlick egyre több feladattal bízta meg. 1446-ban pappá szenteltette magát, majd közbenjárt Frigyes császár és IV. Jenő pápa közötti kiegyezéshez. Szolgálatának jutalmául V. Miklós pápa (1447–1455) 1447-ben Triest, majd 1450-ben Siena püspökévé nevezte ki Aeneas Sylvius Piccolomini-t. III. Callixtus pápa (1455–1458) halála után pedig 1458. szeptember 3-án II. Pius néven pápává koronázták.¹⁷⁹

II. Pius pápa fő célkitűzése a keresztény hit védelme volt, ezt egy keresztény hadjáratban vélte megvalósítani. Többször megpróbálta rávenni kora keresztény uralkodóit egy közös

¹⁷⁸ BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 59–98. II. Pius levelének legújabb szövegkiadása Luca D’Ascia nevéhez fűződik. A fordítás alapjául ezen szövegkiadás szolgált. D’ASCIA: i. m. 2001. 233–286.

¹⁷⁹ Májig Pius pápa az egyetlen, aki saját maga írta meg pápai önéletrajzát (*Commentarii Pii secundi pontificis maximi*), melyben egyes szám harmadik személyben mutatja be életét őseitől kezdve egészen 1463-ig. Ezt a művet Bellus Ibolya és Boronkai Iván adta ki és fordította le. A mű kritikai kiadása: BELLUS Ibolya – BORONKAI Iván (szerk.): *Commentarii Pii secundi pontificis maximi*. Balassi, Budapest 1993. A fordítás BELLUS Ibolya – BORONKAI Iván (szerk.): *II. Piusz pápa feljegyzései*. Balassi, Budapest 2001. A pápa életéről lásd még: PÓR Antal: *Aeneas Sylvius. II. Pius pápa élet- és korrajz*. Szent István Társulat. Budapest 1880.

keresztes hadjáratban való részvételre (mantovai kongresszus, békekötések). Végül 1463. október 22-én consistoriumot tartott, amelyen bejelentette, hogy a meginduló keresztes hadjárat élére maga áll. A keresztes hadjárat azonban csúfos kudarcot vallott, bár ezt a pápa nem érte meg. Anconában, a gyülekezőhelyen várakozó II. Pius pápa 1464. augusztus 15-én meghalt, s ez egy olyan hadjárat végét jelentette, mely el sem indult. Egyházfőként tehát nemcsak elítélte az iszlámot, de fegyveresen kívánt fellépni ellene.

A pápa iszlámmal kapcsolatos véleményére és ismeretére a már korábban idézett *Commentarii* című művéből is képet kaphatunk. Ott a következőket írta: „*Ez a Szentháromsággal dacoló nép egy Mohamed nevű hamis prófétát követ, aki pogány téveszméken és zsidó hitszegésen nevelkedett arab volt, és nesztoriánus meg ariánus fertőzetben élő keresztényektől tanult.... Mivel ismerte az Ó- meg az Újszövetséget, meghamisította mind a kettőt, arra vete-medett, hogy prófétának adja ki magát, és azt állította: az angyalokkal szokott társalogni. Ezzel annyira lépre csalta a tudatlan embereket, hogy új törvényt adott nekik, s rávette őket, hogy hagyják el az üdvözítő Krisztust...*”¹⁸⁰

A *Commentarii*-ban beszámolt az általa összehívott mantovai kongresszusról, hogy azt a török elleni háború ügyében hívta össze, s hogy az kudarcra végződött, mert az európai uralkodók közönyösek voltak, ráadásul egymás között háborúztak, mely kizárta az együttműködés lehetőségét.¹⁸¹ Ezért a pápa sok erőfeszítést tett, hogy a keresztény uralkodókat rávegye a békekötésre, ám ez a törekvése is több-kevesebb sikerrel zárult. Az Itáliában folyó háborúkba ő maga is beleavatkozott. A mantovai kongresszus kudarca után életrajzában a török elleni háború ügye csak néha-néha kerül előtérbe. Azonban érdemes megjegyezni, hogy egy új itáliai timföld lelőhely felfedezésekor a pápa a következő szavakat adta egy kereskedő szájába: „*Most már fölkészülhetsz a törökök elleni háborúra. Ez az ásvány a te kezébe adja a háború fő mozgatóját, a pénzt, a törököket pedig megfosztja tőle.*”¹⁸²

A *Commentarii* utolsó két könyvében tért vissza a török elleni hadjárat szervezésére. E két könyv az 1463-as év eseményeit mutatja be. Ebben az évben sikerült kibékíteni Frigyes császárt és Mátyás királyt (1458–1490),¹⁸³ továbbá a velenceiek is hadat üzentek a töröknek. Ezen események hatására a pápa 1463 októberében bullában hirdette meg a keresztes hadjáratot, melynek élére állt, hogy példát mutasson a többi európai uralkodónak. A *Commentarii* a

¹⁸⁰ BELLUS – BORONKAI: i. m. 2001. 58.

¹⁸¹ A kongresszusról a *Commentarii* harmadik könyve szól. ¹⁸¹ BELLUS – BORONKAI: i. m. 2001.104–157.

¹⁸² BELLUS – BORONKAI: i. m. 2001. 324.

¹⁸³ Az békeszerződésről lásd: BARISKA István: II. Pius és az 1463. évi békeszerződés. *Vasi Szemle* 62 (2008) 423–438., BELLUS – BORONKAI: i. m. 2001. 556.

következő sorokkal fejeződik be: „*Piusz pápát immár semmi sem gátolja meg abban, hogy megindítsa a törökök elleni hadjáratot, sőt számos körülmény még támogatja is. Ezekben bízva készülődik minden idők legnagyobb hadi vállalkozására. Kérjük az isteni irgalmat, hogy segítse őt a megkezdett úton!*”¹⁸⁴

Pius pápa *De Europa* című munkájában is említést tett a törökről. A mű Európa tartományainak bemutatásáról szól kiegészítve egy-egy nép, hely történetével. A törökök eredetéről és történelmükről szóló részeket Nótári Tamás két tanulmányában is lefordította.¹⁸⁵ E művében a pápa a törökről azt írta, hogy a szkítáktól származnak, vallásukról azonban ezekben a művekben nem emlékezett meg, csak hódításaikat sorolta fel.

Az említett műveken kívül számos levél és intézkedés is felidézhető, melyben a pápa a török elleni küzdelemre hívta fel a figyelmet, vagy melyek a török ügyét érintették. Ezekben a dokumentumokban szintén egy török ellen szervezkedő egyházfő képe jelent meg. Ám épp a Bibliander gyűjteményben található levél mond ellent e képnek. Az alábbiakban a levél tartalmának rövid ismertetése után térek rá a levéllel kapcsolatos kérdésekre.

A levél megírásának kezdetére magából a levél tartalmából tudunk következtetni. A pápa II. Mehmed szultán hódításainak felsorolásakor a következőt írta: „*S ebben az évben Szinope régi városát, Mithridatész Eupátor hazáját foglaltad el, s elfogtad türannoszát. Kifosztottad Trapezuntot, lakosait és uralkodóját fogságba hurcoltad, és legyőzted Iohannes Cassanust, aki csatát vállalt veled.*”¹⁸⁶ Ezután több hódításról már nem esik szó. A fenti események 1461 augusztusában történtek, így a levél megírásának kezdetét csak 1461 második felére tehetjük.

A pápa nem jelölte meg, hogy honnan származnak iszlámra vonatkozó forrásai, ám ezek szintén a levél tartalmából kideríthetőek. Az egyik fő forrás Nicolaus Cusanus *Cribratio Alkorani* című műve. Cusanus a pápának ajánlotta ezt a művét. A pápa főként a Szentháromság, Krisztus keresztre feszítése, a Korán által leírt túlvilág és a Mohamedet tanító eretnekek ügyében támaszkodott Cusanusra. Másik forrása az iszlám tanaival kapcsolatban Riccoldo da Monte Croce műve, a *Confutatio Alkorani* volt. Ez főként az Iszlám túlvilág leírásából derül ki. A pápa ugyanis megismételte Riccoldo gondolatát, hogy a paradicsomba került szaracénok

¹⁸⁴ BELLUS – BORONKAI: i. m. 2001. 591.

¹⁸⁵ NÓTÁRI Tamás: A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művében. *Aetas* 14 (1999) 149–162; Uő: Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művéből. *Documenta Historica* 42. 1999. 3–12.

¹⁸⁶ „*et hoc anno Synopem vetustam urbem, Mithridatis Eupatoris patriam, et eius tyrannum cepisti et, Trapezunte direpta, incolas eius et imperatorem in captivitatem abduxisti; et Johannem Cassanum, proelio congredi ausum, superasti.*” D’ASCIA: i. m. 2001. 234.

bujálkodásából vagy vég nélkül születnének az emberek, és mindent ellepnének, vagy hiába-
való, gyümölcs nélküli lenne a férfi és a nő egyesülése.¹⁸⁷ Továbbá a pápa a *Confutatio*-ban
megemlített, csodálatosnak tartott történeteket is leírta (az ég füstből való teremtése, Aroth és
Maroth angyalok története, a Nap és a Hold története valamint Mohamed éjszakai utazásának
a története). Ezen történetek Cusanusnál nem szerepeltek, tehát nem magyarázható Riccoldo
művének megjelenése a pápa levelében azzal, hogy Cusanus is felhasználta művéhez
Riccoldo-t. Más iszlámra vonatkozó forrásokat nem lehet felfedezni a levél szövege alapján,
ám nem lehet kizárni, hogy a pápa más forrásokat is ismert, melyekből tanulmányozhatta az
iszlámot.

Érvelésében a pápa legtöbbször a Szentírára hivatkozott, ám számtalan szerzőt is fel-
használt (Hésziodosz, Platón, Arisztotelész, Sztrabón, Plutharkosz, Cicero, Vergilius, Ovidi-
us, Iuvenalis, Lucanus, idősebb Plinius, Szent Leó pápa, Szent Jeromos és Szent Ágoston). A
pápa számot adott széles történelmi tudásáról is, rengeteg uralkodót, hadvezért és más híres-
hírhedt személyt is megemlített, egy alkalommal például Mohamedet Herostratus, az efezusi
Diana templom felgyújtójának személyéhez hasonlította.

A levél huszonnégy fejezetből áll, s tartalmilag két részre osztható. Az első részben a
pápa megfogalmazta a levélírás okát, hogy a szultán vegye fel a kereszténységet, erről törté-
nelmi és politikai érvekkel próbálta meggyőzni a szultánt. A levél második felében a vallási
érvek kerülnek előtérbe, ebben a részben található az iszlám, Mohamed és a Korán kritikája
is.

A levél elején a pápa elismerte, hogy Kis-Ázsia meghódítása nagy dicsőséget hozott
II. Mehmednek, sőt a szultán legnagyobb tette Konstantinápoly elfoglalása volt. Ám a pápa
szerint a nyugati területek meghódítása sokkal nehezebb lesz, mivel a keleti népek harciatla-
nok, vallásukban is ingadozóak voltak. A nyugati területeken élők már igaz férfiként harcol-
nak, hitükben megingathatatlanok. Ennek bizonyításaként került megemlítésre az 1456-os
nándorfehérvári ütközet, ahol a pápa szerint a magyarok és egy kevés kereszties feltartóztatta a
török sereget.¹⁸⁸ A nyugati területek meghódítása a pápa szerint azért is kudarcra ítélt vállal-
kozás, mert a szultán a keresztény vallás ellensége, így egyetlen egy igaz keresztény nép sem
akarja őt szolgálni. Ám ha kereszténnyé válna az uralkodó, akkor az már konkrét politikai
előnyökkel is járna: *„Ha te a keresztények között akarod tovább terjeszteni a hatalmat és
nevedet dicsőségre vinni, azt nem arannyal, nem fegyverrel, nem seregekkel és nem hajóhad-
dal kell. Egy apró dolog tehet téged legnagyobbá, leghatalmasabbá és leghíresebbé a ma élők*

¹⁸⁷ Riccoldo: *Confutatio Alkorani* VIII. fejezet.

¹⁸⁸ D'ASCIA: i. m. 2001. 233–236.

között. Azt kérdezed, mi az? Nem nehéz megtalálni, és nem kell sokáig keresni, mindenhol fellelhető: egy kevés víz, amellyel megkeresztelkedsz, a keresztények szentségei felé fordulsz és hinni fogsz az Evangéliumban. Ha ezt megteszed nem lesz a földkerekségen olyan fejedelem, aki dicsőségben felülmúlna, vagy hatalmadhoz felérhetne. Mi a Görögök és a Kelet császárnak fogunk szólítani, és amit most erővel foglalsz és joggal uralsz, azt joggal fogod birtokolni.”¹⁸⁹

Ezután több olyan uralkodót is megemlégett a pápa, akik felvették a kereszténységet. II. Pius is elismerte, hogy ezen uralkodók között volt olyan, aki csak a trónt akarta így megszerezni, de volt olyan uralkodó is, aki elsőként tért meg, s csak utána tette kereszténnyé népét. A történelmi példákkal a pápa egyrészt azt szerette volna bemutatni, hogy nem példa nélküli egy uralkodó megkeresztelkedése, másrészt arra is felhívta a szultán figyelmét, hogy ezen megkeresztelkedések is sok nehézséget okoztak az uralkodóknak, de ők mégis kitartottak.

„A frankoknál, ennél a pogány és bálványimádó népnél, Klodvig lett keresztény, és vele együtt a királyság főemberei sem vonakodtak megkeresztelkedni. A magyaroknál István, a mi szentségeink bevezetője, egész népét keresztény hitre térítette. A vizigótoknál, akik hosszú ideig Hispániában uralkodtak és egészen máig az ő nemzetségük utóda parancsol, Richárd, Leovigil fia, amikor Leonardus hispán püspök tanácsolta, elhagyta az ariánus eretnokséget, egész népével a katolikus hitet vette fel. A longobárdoknál Agilulphus, Theudelinda nevű felesége tanácsára, elhagyta a bálványokat és egész népével együtt a keresztény törvénynek vetette alá magát.”¹⁹⁰

A felsorolás után a pápa megemlégtette Nagy Konstantin császár példáját is, aki a Milvius hídi csatában isteni jelet kapott, később engedélyezte a kereszténységet, s halálos ágyán meg is keresztelkedett. A pápa azzal érvelt, hogy ha egy olyan nagy birodalom uralkodója, mint a Római Birodalomé, is felvette a kereszténységet, akkor a megkeresztelkedés nem kisebbítené II. Mohamed érdemeit sem.

¹⁸⁹ „*Si vis inter Christianos tuum imperium propagare et nomen tuum quam gloriosum efficere, non auro, non armis, non exercitibus, non classibus opus est. Parva res omnium qui hodie vivunt maximum et potentissimum et clarissimum te reddere potest. Quaeris quae sit? Non est inventu difficilis, neque procul quaerenda, ubique gentium reperitur: idest aquae pauxillum, quo baptizeris et ad Christianorum sacra te conferas et credas Evangelio. Haec si feceris, non erit in orbe princeps qui te gloria superet aut aequare potentia valeat. Nos te Graecorum et Orientis imperatorem appellabimus et quod modo vi occupas et cum iniuria tenes possidebis iure.*” D’ASCIA: i. m. 2001. 237.

¹⁹⁰ „*Apud Francos, ex gentili et idolatra, Christianus effectus est Clodoveus, et simul cum eo regni proceres baptizari non recusarunt. Apud Hungaros Stephanus, nostris initiatus sacris, omnem illam gentem Christo acquisivit. Apud Vesegothos, qui longo tempore in Hispania regnaverunt et usque in haec tempora eiusdem gentis sanguis imperat, Richardus, Leovigildi filius, suadente Leonardo hispaliensi episcopo, Arianae renuntiavit haeresi et cum omni gente sua catholicam fidem complexus est. Apud Longobardos, Agilulphus, suasu coniugis Theudelindae, reliquit idola et cum omni populo christianae sese legi subiecit.*” D’ASCIA: i. m. 2001. 240.

A levél második felében a pápa rátért a vallási előnyökre, hisz – a pápa szerint – a legdicsőségebb tett is eltölpül a túlvilági jutalom, az üdvözülés mellett: *Evilági királyságáról, hatalmáról és az emberi dicsőségről beszéltünk. Ezek veszendő, bizonytalan és mulékony dolgok: mindannyian meghalunk, minden, mi született, elpusztul, és minden, mi keletkezett, elszorvad. Rövid az emberi jólét, a királyság gyorsan elfogy, a hatalom sem tart hosszan, még a hírnév dicsősége is - bár a legfontosabb dolgokat tekintve hosszan megmarad - egyszer mégis véget ér, idővel elenyészik. Nincs halhatatlan a halandók között: idővel minden elporlad. Ám legyen; a név évszázadokon át megmarad, de mennyi öröm származik a dicsőségből a halál után? Vagy elítélik az embert egy másik életben, és semmit sem használ a hírnév, amely fennmaradt, vagy felmentik, és nincs már rá szüksége, mert örök boldogság adatik számára, amely mindent kitölt.*¹⁹¹

Majd ezután rátért Mohamed és az iszlám kritikájára. Mohamedet ravasz, furfangos emberként írta le a pápa, aki, bár nem értette meg a kereszténység tanításait, ismerve az embereket, azokat mindenféle gyönyörök ígéretével meggyőzte. Ezért nincs abban semmi bámulatra méltó, hogy Mohamed követői napról-napra többen vannak, inkább azt tartja a pápa csodálatosnak, hogy még mindig vannak keresztények török uralom alatt. II. Pius is úgy vélte, hogy Mohamed tévedései egy ariánus és nesztoriánus tanokat követő, Sergius nevezetű szerzetestől származnak. Azaz a pápa is az eretnekségek közé sorolta az iszlámot.

A pápa leszögezte, hogy a két vallás egy Istenben hisz, mindkettő halhatatlannak tartja a lelket, mely lélek a test halála után túlvilági jutalomban vagy büntetésben részesül. A pápa a teremtéstörténetől kezdve felsorolta azon személyeket, melyek a Koránban is szerepelnek, s amely személyeknek az iszlámban is nagy tisztelete van. Ezután a pápa azt írta, hogy tulajdonképpen a szultánra úgy tekint, mint az eltévedt bárányra, mely után a jó pásztornak kötelessége utána mennie, hátrahagyva a többi.

Azonban kritikaként említette meg, hogy: *„Még ha el is ismeritek, hogy Krisztus szűztől született, szent férfi, Isten lehelete, nagy próféta, csodás tettek véghezvivője, és még mindig él, akkor is tagadjátok, hogy Isten, s hogy Isten fia, nem tulajdonítotok istenséget sem nekik sem a Szentléleknek, elutasítjátok a Szentháromságot és kigúnyoljátok Krisztus halálát: úgy véltetek, hogy kicserélvén őt, egy hozzá hasonlót öltök meg helyette. Nem várjátok eljövételét*

¹⁹¹ „De regno, de potentia huius saeculi, de gloria humana sumus locuti. Caduca haec et incerta sunt et fluxa: omnes morimur, omnia nata occidunt et omnia orta senescunt. Brevis est humanae prosperitatis cursus, cito regnum deficit, nulla potentia longa est, gloria quoque clari nominis, quamvis de maximis rebus diu perserveret, finitur tamen aliquando et cum tempore deficit. Nihil est inter mortales non mortale: conterit omnia tempus. Esto, duret per multa saecula nomen; quae dulcedo post obitum laudis? Aut damnatus est homo in altera vita et nihil ei prodest fama quae remansit, aut salvatus est ea non eget, beatitudine donatus aeterna, quae omni ex parte plenissima est.” D’ASCIA: i. m. 2001. 242.

az utolsó ítéletkor, és még elég sok más részét is elutasítjátok a keresztény vallásnak, viszont több olyan dologban hisztek, amelyek számunkra nevetségesnek tűnnek.”¹⁹² Tehát elődeihez hasonlóan a Szentháromságban és Jézus személyének megítélésében látta a legfőbb különbséget a pápa. Ezt a Szentírásból vett idézetekkel igyekezett megcáfolni, azt akarván bebizonyítani, hogy a keresztények nem három istenben hisznek, csak három isteni személyben, s Krisztus áldozatának értelmét szeretné megértetni a szultánnal.

Azonban érvelésekor nem csak a Szentírásra hagyatkozott a pápa, néha ókori filozófusokat is felhasznált az iszlám megcáfolására. Így tett, mikor a Korán által leírt túlvilágról beszélt. *„A te vallásod a másvilágon tej-, méz- és borfolyókat ígér, ízletes ételeket, sok feleséget és ágyast, szűzekkel való közösülést, az angyalok szolgálatát rút engedelmességben, és mindent, amit csak a test kíván. Inkább ökörhöz és szamárhoz illő paradicsom ez, mint emberhez!”*¹⁹³ II. Pius ezzel ellentétben az ókori filozófusok tanításait hozta fel példának (Diodórosz, Kalliphón, Deinomakhosz, Herillosz, Zénón, Arisztotelész), mely filozófusok más-más dologba helyezték a legfőbb jót.

Az Ó- és Újszövetség meghamisításának vádját történelmi és logikai érvekkel utasította el a pápa. Felidézte, hogy az Ószövetséget több személy is lefordította, de ezekben a fordításokban nem volt különbség, ahogy az Újszövetség esetében sem. Továbbá rámutatott arra, hogy mind az Ószövetség, mind az Újszövetség Mohamed előtt keletkeztek, s ezért ha bármi eltérés is van a két vallás könyvei között, akkor Mohamed volt az, aki változtatott.

Kiemelte, hogy Mohamed mindenféle bujaságot is megengedett, a több feleség birtoklását, de az iszlám által előírt böjtölésben is csak a vágyak fokozását látta II. Pius, hiszen *„a szaracének ugyanis nappal böjtölnek, az éjszakát pedig – amely hosszú – lakomával és ivással töltik.”*¹⁹⁴

Ahogy már korábban említettem, több csodálatos történetet is felidézett levelében a pápa, ilyen Aroth és Maroth angyalok története, valamint Mohamed éjszakai utazása is. Ezeket balgaságnak, öregasszonyok meséjének és gyerekek üres beszédének tartotta, s megjegyezte, hogy ilyen haszontalanságokkal és bolondságokkal töltötte meg Mohamed az emberek

¹⁹² *„Etsi enim Christum ex virgine natum et sanctum virum et Dei flatum et prophetam magnum et mirabilium operum effectorem et adhuc viventem confitemini, Deum tamen et Dei filium esse inficiamini, nec sibi, nec Sancto Spiritui divinitatem conceditis, et Trinitatem personarum in divinis respuitis, et Christi mortem deridetis, quem translatum et alium sibi similem loco suo interfectum arbitramini, nec eius adventum in extremo iudicio expectatis, et alia non pauca christianae legis reicitis; et plurima creditis, quae apud nostros risu digna videntur.”* D’ASCIA: i. m. 2001. 250.

¹⁹³ *„Tua lex in altera vita flumina lactis et mellis et vini promittit, et cibaria delicata et uxores multas et concubinas et virginum coitus et angelorum in turpibus obsequiis minidteria, et quicquid caro deposcit. Bovis haec paradus et asini potius quam hominis est!”* D’ASCIA: i. m. 2001. 263.

¹⁹⁴ *„nam Saraceni diem ieiunantes, nocte, quam longa est, epulantur et bibunt.”* D’ASCIA: i. m. 2001. 271.

elméjét. S ezek miatt jutott a pápa arra a megállapításra, hogy Mohamed törvénye ostoba kólmány és rút találmány.

A pápa levelének tartalmát összegezve tehát megállapítható, hogy az iszlám megítélésében, annak ismeretében, az ellene felhozott vádakban semmi újat nem mondott elődeihez képest II. Pius. Mohamedet tulajdonságai és tettei miatt hamis prófétának tartotta, tanításait pedig az eretnokségek közé sorolta. Mohamed és a tanításai megcáfolása során a pápa is a korábbi iszlámellenes művekre támaszkodott. Nicolaus Cusanus éppen II. Pius pápának ajánlotta Korán-cáfolatát, ezenkívül a pápa levelében felfedezhetőek még a *Corpus Toletanum* művei, valamint Riccoldo írása is. Az előbbieket mellett a Szentírásra, kiemelkedő egyházi írókra, ókori filozófusokra és történelmi érvekre is támaszkodott a szerző. A levél tartalmának újdonságát II. Pius irodalmi műveltsége és történelmi ismeretei adják. Emellett a legjelentősebb eltérés abban áll, hogy a pápa az Iszlám uralkodót próbálta meg keresztény hitre téríteni, emlékeztetve a szultánt, hogy ez rengeteg politikai és lelki előnnyel járna. E felkérésben nem maga a megtérés az újdonság, hanem a megtérítendő személy.

Épp ezen utóbbi miatt a szakirodalomban a levél megírásának szándéka sokkal nagyobb hangsúlyt kap a levél tartalmánál. Jogosan vetődhetnek fel a következő kérdések: Hogyan illeszkedik bele ebbe a politikába II. Pius pápa II. Mehmed szultánhoz írott levele. Az egyházfő talán szakított addigi politikájával? Valóban hitt abban, hogy a legerősebb katonai hadsereggel rendelkező és korának egyik legjelentősebb uralkodóját, Konstantinápoly meghódítóját szép szavakkal rá tudja venni a kereszttség felvételére? S miért titkolta el levelét? Miért nem tett senkinek említést a levél létezéséről?

Ezen kérdések megválaszolása megosztotta, s máig megosztja a szakirodalmat. James Hankins azt állítja, hogy a pápa egy jól megalapozott missziós hagyomány részeként írta meg a levelét. Példának hozza fel a már Pius pápánál ismertetett népek megtérítését (a frank Klodvig, a nyugati gót Rekkared, a longobárd Agilulf és a magyar Szent István). Ezenkívül a pápára a keleti missziós tevékenység is hatással lehetett, mely során több keresztény szerzetes megpróbálta megtéríteni a muzulmánokat. Hankins érvelésében Assisi Szent Ferenc egyiptomi útját idézte fel. Vagyis a pápa a térítők sorát szerette volna folytatni. A misszióstevékenység mellett – Hankins szerint – szerepet játszhatott a levél megírásában, hogy a pápa remény-

telennek látta Európa helyzetét az Oszmán Birodalom ellenében.¹⁹⁵ Ez az érvelés azonban cáfolható, s nem minden kérdésre ad kielégítő választ. Egyrészt a pápa valóban kudarcnak élte meg a mantovai kongresszust, ezt nem is nagyon titkolta, de a kongresszus 1460-ra véget ért. Pius pápa a levelét, ahogy a fentebbiekből kiderült, 1461 második felében kezdte el írni. Tehát ha valóban kudarcélmény hatása alatt írta meg a pápa a levelet, akkor annak megírását – véleményem szerint – sokkal korábban elkezdte volna. Másrészt a missziós hagyományt a pápa politikája cáfolja, hisz minden tétével a török ellen cselekedett, nemcsak beszédeiben és írásaiban, hanem az uralkodók között is azért szorgalmazta a békét, hogy egy egyesült keresztény sereg vegye fel a harcot a török ellen. Továbbá Hankins megállapítása nem magyarázza meg a levél titokban tartását sem. Hiszen ha a pápa valóban a térítők sorába akart tartozni, akkor miért titkolta el a levelét?

Franz Babinger véleménye, hogy a levéllel a pápa a kereszténység felsőbbrendűségéről akarta meggyőzni a szultánt.¹⁹⁶ Azért lehetett ez a pápa szándéka, mert az a hír járta Mehmed szultánról, hogy érdeklődik a kereszténység iránt. Cusanusnál és Georgius de Hungariánál is olvashattunk már erről. Tudjuk, hogy a szultán Konstantinápoly eleste után felkereste Gennadios Scholarios-t, görög-keleti pátriárkát (1454–1456, 1463, 1464–1465) s a keresztény vallásról tett fel kérdéseket. A pátriárka a szultán kérésére össze is foglalta e keresztény hit tanításait. A szultán ezt túl hosszúnak találta, így egy rövidebb művet kért Gennadios-tól. A pátriárka ezt meg is tette. A pátriárka művét lefordították török nyelvre, s úgy nyújtották át a szultánnak. Ez a mű *Gennadios török hitvallása*-ként lett ismert.¹⁹⁷ Továbbá széles körben elterjedt hír volt az is, hogy a szultán édesanyja egy előkelő frank családból származó keresztény volt.¹⁹⁸ Babinger állítása azzal is alátámasztható, hogy a pápa forrásaként használt *Cribratio Alkorani* című műben Cusanus azt írta, hogy a szultán egykor keresztény volt.¹⁹⁹ Ám Babinger érve ellen az hozható fel, hogy ezen események és hírek nincsenek megemlítve a pápa levelében. Sem az, hogy a szultán édesanyja, sem az, hogy maga a szultán keresztény lett volna. Ráadásul a levél nem egy két hit között ingadozó személynek íródott, a pápa egyszer sem úgy szólította meg a szultánt, mint aki érdeklődne a kereszténység iránt. S ha való-

¹⁹⁵ HANKINS, James: *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance Vol 1*. Edizioni di storia e letteratura, Roma 2003. 319–321; Uő: *Renaissance Crusaders: Humanist Crusade literature in the Age of Mehmed II*. *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995) 111–207.

¹⁹⁶ BABINGER, Franz: *Mehmed the Conqueror and His Time*. Princeton University Press, Princeton 1992. 198–201.

¹⁹⁷ HALASI Kun Tibor: *Gennadios török hitvallása*. Kertész József Könyvnyomdája. Budapest 1936. 139–140.

¹⁹⁸ Steven Runciman szerint annak a legendának az elterjedésében, hogy a szultán anyja egy előkelő frank keresztény, maga a szultán, II. Mehmed is szerepet játszott, talán azért, hogy előkelőbb származást teremtsen magáról. RUNCIMAN, Steven: *Konstantinápoly eleste 1453*. Osiris, Budapest 2000. 65.

¹⁹⁹ Nicolaus Cusanus ezt a *Cribratio Alkorani* harmadik könyvének végén (17. fejezet) említette meg. „*Fuisti aliquando Christianus et abnegasti, ut aptus esses ad principatum, fidem Christianam.*”

ban a kereszténység tanítását szeretete volna bemutatni a pápa, akkor azt nemcsak egy levéllel tette volna meg.

A magyar szakirodalom a pápa levelét egy minden realitást nélkülöző tervnek írja le. Ezzel a kijelentéssel azért nem értek egyet, mert ha a pápa valóban elvesztette volna realitás-érzékét a levél megírásakor, akkor el is küldte volna azt a szultánnak. Ám nem szabad elfelejteni – s a magyar szakirodalomban csak ritkán kerül megemlítésre – hogy maga a levél nem került elküldésre, s hogy a levélről a pápán kívül nem tudott senki.

Rosamond Joscelyne Mitchell azt állította, hogy a levél csupán egy retorikai (egy érvelő szöveg megírásának) gyakorlat volt.²⁰⁰ Ha ugyanis megvizsgáljuk a levél tartalmát, felépítését, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a levél egy jól felépített érvelő szöveg. A pápa a keresztység felvételére kéri szultánt, ennek érdekében előbb politikai érveket hoz fel. A politikai érvek kibontásakor a pápa történelmi ismereteiről is számot adott. Szóba kerültek Caesar és Belisarius hódításai, számtalan uralkodó, több ókorból származó legenda és mítosz. A pápa megjegyezte, hogy a dicsőség és a hatalom múlandó dolgok. Így írt erről: „*Mit használ Ninusnak,²⁰¹ hogy Ázsia hatalmas területeit uralta? És Szemirámisznak, a feleségének? Mit ér el azzal Dionüsziosz és Herkules, hogy Indiáig elment? Mennyit számít Idathirsiusnak,²⁰² hogy Szkítiát és Ázsiát iga alá vonta; vagy Nabukodonozornak,²⁰³ hogy eljutott Cades-ig? Mennyire válik hasznára Osirisnak, hogy Egyiptom eleste után Szírián és Ázsián át Trákiába vezette csapatait? Ér-e valamit Agamemnonnak Trója elfoglalása? Hát Kürosznak a Perzsa birodalom megalapítása? Nagy Sándornak mennyire hasznos az, hogy kelet felé egészen a Hydaspesig terjedtek pusztításai, észak felé pedig az Iaxartes folyóig vezette seregét?*”²⁰⁴ A felsorolás még hosszán folytatódik, de ez után a pápa a vallási érveket sorakoztatta fel a keresztység felvétele mellett, melynek felvétele a megváltást jelentené a szultánnak, melynél nem lehet számára fontosabb. Vagyis a vallási és lelki érvek sokkal jelentősebbek a történelmi érveknél. A pápa az érvelés tekintetében tehát ókori elődeinek példáját követi, akik a gyenge érvtől az erősebb érvek felé haladva próbálták meggyőzni ellenfelüket.

²⁰⁰ MITCHELL, Rosamond Joscelyne: *The Laurels and the Tiara: Pope Pius II, 1458-1464*. Harvill Press, London 1962. 171.

²⁰¹ Mondabeli király, aki Ninive városát alapította.

²⁰² II. Sápúr a Szászánida Birodalom királya (310–379).

²⁰³ II. Nabú-kudurri-uszur, Újbabiloni Birodalom királya (Kr. e. 605–562).

²⁰⁴ „*Quid Nino prodest late per Asiam imperasse? Quid Semiramidi, eius uxori? Quid Dionysio, quid Herculi ad Indos usque penetrasse? Quid Idathirsio Scythiae atque Asiae iugum imponuisse? Quid Nabuchodonosor ad Cades usque perrexisse? Quid Osiridi, dimissa Aegypto, per Syriam et Asiam in Thraciam quxisse copias? Quid Agamemnoni Illium exussisse? Quid Cyro Persarum imperium constituisse? Quid Alexandro Magna illud evertisse et usque ad Hidaspen in Orientem et ad Iaxartem fluvium septentrionem versus arma tulisse?*” D’ASCIA: i. m. 2001. 245.

Az érvek mellett ellenérveket is megemlített a pápa, mely szintén részét képezi egy érvelő szöveg felépítésének. Ezen ellenérvek keretén belül került megemlítésre az iszlám. A pápa az iszlám tanításait (vagyis az érvek ellen felhozott ellenérveket) megcáfolta, bebizonyítva róla, hogy az sem vallásilag sem logikailag nem követendő.

Az érvek és ellenérvek között nemcsak a történelmi ismereteiről tesz tanúságot a pápa, de irodalmi műveltségéről is. Ahogy fentebb már megemlítettem, II. Pius számos híres ókori és középkori szerzőtől idézett levelében. A pápa egyházfőként sem tagadta meg reneszánsz szellemiségét. Minden művében egy széles műveltségű, kiváló íróként jelenik meg. Mitchell állítása magyarázatot ad arra is, hogy miért nem küldte el a levelet, és miért nem került nyilvánosságra. Hiszen az csak egy gyakorlás volt, „asztalfióknak” megírt mű. Továbbá magyarázatot ad arra is, hogy a pápa nem szakított addigi török ellenes politikájával, vagyis nem mutatott szándékot arra, hogy meg akarná téríteni II. Mehmed szultánt.

Természetesen Mitchell kijelentése ellen is hozhatóak fel érvek, a levél túl hosszú és túl kidolgozott egy gyakorláshoz. Azonban véleményem szerint Mitchell kijelentése magyarázza meg legjobban a levéllel kapcsolatos kérdéseket. Hiszen a pápa politikája az én megítélésem szerint nem változott pontifikálásának ideje alatt. Mindig is a török elleni keresztes hadjárat megszervezésén fáradozott. Igaz ugyan, hogy túlbecsülte a pápai tekintélyt, s túl bizakodó volt a mantovai kongresszus összehívásakor, de a kongresszus kudarcának rá kellett döbbsennie, hogy a keresztény uralkodók közötti háborúskodás és bizalmatlanság miatt a keresztes hadjáratért sokkal többet kell tennie, mint egy felhívás intézését. S a kongresszus után az uralkodók közötti békekötésben aktívan részt vett, példa erre a már korábban idézett 1463-as soproni béke. Sőt tisztában volt azzal is, hogy Velence nélkül nem lehet, vagy csak óriási nehézségek árán, egy keresztes hadjáratot folytatni, s Velence nem fog csatlakozni a hadjáratához, ha abban nem lát anyagi hasznot. S csak akkor hirdette meg a keresztes hadjáratot a pápa, amikor Velence, a német-római császár és a magyar király is hajlandónak mutatkozott erre. Ez az időpont 1463 volt. Ám a politikai helyzet hamar megváltozott, s a keresztes hadjárat teljes kudarcba fulladt, hisz el sem indult.

A levél különlegességét egyrészt az adta, hogy a levélben a pápa a szultántól a kereszténység felvételét kérte, másrészt, hogy a levelet soha nem küldte el a szultánnak, s nyilvánosságra is csak a pápa halála után került. Azonban, ha elfogadjuk Mitchell véleményét, akkor ezen különlegesség elveszik, hisz ő a pápa levelét egy retorikai gyakorlásnak tartotta. A levél megírásának szándékát azonban biztosan soha nem fogjuk tudni, mert arról a levél szerzője sehol máshol nem tett említést.

II. Pius levelét egy rövid mű, egy fiktív levél követi *Epistola Morbisani Magni Turcae ad Pium Papam Secundum* címen.²⁰⁵ A mű II. Mehmed szultán válasza lett volna II. Pius pápa levelére, azonban a mű tartalma már eleve kétségessé teszi annak eredetiségét. A levélből ugyanis főként a velenceiek elleni gyűlölet olvasható ki. Ezenkívül tudjuk, hogy II. Pius pápa a levelét nem küldte el, így tehát válasz sem érkezhetett rá.²⁰⁶ A levélben a török szultán csodálkozását fejezte ki, hiszen épp a keresztényeknek ígérenk bűnbocsánatot és túlvilági boldogságot, ha a török ellen fegyvert fognak. Ám a törökök nem ellenségei a keresztényeknek, ártatlanok Krisztus halálában és az ellene elkövetett jogtalanságokban, ők maguk a zsidókat gyűlölik régóta, hiszen ők voltak Krisztus halálának okozói. A török szultán az itáliaiak ellenük való hadakozásán is értetlenségét fejezte ki, mert hiszen a törökök is a trójaiak leszármazottjai, s a görög területek elfoglalásával csak Hektór vérét és Ilion pusztulását akarta megbosszulni. Egyedül csak a velenceikkel akadt gondja a szultánnak és a török népnek, ezért kérte a pápát, hogy hagyjon fel a keresztények ellenük irányuló uszításával. Ha ezt nem tenné meg, akkor a szultán tengeren és szárazföldön minden keresztény nép ellen fog támadni.

4.3. A harmadik kötet további művei

A harmadik kötet további művei már elsősorban nem Mohameddel, a Koránnal vagy az iszlámmal foglalkoznak, hanem a törökökről adnak leírást. Érintik az Oszmán Birodalom kialakulását, a török hadsereg felépítését. Éppen ezért ezeknek a művekről csak egy rövid ismertetőt közlök.

A fiktív levelet egy ismeretlen szerző műve követi *Ordinatio politiae Turcarum domi et foris* (A törökök államigazgatásának rendje otthon és a csatatéren) címen.²⁰⁷ A művet *ad Maximilianus caesarem*-nek, azaz Miksa császárnak ajánlották. Valószínű, hogy I. Miksa német-római császárnak (1508–1519) ajánlották, ám keletkezéséről pontosabb adatunk nincs, a mű tartalma alapján sem lehet arra következtetni. A mű az oszmán törökök történelmével kezdődik. „*A török nép néhány évszázaddal ezelőtt még annyira ismeretlen volt, hogy semmi említésre méltó dolgot nem lehet róluk elmondani Oszmán ideje előtt, aki ezt a népet elsőként*

²⁰⁵ BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 99–100.

²⁰⁶ E fiktív levéllel kapcsolatban: HIATT, Alfred: *The Making of Medieval Forgeries: False Documents in Fifteenth-century England*. University of Toronto Press, Toronto 2004. 92-93.; D’ASCIA: i. m. 2001. 43.

²⁰⁷ BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 100–106.

emelte fel.”²⁰⁸ Az Oszmán Birodalom felépítését mutatja be tisztségviselőkön keresztül (vezír, beglerbég), illetve az oszmán sereg felépítéséről ad leírást. A mű szerzője a törökök erősségét abban látta, hogy az európai nemzetekkel ellentétben, a töröknél szigorú fegyelem van, s a birodalmat egy ember akarata vezeti.

Ezt követi Paulus Iovius, Nocera püspökének műve. A mű egy 1531-ben olasz nyelven írt, V. Károly császárnak szóló röpirat. A gyűjteményébe Franciscus Nigrus Bassianatus fordításában került bele, ráadásul Bibliander két külön műre tagolta szét a röpiratot.²⁰⁹ A mű első része a *Turcicarum rerum commentarius* (A török dolgok kommentárja) címet viseli, s benne egy összefoglaló található a törökök eredetéről, valamint az Oszmánt követő török uralkodók tetteiről. Giovio azt írta, hogy a törökök szkíta eredetűek, s 1300 körül egy alacsony származású ember hatalmat szerzett köztük. Ez a személy nem volt más, mint Oszmán (Ottomanus). Magáról Oszmánról nem sokat írt az itáliai szerző, ám az őt követő uralkodókat – Orhántól kezdve (Orcannes) I. Szulejmán (Solimanus) uralkodásáig – már fejezetenként mutatta be. A Szulejmánról szóló fejezetben hosszasan kitért az 1526-os mohácsi küzdelem leírására is. A küzdelemmel kapcsolatban megjegyezte, hogy a királyt cserbenhagyták, s maga a király menekülés közben egy mocsárba fulladt. *„Ám a szerencsétlen királyt előbb cserbenhagyta a védelemre rendelt őrség, semmiképpen sem menekülhetett. Ugyanis menekülés közben egy mocsaras árokba érkezett, melyből, amikor ki akart menni, leesett a lováról, melynek hátán a mocsárban forgolódott, s elsüllyedt.”*²¹⁰

Paolo Giovio röpiratának második része *Ordo ac disciplina Turcicae militiiae* (A török katonaság rendje és tudománya) címen szerepel a gyűjtemény harmadik kötetében. Ebben a részben azt olvashatjuk, hogy a török minden katonai ereje a portai katonaságnak nevezett hadtestben van, ezeket a katonákat janizari-nak nevezi a szerző. Megjegyzi erről a hadtestről, hogy gyalogosokból és lovasokból áll, s hogy a törökök nem toborzás révén állítják fel ezt a hadtestet, hanem különböző tartományokból, portyák vagy adók által szedik össze az embereket. Giovio leírta, hogy ezek az emberek kezdetben különböznek, de neveltetésük és kiképzésük révén fegyelmezett hadsereget alkotnak. Beszámolt még a katonaság felépítéséről is. A

²⁰⁸ „*Turcarum gens ante pauca saecula adeo obscura fuit, ut etiam ipsi nullas a se res gestas memorie dignas ante Othmamum, qui primus hanc gentem illustravit, narrare possint.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 100.

²⁰⁹ Paulus Iovius művei BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 106–140.

²¹⁰ „*Sed ipse infoelix rex destinato antea praesidio destitutus, evadere minime potuit. Etenim inter fugiendum in palustrem quandam foveam descendit, ex qua quum emergere ascendendo conaretur, ab equo, qui in terga in paludem obversa decidit, oppressus est.*” BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 133. II. Lajos király halálával kapcsolatban 2015. augusztus 29-én, a mohácsi csata 489. évfordulóján tartottak „Nekünk mégis Mohács kell.” címen szimpóziumot az OSZK-ban. A szimpózium során érintették azokat a híreszteléseket is, hogy II. Lajos királyt esetlegesen megölték. Ezt a híresztelést a jelenlevő történészek mind megcáfolták, s e sorok is azt bizonyítják, hogy a csata után öt évvel az európai közvélemény is a király mocsárba fulladásáról tudott.

Koránról a röpiratban csak egyszer tett említést, elmondva róla, hogy a törökök törvénygyűjteményét, melyet Koránnak neveznek, arabul írták.

Ezután következik Vives egy röpirata, mely a *De conditione vitae Christianorum sub Turca* (A török alatt élő keresztények életének fogsága) címet viseli. Vivesnek ezzel a röpirattal több célja is volt. Elsőként a keresztények szabadságfelfogását kritizálta, mert szerinte a saját korában sokan félreértelmezték a szabadság fogalmát. A hiba az uralkodóké és az alattvalóké is. Vives azt állította, hogy teljes szabadság sosem létezett, példaként a különböző ókori társadalmakat hozta fel. Athénban büntették a jó polgárokat is, míg Rómában még a köztársaság korában is rosszabb állapotok uralkodtak, mint saját korában. Ezt követően a török népet barbárként, a görög-római kultúra lerombolójaként és a keresztény vallás ellenségeként mutatta be. Ezért egyaránt veszélyesnek tartotta a tétovázó és a hitében erős keresztények számára, hogy török fogságba essenek, mert a török úgy bánik a keresztényekkel, mint az igavonó állatokkal. A foglyoknak nincsenek jogaik, csak hasznosságuk miatt tartják őket, s nem részesülnek sem megtiszteltetésben és semmilyen más dologban sem, melyet egy polgári közösségben megkapnának.

Vives szót ejtett azokról is, akik önként szövetkeznek a törökkel. Figyelmeztette őket, hogy előbb-utóbb sanyarú sor vár rájuk is. *„De ez vonatkozik mindannyitokra, akik a semlegesség és a szabadság neve alatt teszitek, fontoljátok meg, hogy nem lesz más helyetek a töröknél, mint a marháknak, amiket a hasznosságuk és a gyümölcsük miatt etetnek. A hasznosság semmilyen más részében, sem megtiszteltetésben és semmi olyan dologban, amelyben a polgárok a közösségben részesülnek, mivel mi nem számítunk a polgárok, de még az emberek közt sem. Nem engedik meg számunkra a vagyonban való gyarapodást, a hatalom növelését, a méltóságban való életet, a gazdagság birtoklását... Bármit szabad neki, amit magának megengedhetőnek vél a győztes jogán, s nem véli úgy, hogy van olyan törvény, eskü, hit, amely zabolátlan szenvedélyét gátolhatná vagy istentelen indulatosságát feltartóztathatná vagy akadályoztathatná.”*²¹¹ Erre a rodoszi katonák sorsát hozza fel bizonyításképpen, akik megadták magukat és szabad elvonulást ígértek nekik, ám a török ezt az ígéretét megszegte, s a kato-

²¹¹ „Vos qui immunitatis, qui libertatis nomina tanti facitis, reputare decet vos omnes Turcae non alio futuros loco quam pecudes, quas ad utilitates modo et fructus suos alit, non ad participatum ullum commodorum, honorum, non denique earum rerum quae communes sunt civibus inter se, cum illi non simus futuri nec civium numero, ac ne hominum quidem; non pateretur augere opibus, potentia crescere, vigere honoribus, pollere dignitate; ... quidquid ipsi liberet, existimaret licere oportere, et iure victoriae, et quod non censeret ulla esse leges, ullum iusiurandum, ullam fidem, qua soluti affectus possent alligari, aut vehementia impetus retardari ac impediri.” BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 144–145.

náknak meg kellett menteniük magukat, vagy különben a legkegyetlenebb levágásban részesültek volna.

A következő mű Felix Petancius *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* (Amely utakon a törököt meg kell támadni) című műve. Petancius életéről, illetve az általa betöltött tisztségről több tanulmány íródott. Petancius 1455 körül született. Dubrovnikban kalligráfiát és miniatúra festészetet tanult, tanítóként és jegyzőként is dolgozott. 1496-ban Dubrovnikból Zengg városába költözött. Ekkoriban kaphatta az élete végéig járó elnevezést: *cancellarius iuratus spectabilis communis Segniae*. Ezután kezdődött diplomáciai karrierje, II. Ulászló király (1490–1516) Franciaországba, Velencébe, és Rodoszra (a johannita lovagrend nagymesteréhez) küldte. Rodoszról való visszatérte után, 1502-ben készült el a *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* című műve. 1510-ben Dalmácia velencei megszállása ellen is diplomáciai munkát fejtett ki, hogy visszaszerezze azt a magyar koronának. Ulászló 1511-ben kiemelkedő munkásságáért a zágrábi bíróságra helyezte. 1512 márciusában azonban összetűzésbe került a városvezetéssel, így Ulászló Isztambulba küldte, hogy a békekötést segítse. A szultán halála, majd fia, Szelim kinevezése miatt egészen 1513-ig volt kénytelen maradni. Visszatérte után már nincs róla újabb híradás. Halálának ideje és helyszíne nem ismert.²¹²

Ezt a művet Petancius II. Ulászló királynak ajánlotta. A rövid leírás 1502-ben került kiadásra, s a maga idejében hatalmas siker volt, századokon át hivatkoztak rá a későbbi útleírásokat tartalmazó gyűjtemények, illetve a különböző törökellenes antológiák is. A mű bevezetővel és befejezéssel együtt tíz fejezetet tartalmaz, s e tíz fejezetben Petancius nyolc útvonalat javasolt a királynak a török elleni hadjáratához. Az utakkal, illetve a tartományokkal kapcsolatban egy-egy rövid leírást adott, de a hadakozással kapcsolatban is megemlített történeteket. Azonban Petancius műve eltért a korabeli útleírások szerzőitől, ugyanis ő a török veszély jegyében egy összehangolt támadás lehetőségéről, illetve annak különböző változatairól írt. Máig eldöntetlen kérdés azonban, hogy a szerző csatlakozva a korabeli törökellenes irodalomhoz, saját maga ment-e el az általa említett utakra, s az ott látottakat lejegyezte, vagy más követek – akikkel kapcsolatban állt – beszámolóit egészítette ki saját elgondolásaival és tapasztalataival.

²¹² MILIČIĆ, Irena: Književnost ili povijest? Knjižica o opisu putova u Tursku: Feliks Petančić i njegov renesansni bestseller. *Povijesni prilozi* 44 (2013) 155–168. Köszönettel tartozom Horváth Brankonak, aki a cikk rövid tartalmát a rendelkezésemre bocsájtotta.

A gyűjtemény utolsó műve Iacobus Sadoletus *De regno Ungariae ab hostis Turcis oppresso et capto* (A Magyar Királyság török ellenségtől való megtámadása és elfoglalása) című homiliája.²¹³ A homilia a *Commentarius in epistolam Sancti Pauli ad Romanos* című műből származik, mely 1535-ben keletkezett. A műben a püspök Pannónia pusztulásának képeit idézte fel, s az országot *vestibulum Germaniae* és *propugnacula Italiae* szavakkal írta le. Azaz már nem az egész kereszténység védőbástyájaként, hanem csak egyes tartományok védelmezőjeként tüntette fel. A pusztulás leírása után azonban figyelmeztette a keresztényeket, hogy ne essenek kétségbe, mert Isten képes a bajok enyhítésére, s Krisztus jó pásztorként megvédi a nyáját a farkastól. A török sereg csak azért tudott győzelmeket aratni, mert a keresztények rengeteg bűnt követtek el. Azonban, ha bűnbánatot gyakorolnak, akkor a győzelem is hamar visszatér a keresztényekhez.

Bibliander gyűjteményének első kiadása még tartalmazta VI. Jóannész Kantakuzénosz bizánci császár *Négy védőirat* és a *Négy beszéd Mohamed ellen* című műveit is. Ám az OSZK-ban fellelhető példányban a bizánci császár művei külön kötetként vannak a gyűjteményhez kapcsolva. Oporinus ajánlotta a bizánci császár művét Bibliander figyelmébe, ő azonban nem ért rá a művet lefordítani, így ennek feladatát barátjára, Rudolf Walther-re bízta. Walther 1542 decemberében végzett a latin nyelvre történő fordítással, s mű így külön, a harmadik kötet után jelent meg. További érdekesség, hogy a latin és a görög nyelvű szöveg között a következő írás található: „*Basileae, ex Officina Ioannis Oporini, Anno salutis MDXLIII Mense Martio.*” A felirat érdekességét az adja, hogy a bázeli tanács megtiltotta a város és a kiadó nevének feltüntetését.

VI. Jóannész Kantakuzénosz bizánci császár művében a kereszténység különböző tanításait fejtette ki és védelmezte, mint például, hogy Jézus Krisztus Isten fia, s ezt az ószövetségi próféták is igazolják. Megjegyezte, hogy az iszlám is nagy becsben tartja Krisztust, hiszen Isten szavának vagy lelkének nevezik, aki szüztől született. Kifejtette, hogy Jézus Krisztus kereszthalálával és feltámadásával megváltotta az emberiséget és legyőzte a Sátánt, de a keresztre feszítést a mohamedánok tagadják. Felhívta a figyelmet, hogy az apostolok és a mártírok cselekedetei rengeteg embert kereszténnyé tettek. Az utolsó, leghosszabb védőbeszédben azonban már bírálta is az iszlám tanításait. Szerinte a mohamedánok tévesen származtatják hitüket Ábrahámtól, tévednek abban is, hogy Mohamed neve ki lett hagyva a Szentírásból. Továbbá azt állította, hogy Mohamed törvénye nem lehet Istentől való, mert a kardon (azaz az

²¹³ BIBLIANDER: i. m. 1543. III. 154–163.

erőszakon) alapszik; mert a nem hívők vagy az adó fizetését vagy a halált választhatják; s szerinte azért sem lehet Mohamed tanítása isteni eredetű, mert a hívőknek a paradicsomban testi gyönyöröket ígér.

Mohameden kívül a Koránt is támadta a volt bizánci császár. Újra felhívta arra a figyelmet, hogy bár a Korán Krisztust nagy embernek, minden prófétát felülmúló prófétának tart, azonban tagadja, hogy Isten fia lenne és tagadja keresztre feszítését is. Mohamedet nem tartotta Isten által küldött embernek, a Koránban foglalt tanításai és Krisztussal való összehasonlítás miatt.²¹⁴

VI. Jóannész Kantakuzénosz művének forrásául Riccoldo da Monte Croce műve szolgált, melyet latinról görögre fordított formában ismert. Riccoldo művéről a későbbiekben bővebben lesz szó. A császár művét Bibliander gyűjteményének második, 1550-es kiadása is tartalmazta. S a dolgozatomban tárgyalt két magyar Korán-cáfolat írója, Pázmány Péter és Szántó István név szerint is megemlítették a császárt.

²¹⁴ A művek forrásául Riccoldo da Monte Croce műve szolgált. Lásd lentebb. A két művet kiadta és németre lefordította Karl Förstel. FÖRSTEL, Karl: Johannes kantakuzenos, Christentum und Islam. Corpus-Islamo-Christianum, Series Graeca 6, Altenberg 2005.

5. A gyűjtemény 1550-es kiadása

Bibliander gyűjteményének második kiadása 1550-ben jelent meg.²¹⁵ Ebben a második kiadásban a harmadik kötet két szerző, Georgievics Bertalan és Christophorus Richerius műveinek részleteivel is bővült. Gregory Miller úgy vélte, az 1550-ös kiadás kiegészítése azért történt meg, mert Bibliander frissíteni akarta a törökről szóló tudást. Megjegyezte, hogy bármennyire is törekedett erre Bibliander, kudarcot vallott, mert bár a két mű tartalmaz újdon-ságokat, de összességében nem változtatta meg a törökről kialakult kora újkori képet.²¹⁶

5. 1. Georgievics Bertalan

Az újkori magyar vagy a Magyar Királyság területéről származó írók közül elsőként Georgievics Bertalan volt az, aki részletesebben írt műveiben az iszlámról. Georgievics Bertalan életéről keveset tudunk, ezeket az adatokat is főként műveiből ismerhetjük meg. Születési helye és családja is a homályba vész, nevéből a korábbi történészek csak horvát származására tudtak következtetni. Születésének ideje szintén ismeretlen, általában 1505-1510 közöttire helyezik. Fiatal koráról semmit sem tudunk, első adatunk róla, hogy 1526-ban apródként, s mint ifjú legényként részt vett a mohácsi csatában Szalkai László esztergomi érsek és kancellár mellett.²¹⁷ Szalkai László esztergomi érsek elesett a csatában, apródját, Georgievicset pedig törökök ejtették fogságba és adták el rabszolgának. Tizenhárom éven keresztül volt rabszolga az Oszmán Birodalomban, a rabságban sanyarú sors jutott neki, mivel saját bevallása szerint sem értett semmilyen kétkezi mesterséghez, csak az íráshoz.²¹⁸ Sorsát nehezen viselte, többször próbált meg sikertelenül megszökni, de nyughatatlanságára jó példa az is, hogy rabsága ideje alatt hétszer cserélt gazdát.

Utolsó gazdája egy adóbehajtó volt, aki elvitte magával a perzsák elleni hadjáratra. Ezen hadjárat alkalmával sikerült megszöknie és az örmény hegyek közt elrejtőznie. A he-

²¹⁵ Az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában Bibliander gyűjteményének második kiadásából két példány is található: Ant.1903(2); Ant.1877. Az Ant.1903 (2)-es jelzetű példányban nem szerepel a bizánci császár műve. Míg az Ant.1877-es példány csak a gyűjtemény első kötetét tartalmazza Bibliander és Melanchton bevezetője nélkül, ám a címlapon fel van tüntetve a datálás (MDL).

²¹⁶ MILLER: i. m. 2013. 251.

²¹⁷ „Pártfogóm, az esztergomi érsek iránti ragaszkodásom vitt engem a csatamezőre, pedig még ifjú legény voltam.,, Az idézet a *De ritibus et differentiis Greacorum et Armeniorum* című művéből származik. E műből Boronkay Iván fordította le a fogságról szóló részeket. Közli: TARDY: i. m. 1977. 182.

²¹⁸ Gorgievics maga írja a *De afflictione tam captivorum, quam sub tributo viventium* című művében, hogy a kézművességhez nem értő rabokat, mint amilyen ő maga volt semmibe vették. Ezen művének fordítása Fügedi Erik művében található meg. FÜGEDI: i. m. 1976. 159.

gyek között harminchét napon keresztül füvekkel és erdei gyümölcsökkel táplálkozott, s éjszakánként a vadállatok előtt a fákon aludt. A bujdosás után pásztorok közé került, ahol szabad görögnek adta ki magát. Ezek után eljutott Jeruzsálembe egy ferences rendi kolostorba. Itt a kolostor éjszakai őre volt egy évig, s innen hajózott el Hispániába.²¹⁹ Szabadulása után Európa több városában is megfordult, de sehol nem töltött el hosszabb időt. Hispániából Németalföldre ment (1544-ben Antwerpenben, 1545-ben Leuvenben volt). Németalföldet ekkor II. Lajos magyar király özvegye, Mária királyné kormányozta V. Károly nevében. Nem sokáig időzött Németalföldön, ugyanis előbb Wittenberget kereste fel, majd 1547-ben Bécset, ám még ugyanebben az évben Nagyváradon vitázott egy dervissel.²²⁰ 1548-ban már Krakkó városában időzött, majd az 1550-es és az 1551-es esztendőben Nádasdy Tamás sárvári birtokán nemes ifjakat oktatott. A következő évben már ismét Bécsben járt, majd Rómában. 1566-ben is a pápai város volt a tartózkodási helye, s ez az utolsó ismert adat életéről.²²¹

Vándor életét mi sem bizonyítja jobban, hogy maga is *Peregrinus Hierosolymitanus*-ként vagy *Peregrinus Hungarus*-ként, azaz jeruzsálemi vagy magyar vándorként, zarándokként írja le magát. Ezen vándor élet, valamint a művei elé írt ajánlások alapján feltételezhető, hogy egy-egy mecénás támogatásából tartotta el magát.²²²

Hányattatott sorsát műveinek népszerűsége ellensúlyozhatja. Több művet is írt rabságról, ezekben szót ejtett a török kézre jutott foglyokról, a török uralom alatt élők sorsáról, a törökök vallási szokásáról, de írt művet a görögök és az örmények szokásairól is. Ezen művek a következőek: *De Turcorum moribus* (A törökök szokásairól), *De afflictione tam captivorum, quam sub tributo viventium* (A fogoly és az uralmuk alatt élő adófizető keresztények oly nagy levertségéről), *De Christianorum cladibus et clamitatibus, deinde suae sectae interitu et de Turcarum ad finem Christi conversione. Vaticinium infidelium lingua Turcica*, (A keresztények szerencsétlenségéről és nyomorúságáról, azután saját szektájuk elpusztulásáról és a török keresztény hitre téréséről. Pogányok jóslata török nyelven), *Disputationis cum Turca*

²¹⁹ TARDY: i. m. 1977. 188–192.

²²⁰ Dervissel való vitatkozása a *Disputationis cum Turca habitae narratio* című művében van leírva. Eszerint az 1547-es esztendő Pünkösdi vasárnapján a váradi Szent Lélekről elnevezett ferences kolostorban kerül sor a hitvitára.

²²¹ Életrajzi adatait közli: GROSZMANN: i. m. 1904. 5–11.; Groszmann Zsigmond ebben a művében Georgievics műveiről rövid leírásokat közölt. A művek címét magyarul is közölte, ám a dolgozatban közölt címek közül többet is magam is lefordítottam, mely magyarázatot ad az eltérésekre. Groszmann egyedül a *De Turcarum moribus* című műből fordított le hosszabb részt. Fügedi Erik művében a *De Turcarum moribus* és a *De afflictione tam captivorum, quam sub tributo viventium* című műveket fordította le. Boronkay Iván pedig a *De ritibus et differentiis Greacorum et Armeniorum* című műből fordította le a török rabságról szóló részeket.; FÜGEDI: i. m. 1976. 153.; TARDY: i. m. 1977. 181.

²²² Erre a feltételezésre jutott Groszmann Zsigmond is: GROSZMANN: i. m. 1904. 9., és Ritoók Zsigmondné is: RITOÓK Zsigmondné: Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits. In: SZTOJÁN, Vujicsics (szerk.): Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 53–70.

habitae narratio (Egy törökkel folytatott vita elbeszélése), *Deploratio cladis Christianorum*, (A keresztények szerencsétlenségének siratása), *Exhortatio contra Turcas* (Buzdítás a törökök ellen), *Brevis ac modesta increpatio* (Rövid és higgadt szidalmazás), *De ritibus et differentiis Greacorum et Armeniorum* (A görögök és örmények szokásairól és különbözőségéről).

Művei páratlan népszerűségnek örvendtek. *De Turcarum moribus* című műve – melyhez hozzáfűzték a *De afflictione*, a *De Christianorum*, a *Disputationis*, a *Deploratio* és az *Exhortatio* műveket – igen népszerű volt.²²³ Ennek oka az volt, hogy a XVI. században megnőtt az érdeklődés a török iránt. Azonban mindez nem magyarázná meg teljes egészében műveinek népszerűségét. Fügedi Erik rámutatott, hogy teljes mértékben kiszolgálta olvasói horror igényét, mikor részletesen leírta a keresztény foglyokkal való kíméletlen bánásmódot, valamint elődeitől eltérően kerülte a bibliai idézeteket. Műveiben „egyszerű” leírást adott, nem hibáztat egyetlen egy felekezetet sem. Georgievics gyakran kiemelte, hogy csak azt írta le, amit saját maga tapasztalt és látott, ám a *De Turcarum moribus* előszavában a következőket írta: „*que aut quotidiana conversatione et experientia longoque usu in aula et militia Turcarum imperatoris existens didiceram, vel quae doctores et sapientiores eiusdem legere seu recitare audiveram, vel a senioribus (olim dicta aut lecta) ratiocinari intellexeram, memoriae daveram.*” Azaz a mindennapi forgolódás és a hosszú tapasztalatszerzés mellett régebbi tudós és bölcs szerzők műveiből is merített.²²⁴

Georgievics Bertalan három művében írt hosszabban az iszlámról és annak tanításairól, illetve a törökök vallási szokásairól. A *De Turcarum moribus* című művének első részében (*De Turcarum ritu et caeremoniis*) a törökök eredetének tárgyalása után tért rá Mohamed személyére és az iszlám tanítására. Mohameddel kapcsolatban megjegyezte, hogy származása bizonytalan, valaki perzsának, mások arabnak tartják. Szerinte azoknak van igazuk, akik izmaelita származásúnak tartják. Megemlítette, hogy a szájhagyomány szerint Mohamed születésekor ötezer templom dőlt össze.

Mohamed személye után a törökök templomait írta le. E templomokat mecsetnek (Meschit) nevezik a törökök: *S ezekben egyetlen egy képet sem láttam, kivéve ezeket az arab nyelven felírt szavakat, tudniillik: La Illah Illellah, Mehemmet Iresul Allah. Tanre bir*

²²³ Megjelent Antwerpenben 1544-ben, Párizsban 1545-ben, 1556-ban 1567-ben, és 1568-ban, Freytagban 1550-ben, Rómában 1552-ben, Lyonban 1553-ban, 1555-ben, 1558-ban, 1567-ben, 1578-ban és 1598-ban, Genfben 1629-ben, Helmstadt-ban 1671-ben, Hanneau-ban 1686-ban. Ezekon kívül művei külön-külön is megjelentek, olykor gyűjteményekben is. Sőt a XVI. és a XVII. században lefordították német, francia, olasz, lengyel és cseh nyelvre is. E fordítások is több kiadást éltek meg. Műveinek kiadási helyét közli: GROSZMANN: i. m. 1904. 33–34. Norman Housley szerint Georgievics műve 1600-ig 43 kiadást élt meg. HOUSLEY: i. m. 2002. 137.

²²⁴ FÜGEDI: i. m. 1976. 224–226.

*Pegamber Hach, vagyis: Nincs Isten, kivéve egy, Mohamed pedig az ő prófétája. A Teremtő egy, a próféták egyenlők. Vagy ezeket: Fila Galib Ilallah, azaz: Nincs oly hatalmas, mint Isten.*²²⁵ Hozzátette, hogy templomok mellett található toronyból hívja imára a muzulmánokat az ő papjuk háromszori „Allah Hechber” felkiáltással. Georgievics ezen felkiáltást latinra „Deus verus”-ként fordította le. Az imádkozási szokásokról azt mondta, hogy napi ötször kell imádkoznia a törököknek, s hogy ezen imádkozások előtt mosakodási szertartásokat is el kell végezniük.

Szólt a törökök böjtéről is. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a böjtölés minden évben más időpontra esik, s hogy ez egy évben egy hónapot és egy hetet jelent. Georgievics itt a holdnaptár-féle időszámításra próbált utalni, de állítása helytelen. A böjtről így írt: *„Amikor böjtölnek, egész nap semmit sem esznek, sem kenyeret, sem vizet. A csillagok észrevétele után mindent ehetnek, kivéve a megfojtott állat- és a disznóhúst.*”²²⁶ A böjt utána a körülmetélésre tért rá. Azt állította, hogy hét-nyolc éves fiúkon végzik el a körülmetélést, akik a körülmetélés előtt hüvelykujjuk felmutatása mellett hitvallomást tesznek. Ekkor válnak muzulmánná, azaz körülmetéltté.

Georgievics a török papokról szóló résznél kitért arra, hogy a papoknak tudniuk kell arabul, mert a Korán ezen a nyelven íródott, s azt nem szabad lefordítani más nyelvre. *„Ugyanis nem közönséges török nyelven adta Mohamed a Koránt, hanem arab nyelven, s bűnnek vélik, ha köznyelvre lefordítják.*”²²⁷ A papok mellett megemlítette a török szerzetesek három rendjét is. Kitért a Mohamed iránti tiszteletre, az iskolákra, és a házasságkötésekre is.

A mekkai zarándoklatról így írt: *„A zarándokok, akiket saját nyelvükön Hagsilar-nak neveznek, felkeresik az általuk szentnek tartott helyeket – de nem kevésbé a nyereség miatt, mint a vallás és az ájtatosság okán – Mekkát és Medinát, ahogy a mi zarándokaink Jeruzsálemet, azt mondják, hogy ott halt meg Mohamed.*”²²⁸ Georgievics ugyanis azt állította, hogy Mekkában Mohamed aranyozott sarujának meglátogatása után a zarándokok fegyvereket vesznek, és nagy haszonnal adnak túl rajtuk. Ezután elmesélte Mekka felépítésének történetét,

²²⁵ „In quibus nullas prorsus imagines vidi, praeter haec verba inscripta Arabica lingua videlicet, La Illah Ilallah, Mehemmet, Iresul, Allah, Tanre bir Pegamber, Hach: id est, non est Deus nisi unus, Mehemmet autem propheta eius: Creator unus, et prophetae aequales. Vel haec, Fila Galib Ilallah id est, non est fortis sicut Deus.” Georgievics műveit latin nyelven az 1558-as lyoni kiadás alapján idézem. GEORGIEVIZ Bartholomaeo: De Turcarum moribus epitome. Ioannes Tornaesius, Lugduni 1558. 9–10. Ahogy fentebb említettem Groszmann Zsigmond is lefordította ezt a művet, azonban magam is elvégeztem az idézett szöveg fordítását.

²²⁶ „Cum ieiunant, toto die nihil gustant, ne panem quidem, aut aquam. Deinde visa stella, licet illis omnia manducare, praeter fuffucatum ez porcinas carnes.” GEORGIEVIZ: i. m. 1558. 14–15.

²²⁷ „...quoniam non vulgari lingua Turcica, sed Arabica a Mehemmeto sunt tradita, quod nephas esse putant, si vulgari lingua interpretata describerentur.” GEORGIEVIZ: i. m. 1558. 21.

²²⁸ „Peregrini, eorum lingua Hagsilar appellati, loca ab ipsis sancta habita invisunt, videlicet Meham, Medinum, ut nostri Hierosolymam: ibi aiunt Mehemmetum obiisse: sed non minus quaestus gratia quam religionis et devotionis.” GEORGIEVIZ: i. m. 1558. 28.

amikor Mohamed Isten nevében megparancsolta a hegyeknek, hogy hozzanak köveket a város felépítéséhez. Egy hegy azonban késve érkezett, s elszomorodott, de Mohamed azzal vigasztalta, hogy az általa hozott kőből tisztító vizet fakasztott. Sőt Georgievics arról is írt, hogy Mohamednek csak a képmása van a mekkai templomban, s a zarándokoknak ezt a képmást kell csókkal illetniük.

Ezen dolgokon túl a *De Turcarumban* szó esik az alamizsnáról, a törökök által bemutatott áldozatokról és a halottakkal kapcsolatos szertartásokról. A mű további részében pedig a török hadsereg felépítésére, és a török tábori életére tért ki, valamint a földművelésükről, állattartásukról, lakóházaikról, ruházkodási- és étkezési szokásaikról írt.

Georgievics második műve, melyben hosszasan foglalkozik az iszlám tanításával a *Disputationis cum Turca habite*. Ebben a rövid műben a szerző egy Gsielebi nevezetű török dervissel folytatott vitájától számolt be. A mű szerint 1547-ben Váradon egy dervis arra kérte Martinuzzi Fráter Györgyöt, hogy állítson ki ellene egy embert, akivel vitatkozhatna a keresztény és az iszlám tanairól. Ezt nem akarta senki sem vállalni, csak Georgievics, akinek nem volt egyházi hivatala. A vita 1547. május 29-én zajlott le a ferences rendi Szent Lélekről elnevezett kolostorban.

A dervis azt állította, hogy Isten a teremtés előtt egy fényes felhőben volt. Georgievics próbálta meggyőzni ennek az állításnak a valótlanágáról. „*Aki azt állította, hogy egy felhőben volt, a Teremtés könyvét hoztam fel, ugyanis ők olvassák Mózesnek és a prófétáknak a könyveit.*”²²⁹ Georgievics tehát az Ószövetség felidézésével cáfolta meg a dervist. Ezt követően Georgievics kapta meg a szót, aki a Szentháromság titkait kezdte el fejtegetni a dervisnek. „*S nyomban, miután felírtam ezeket a szavakat (a lentebbi formában) arab nyelven, ahogy a Koránban van írva, átadtam neki, hogy olvassa fel. Mely szavak a következők voltak: Bisem Allahe, el Rahmane, el Ruahim.*”²³⁰ Georgievics a következőképpen adta meg a *Bisem Allahe, el Rahmane, el Ruahim* kifejezés fordítását: Isten, és az irgalmas és a lélek nevében. „*Amikor a dervis ezeket meglátta, igencsak elcsodálkozott. Honnan ismeri ezeket egy keresztény? – kérdezte. Ugyanis, mi muzulmánok ezt a három szót használjuk minden munkák kezdetén, s a Korán minden egyes fejezete ezekkel kezdődik... Ezután őt a szavak titkos értelmezéséhez és valódi igazságához vezettem, s három személyre osztottam, tudniillik Atyára, Fiúra és Szentlé-*

²²⁹ „*Qui cum eum in nube fuisse affirmaret, citavi Genesim (nam et ipsi legunt libros Mosae et prophetarum).*” GEORGIEVICZ: i. m. 1558. 129.

²³⁰ „*Statim depictis his verbis (ut in figura praecedenti) litteris, et sermone Arabico quomodo in Alcornio scripta habentur, postea illi legenda porrexi: Quorum probatio est eiusmodi. Bisem Allahe, el Rahmane, el Ruahim.*” GEORGIEVICZ: i. m. 1558. 129.

*lekre.*²³¹ Mikor a dervis meghallotta, hogy vitapartnerre Isten fiát emlegeti, megkérdezte, hogy hogyan lehetséges, hogy Istennek fia van. Georgievics kifejtette a keresztények Szentháromság tanát, hozzátette, hogy Mohamed a *Rahmane* kifejezés alatt, mely irgalmast jelent, tulajdonképpen Krisztust érti. S a Szentháromságra a következő példát hozta fel: „*S hogy biztosabban adjak neki a Szentháromság titkáról, a napot hoztam fel példának. Ismered a nap szép jelenségét. Ahogy egy nap van, és annak melegsége és fénye van, úgy egy Isten van, aki atya, akinek fia és szent lelke van.*”²³²

A dervis ezen fejtegetés után kész volt megtérni, de sajnálkozott azon, hogy a keresztények nem becsülik sokra Mohamed prófétát. Georgievics erre a következő módon fakadt ki. „*Mit jössz nekünk Mohamed bolondságaival és álmaival? Ugyanis tudjuk, hogy a keresztelése és a Szentháromság titkán kívül, melyeket a mi keresztény hitünkben vett át, semmi sincs a Koránban, amely törekedne az igazságra.*”²³³ Ezután Georgievics megemlíttette Aroth és Marot angyalok történetét, valamint az El-Beraihl nevű állatot, mely értette az emberi beszédet és felvitte Mohamedet a mennybe. Georgievics megjegyezte, hogy ezen dolgok nevetségessé teszik Mohamedet és tanítását, s emiatt hamis prófétának gondolják a keresztények.

A vita végén a dervis bevezette Georgievicset a templomba, s megkérdezte tőle, hogy a templomban látható fából faragott szobrokat imádják-e a keresztények. Georgievics tudtára adta, hogy e szobrokat a keresztények nem imádják, az azokat ábrázoló szenteket csak tisztelik, s példaképpül állnak a templomokban. A művet a török nyelven leírt Miatyánk zárja.

Már Groszmann Zsigmond kételyét fejezte ki a dervissel folytatott vita kapcsán. Groszmann megjegyezte, hogy bár nincs okunk kételkedni a vita hiteles leírásában, ám a dervis válaszai nem teljesen felelnek meg egy iszlámban jártas ember válaszáinak.²³⁴ Azonban Groszmann ezen állítását én annyival egészíteném ki, hogy a dervis – aki Georgievics állítása szerint igen jártas volt a mohamedán hitben – nem fogalmazott meg egyetlen egy olyan kritikát sem a keresztény vallást illetően, melyek ne szerepeltek volna a korábbi keresztény szerzők műveiben. Jó példa erre, hogy amikor Georgievics a Szentháromság tanát magyarázta, akkor olyan képekre és kifejezésekre bukkanunk, melyek Riccoldo de Monte Crucis

²³¹ „*Haec qui cum vidisset, admiratus vehementer. Undenam haec, inquit, Christianis? Nam in omni operi principio utimur, inquit, nos Musulmani istis tribus verbis, et singularis capitulis Alcorani praeposita habentur... Post haec accessi ad mysticam interpretationem verborum, et ea iuxta genuinam veritatem, in tres personas partitus sum, videlicet: Patris, Filii et Spiritus sancti.*” GEORGIEVICZ: i. m. 1558. 131.

²³² „*Et ut eum de Mysterio Trinitatis redderem certiozem, ostendi solem. Habes pulchram solis similitudinem, inquam. Sicut unus est sol habens, calorem et splendorem.*” GEORGIEVICZ: i. m. 1558. 134–135.

²³³ „*Quid nobis cum Mahumeti nugis et somniis? Nam praeter baptismum et mysterium Trinitatis, quae a nobis accepti Christianis, scimus in suo Alcorani non habere quicquam, quod ad veritatem spectet.*” GEORGIEVICZ: i. m. 1558. 136.

²³⁴ GROSZMANN: i. m. 1904. 29.

Confutatio Alcorani című művében is szerepelnek. Riccoldo a következőképpen írt a Szentháromság magyarázatáról: „*A keresztények ugyanis nem asszonytól adnak fiút Istennek, de ahogy a forróság a tűzből, a fény a napból, úgy az ige is attól származik, aki beszél. Minden dolog szerint helyesen mondják, hogy megszületett, de nem asszonytól.*”²³⁵ Georgievics pedig szinte ugyanezekkel a szavakkal magyarázta el a Szentháromság tanát a dervisnek. Ezenkívül a vita rövid leírása, a dervis állításai és viselkedése további kételyeket támasztanak a vita hitelességét illetően, bár nincs okunk feltételezni, hogy Georgievics hazudott volna.

Georgievics a *De ritibus et differentiis Greacorum et Armeniorum* című művében is hasonló dolgokat említett meg. E művében főként a görögök és örmények rítusairól számolt be, de fogságba esésének körülményeiről és rabságban eltöltött tizenhárom évről is beszámolt. E beszámoló közben említette meg, hogy utolsó gazdája, egy adóbehajtó és közte a következő párbeszéd zajlott le:

„- *De hisz mi is az Istent imádjuk, és három üdvösséges könyvbe helyezzük hitünket: a Teveratba, az Idndzilbe meg a Koránba,*²³⁶ *amelyeket három próféta adott a világnak: Mózes, Krisztus és Mohamed. Ők a legigazabb és legfőbb próféták, egymással egyenrangúak, számomra pedig az a legfőbb tanításuk, hogy senkinek se okozunk kárt.*

- *Hát ha igazak – vettem közbe –, miért nem hisztek a Krisztusnak, akit igaznak hirdettek?*
- *Nagyon is hiszünk – mondotta –, és parancsai szerint cselekszünk!*
- *Hogyan lehetséges tehát – kérdeztem –, hogy annyi kárt okoztok a keresztényeknek? Talán mert a keresztények megkeresztelkednek, ti pedig körülmetélkedtek? Hát akkor már nem is veszitek őket emberszámba?*
- *Gyakran megkeresztelkedünk mi – válaszolta –, mégpedig e szavaknak kíséretében: biszmi Iláhi r-rahmáni r-rahími, vagyis „az Isten és az irgalom és az irgalmak nevében.” Ebben tehát nem különbözünk a keresztényektől. Csakhogy mivel bálványimádóknak tartjuk őket, azért vagyunk velük szemben kegyetlenek, hogy súlyos csapásokkal eltérít őket az effajta babonáságotól. Úgy tudjuk, ti három istent imádtok: Istent, Krisztust és Máriát.*”²³⁷

E párbeszéd után a fentebb említett adóbehajtó megvette, s egy Koránban járatos emberhez adta, hogy megtanulja a mohamedánok törvényét. Azt állította ugyanis gazdája, hogy a három próféta törvényei egyformák, s parancsolataik megegyeznek egymással.

²³⁵ „*Non enim Christiani dant Deo filium tanquam ex muliere, sed sicut est calor ab igne, splendor a sole et verbum a dicente, que omnia vere nasci et generari dicuntur, et non ex uxore.*” A dervis által említett felhőben tartózkodó Isten képe is megtalálható Riccoldo művében, bár ott a Szentírásból vett idézet kapcsán (Kiv 33,18).

²³⁶ Tóra, Evangélium és Korán.

²³⁷ TARDY: i.m. 1977. 187.

Georgievicsnek ebből a leírásából is a már korábbi keresztény szerzőknél ismertetett állításokat olvashatjuk ki. A Koránban szó esik Mózesről és Krisztusról, valamint a nekik tulajdonított könyvekről. Az iszlám a keresztényeket többistenben hívőknek tartja, Krisztus és Mária személye miatt.

Georgievics Bertalan többi művében a fő hangsúlyt a keresztény foglyok, illetve a török uralom alatt élő keresztények sanyarú helyzetének leírása kapja. Ezen műveiben beszámolt arról, hogy a fogságba ejtett embereket a katonák eladják a rabszolga-kereskedőknek. E kereskedelemnél nincs is jövedelmezőbb foglalkozása a töröknek. Kifejtette a rabláncra fűzött foglyok menetelésének nehézségeit, a foglyok testi és szellemi képességeik szerint való szétválasztásukat. Mindezen szörnyűségeket a körülméletés leírásával fokozta: *„megpróbálják rávenni (a foglyokat), hogy körülméletesse magát. Ha rááll, valamivel emberibben bánnak vele... Akik nem hajlandóak körülméletetni magukat, azokkal rettenetesen bánnak, nincs rá szó, hogy tizenhárom éven át mennyi nyomorúságot tapasztaltam meg, milyen szerencsétlen volt az életem.”*²³⁸

A török uralom alatt élő keresztények sorsát is igen keserűnek írta le. Állítása szerint *„Minden harangot, orgonát és más templomi hangszert elvisznek, a templomokat megszenteltelenítik, és Mohamednek szentelik.”* Mindezek mellett a keresztényeknek ügyelniük is kell, hogy mit mondanak, mert: *„Akármilyen gyalázkodó szavakkal sértened meg téged vagy Krisztust, hallgatnod kell, el kell viselned. Ha mégsem tudod visszafojtani felháborodásodat, és rossz szót szólsz vallásukra, akaratom ellenére körülméletlnek, ha pedig Mohamedre ejtesz rossz szót, máglyára visznek.”*²³⁹

Georgievics Bertalan művei bármennyire is népszerűek voltak, ha szigorúan ítéljük meg, alig találunk benne olyan iszlámra vonatkozó megállapítást, melyet ne említettek volna meg a korábbi keresztény szerzők. Természetesen nem azt állítom, hogy nem személyesen ismerkedett meg az iszlám tanításaival, erre fogságának tizenhárom éve alatt lehetősége is nyílt. Azonban tanaikat nem részletezi, csak néhány hétköznapi vallási szokást, valamint török és arab kifejezéseket írt le. A kifejezéseket ő is a kereszténységben használatos kifejezésekkel próbálta lefordítani. S bár megtanulhatott néhány arab és török kifejezést, nyelvtudását óvatosan kell kezelni.

²³⁸ FÜGEDI: i. m. 1976. 157–158.

²³⁹ FÜGEDI: i. m. 1976. 167–168.

Védelmében hozható fel, hogy művei közül csak pár íródott az iszlám bemutatása céljából. Ezekben a művekben nem mutatta be olyan részletesen Mohamedet és tanait, mint elődei. Az iszlám megismerésére rabszolgaként egyrészt erre nem is volt lehetősége, másodsorban fogvatartói iránt érzett ellenszenvé is befolyásolhatta ebben. Talán ez az oka annak, hogy műveiben sokkal nagyobb hangsúlyt kap fogságának borzongást keltő leírása.

Georgievics műveinek forrása kapcsán már megjegyeztük, hogy főként élményeire hagyatkozott. Ám Fügedi Erik is rámutatott arra, hogy felhasználta Georgius de Hungaria és Riccoldo da Monte Croce műveit. E két szerző művét ugyanis 1509-ben Párizsban együtt adták ki.²⁴⁰ Ezt a megjegyzést csak megerősíteni tudom. Egyrészt Georgievics sok olyan képet felhasznált műveiben, melyet Riccoldo is. Ilyen Aroth és Maroth angyalok története, valamint Mohamed éjszakai utazása. Egyedül a Mohamedet vivő állat elnevezésében található különbség, Riccoldo azt Elberahk-nak írja le, Georgievics pedig El Barahil-nek. Jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy vajon nem használta-e a magyar fogoly ugyanazokat a forrásokat, mint Riccoldo. E kérdésre nem adhatunk egyértelmű feleletet. Műveiben nem történt utalás a fentebbi két szerzőn kívül másokra, akik az iszlám ellen írtak volna. De ezt természetesen nem zárja ki azt, hogy Georgievics ne ismert volna más iszlámellenes műveket.

5. 2. Christophorus Richerius

Christophorus Richerius I. Ferenc király (1515–1547) követe volt Isztambulban, mikor visszatért hazájába, megírta és 1540-ben kiadta a *De Rebus Turcarum Ad Franciscum Gallorum Regem Christianissimum libri quinque* (A török dolgairól szóló öt könyv Ferencnek, a franciák legkeresztényibb királyának) című művét. Bibliander ebből a műből a törökök eredetét, Mohamed hamis prófétaágát, Timur Lenk győzelmét, Konstantinápoly elfoglalását és más hódításokat leíró részeket választotta ki gyűjteményének második kiadásába.²⁴¹ Mohameddel kapcsolatban Richerius azt írta, hogy származásáról és születéséről nem lehet tudni semmi biztosat. Ő Mohamed születését 598 körülre helyezte, Maurikiosz bizánci császár (582-602) és II. Clothar frank király (584-629) idejére. A követ szerint Mohamedet egy kereskedő nevelte fel, akivel együtt bejárták Egyiptomot, Szíriát, Palesztinát és a szomszédos tartományokat. Ezen út során ismerkedett meg Mohamed a keresztény és a zsidó vallással,

²⁴⁰ FÜGEDI: i. m. 1976. 215.

²⁴¹ BIBLIANDER: i. m. 1550. III. 192–235.

majd később egy Sergius nevezetű, Konstantinápolyból elűzött, nesztoriánus szerzetes csatlakozott hozzá, akivel együtt hozták létre a Koránt. Richerius azt írta, hogy Mohamed rövid időn belül meggazdagodott, mert elvette az őt nevelő kereskedő özvegyét, Gardigenát, valamint az embereket részben félelem, részben a tudatlanság segítségével maga mellé állította. Ezután Mohamed hódításba kezdett, s negyven éves korában, 638 körül halt meg.

Dolgozatom első célkitűzését ezzel teljesítettnek vélem. Bibliander *Machumetis Saracenorum principis* című gyűjteményének bemutatása azonban teljessé csak akkor válik, ha a magyar szerzők műveit is megvizsgáljuk. Ekkor tudjuk összehasonlítani, hogy a magyar és az európai iszlámismeret eltért-e egymástól, rendelkeztek-e a magyar szerzők olyan tudással, mely csak rájuk jellemző, csak az ő műveikben lelhető fel. Ezek a kérdések a dolgozatom következő részében kerülnek megválaszolásra.

V. ISZLÁMISMERET A KORA ÚJKORI MAGYAR SZERZŐKNÉL

Mielőtt rátérnék a magyar kora újkor iszlámismeret bemutatására, rövid kitérő erejéig szeretném bemutatni, hogy milyen hagyományból meríthettek a magyar szerzők az iszlámmal kapcsolatban a fentebbi forrásokon kívül. Hogyan alakult a magyar-török viszony? Milyen szerepben jelent meg a török, mint az iszlám képviselője a középkori és kora újkori magyar művekben és köztudatban? Szintén csak rövid összefoglalás erejéig szeretnék rámutatni a kora újkori Magyarország vallási viszonyaira. Mindezekre azért van szükség, mert ezek a tényezők jelentősen befolyásolhatták a magyar szerzők tudását.

1. A törökkel kapcsolatos toposzok

Az iszlám követői legelőször a honfoglalás idején jelentek meg, magukkal a honfoglaló törzsekkel együtt ugyanis muszlimok is érkeztek, s számuk később növekedésnek indult. Főként pénzverő, sókamarák és egyes vámok bérlői és kezelői voltak, s e tevékenységük révén jelentős gazdasági befolyásra tettek szert. E befolyás miatt kerültek szembe az egyházi és nemesi rendekkel, s az uralkodók kénytelenek voltak korlátozni a muszlimok hatalmát.²⁴² Térítésüket az Anjou uralkodók kezdték el, s a XIV. század végére katolizáltak. Nevüket a böszörmény és a káliz szó őrzi.²⁴³

Tehát a török harcok megkezdése előtt ismert lehetett az iszlám a középkori Magyarországon. Azonban sok következtetést nem tudunk levonni, hiszen elszórtan élő népcsoportról volt szó, s nem vallási, hanem gazdasági-politikai ellentét robbant ki a magyarok és a muszlimok között. Ennél sokkal nagyobb befolyást gyakorolt a magyar történelemre és irodalomra a XIV. századtól kibontakozó török elleni háború. E háború során több toposz is kialakult, mely nemcsak a török származását, tetteit és megítélésüket írta le, de a Magyar Királyság szerepét és küldetését is meghatározta. A mohácsi csatavesztés után pedig e toposzok meghatározó szerepet töltek be a magyar szerzők gondolkodásában. Ezért tartom fontosnak, hogy ezeket a toposzokat röviden bemutassam. Felhívnom azonban a figyelmet, hogy a toposzok hosszas fejlődés során alakultak ki, előképeik messze-messze megelőzték a magyar-török összecsapásokat, valamint más európai népek is használták már korábban ezeket. Fontos ki-

²⁴² Az Aranybulla 24. törvénycikke szól az izmaeliták és zsidók tisztségviselése ellen: „Pénzváltó kamaraispánok, só-kamarások és vámosok, országunkbeli nemesek legyenek. Izmaeliták és zsidók ne lehessenek.”

²⁴³ HEGYI Klára: Kereszténység és iszlám az Oszmán Birodalom balkáni és magyar tartományaiban. *Korunk* 7 (1996/6) 32–42.

emelni azt is, hogy egyszerre több toposz élt egymás mellett, olykor egymás kiegészítőivé is váltak. Olykor egyes szerzőknél egy toposz háttérbe szorult, míg más toposzok hangsúlyosabbá váltak.

Talán legjobban ismert toposz az, hogy a Magyar Királyság volt a *propugnaculum et antemurale Christianitatis*, azaz a kereszténység védőbástyája és védőfala.²⁴⁴ Az első magyar-török összecsapásra már Nagy Lajos király (1342–1382) uralkodása idején sor került. Azonban Nagy Lajos nem tulajdonított nagy jelentőséget ennek az összecsapásnak, ahogy annak sem, hogy a megjelenő oszmánok egy gyökeresen más kultúrát képviselő nép.²⁴⁵ Támadásuk a Balkán-félszigeten lévő, a Magyar Királyság hűbéresének tekintett területeket fenyegette.²⁴⁶ Majd a török portyázók a század utolsó évtizedében már az ország területén is megjelentek, s fosztogatósaikkal jelentős károkat okoztak. Erről Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) egy 1390-es oklevelében említést. Az új ellenséget Zsigmond magyar király kezdetben támadásokkal akarta visszaszorítani, de az 1390-es években indított támadásai rendre kudarcba fulladtak. A támadás még európai összefogás révén is sikertelen maradt, ugyanis 1396. szeptember 18-án vereséget szenvedett Nikápolynál a francia, itáliai és német lovagokkal kibővített sereg. A vesztes csata után Luxemburgi Zsigmond a védekezésre helyezte a hangsúlyt. A védekezés mellett két ütközőállamot szervezett meg, a Lazarevics István által vezetett Szerbiát és Mirse által irányított Havasalföldi Vajdaságot. A XV. század elején pedig kiépült a végvár vonal, mely szintén a védekezést kívánta elősegíteni. A védekezés átszervezése és az ütközőállamok mellett a helyzetet tovább segítette, hogy 1402-ben a török seregek vereséget szenvedtek Timur Lenktől. Azonban a vereség csupán törést jelentett az Oszmán Birodalom életé-

²⁴⁴ A *propugnaculum* és az *antemurale* szavak mellett a kereszténység védelmezésére használták a *presidium*, *arx* (vár), *vallum* (védősánc), *clipeus* (kerek pajzs) és sok más hasonló jelentésű kifejezéseket. A toposz kapcsán rengeteg tanulmány született. Dolgozatomban a következőket emelném ki: TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája. *Egyetemes Philológiai Közöny* 60 (1936). 297-351; HOPP Lajos: Az „antemurale és „conformitas humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Balassi kiadó, Budapest 1992. VARGA J. János: Europa und „Die Vormauer des Christentums“. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: GUTHMÜLLER, von Bodo – KÜHLMANN, Wilhelm (hrsg): Europa und die Türken in der Renaissance. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2000. 55–64. Természetesen a kereszténység védőpajza toposz már korábban is létezett Európában.

²⁴⁵ FODOR Pál: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 21–49.

²⁴⁶ Szakály Ferenc szerint: „Bár egyértelmű adataink nincsenek róla, nagyon valószínű, hogy a bolgár bánssággal kapcsolatos küzdelmek vezettek a magyar és – a bolgárok „támogatására” felvonult – török hadak közti első összecsapáshoz is.” Ezen ütközetet 1365-re helyezi. SZAKÁLY Ferenc: A török – magyar küzdelmek szakaszai a mohácsi csata előtt (1365 – 1526). In: RÚZSÁS Lajos – SZAKÁLY Ferenc: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Akadémiai kiadó. Budapest 1986. 16.; Ugyanakkor Szakály Ferenc is megjegyzi, hogy más történészek ennél későbbre helyezik az első magyar-török összecsapást. Fodor Pál művében 1375-ra van datálva az első török-magyar csata. FODOR Pál: A szultán és az aranyalma. Balassi Kiadó. Budapest 2001. 175.

ben, nem végzetes csapást. A XV. század elején az oszmán uralkodók visszaszerezték hatalmukat.²⁴⁷

Zsigmond királyt a török ellen tett lépései miatt XXIII. János ellenpápa (1410–1415) 1410-ben keletkezett oklevelében nevezte a kereszténység bevehetetlen pajzsának és védőfalának: „*Regiam serenitatem potissime, tanquam scutum atque murus inexpugnabilis nostreque et christiane fidei fortitudinis brachium...*”²⁴⁸ Ettől kezdve fokozatosan vált a magyar király, majd később az ország és a magyar nép a kereszténység védelmezőjévé. I. Ulászló magyar király 1440. március 8-án keletkezett oklevelében, melyben koronázási ígéreteit tette, már magát az országot nevezte az isteni név becsületéért és a katolikus hit védelméért álló hívők védőfalának és pajzsának. „*Pro bono et salute honorum duorum Hungarie et Polonie regnum... Praedicta regna, sibi confinacia et barbaris nationibus finitima, sunt murus et clipeus fidelium pro honore nominis divini et defensione fidei catholice.*”²⁴⁹ Ez a védőfal és pajzs még ugyanebben az évben, 1440-ben ellent tudott állni a II. Murád szultán (1421–1444) vezette török seregnek, mely Nándorfehérvárt ostromolta meg, igaz ez csak a Tallóczyak helytállásának volt köszönhető. 1445-ben pedig már Aeneas Silvio Piccolomini nevezte az országot a kereszténység védőfalának Szécsi Dénes esztergomi érseknek írott levelében: „*Quid plura, Christianum me dicam, solitudinemque habere ut Christiana religio in tuto collocetur, quod sane fieri non potest, nisi et murus eius qui est Ungaria sit incolumis.*”²⁵⁰

A török a XV. század közepére már a magyarok ős vagy örök ellenségévé vált, s a század közepére az ország állandó jelzőként viselte a *propugnaculum et antemurale Christianitatis* elnevezést. Ezen toposzokra kiváló példa az 1448-ban Hunyadi János nevében V. Miklós pápának írott levelek. „*Csakhogy ősi ellenségünk, a török császár felbuzdulva a keresztények frissen elszenvedett vereségén, hatalmas szárazföldi és folyami haderővel vonul fel.*” Egy másik levélben: „*Több mint hatvan esztendeje csaknem szakadatlanul álljuk a háború perzselő dühét, mégpedig saját erőnkől, egyetlen nép fegyvereivel... Hogy néhány szóban mindent összefoglaljak. Ennyit még egyetlen ellenségünktől sem szenvedtünk, és a szabadság emléken kívül egyebünk sem maradt, mint fegyverünk és bátorságunk, hiszen sokszor kerülünk végveszélybe... De bármekkorák voltak is a csapások, inkább tűrtük, semhogy rabok legyünk, és a hitünket mindig drágábbnak tekintettük az anyagi károknál... Eleget láttuk már*

²⁴⁷ ENGEL Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában, 1387–1437. *Századok* 128 (1994) 273–287.

²⁴⁸ TERBE: i. m. 304.

²⁴⁹ VARGA: i. m. 2000. 58.

²⁵⁰ TERBE: i. m. 1936. 331.

vallásunk állandó gyalázását, amit az elhurcolt, hamis hitre kényszerített foglyok, a rabszolgának eladott keresztények meg a szégyenletes rabszolgapiacok jelentenek!”²⁵¹

Hunyadi János maga is *athleta Christi*, azaz Krisztus bajnoka szerepet kapta meg, s 1456-ban bekövetkezett halálakor egész Európa így tekintett rá. E szerepet természetesen a fia, Hunyadi Mátyás udvarában élő költők és történetírók még hangsúlyosabbá tették.

Jól mutatatta az ország védekező szerepének állandósulását, hogy III. Calixtus pápa és II. Pius pápa is e szerepre hívta fel az ifjú király, Hunyadi Mátyás figyelmét. Azonban ekkora már a reneszánsz irodalom is felhasználta, és olykor át is alakította a *propugnaculum et antemurale Christianitatis* szerepet. Klaniczay Tibor egy 1975-ös tanulmányában így fogalmazott: „A magyar humanizmus tehát a török- és huszitaellenes kereszties eszme jegyében, azzal összefonódva bontakozott ki, szoros kapcsolatban a pápaság politikájával, illetve a lassan-lassan humanista központtá átalakuló római udvarral. Ez a középkorból örökölt kereszties program telítődött fokozatosan humanista elemekkel, míg végül teljesen laicizálódott, s a firenzei platónizmus szellemében átalakult a görög civilizáció megmentésének látomásává. A Mátyás-mítoszban a fejlődésnek ez az iránya fejeződik ki: ő válik a hitetlenek és az eretnekek legyőzésére hivatott potenciális kereszties vezérből az európai civilizáció bölcsőjét a barbárság uralma alól felszabadítani képes új Herkulesse.”²⁵²

Ugyanakkor a toposz Mátyás halála után sem tűnt el. Felhasználta II. Ulászló és II. Lajos (1516–1526) is, sőt követeik erre a szerepre hivatkoztak, mikor segítséget kértek a nyugati hatalmaktól. Werbőczy István által írt *Tripartitum* bevezetőjében is megjelent.²⁵³ A toposz a mohácsi csata után sem tűnt el nyomtalanul, hanem egyrészt a dicső múlt részévé vált, másrészt egy életforma, hivatástudat is kapcsolódott hozzá, ugyanakkor egyes szerzők műveiben maga a szerep leértékelődését lehet megfigyelni. A dicső múlt részeként és kereszténységért hozott áldozatként emlegették nemcsak a XVI. századi írók, de még a XIX. századi művek is. A leértékelődés pedig annak volt köszönhető, hogy a török egyre nagyobb területet foglalt ez a királyságból, s ezért már nem lehetett az egész kereszténység védelmezője, hanem csak a vele szomszédos Germániáé.²⁵⁴

²⁵¹ HOPP: i. m. 1992. 25.

²⁵² KLANICZAY Tibor: A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz. *Itk* 78 (1975) 13.

²⁵³ Terbe Lajos és Hopp Lajos további példákat hoztak fel a toposz továbbélésére.

²⁵⁴ A szerep leértékelődésére már Bibliander gyűjteményében láthatunk példát Iacobus Sadoletus 1535-ben megírt *De regno Ungariae ab hostis Turcis oppresso et capto* című homiliájában a *vestibulum Germaniae* és *propugnacula Italiae* szavakat használta az ország leírására. A leértékelődésre Horváth Magda figyelt fel: HORVÁTH: i. m. 1937. A leértékelődésre további példák: IMRE Mihály: Magyarország panasza. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Kossuth Egyetemi kiadó, Debrecen 1995. 154–155.

A fentebbi toposz mellett megjelentek azok is, melyek már a legyőzöttség állapotával vannak kapcsolatban. Ilyen a XVI. században kialakuló *querela Hungariae* (Magyarország panasza) toposz. E toposz szintén az országot jelenítette meg, de a török is megjelent benne. Azok a művek, melyekben e toposz megjelent, Hungariát vagy Pannoniát egy allegorizált nőalakként ábrázolták, aki panaszával és könyörgésével a kereszténység felé fordul. Elpanaszolja, hogy sokáig óvta a kereszténységet a vad, pogány töröktől, de most ezen ellenség legyőzte és elpusztítja. A toposz részeként megjelent az ország bősége (*fertilitas Pannoniae*), amely szintén áldozatul esett a törökök pusztításának. E toposzban a reneszánsz írók által használt jelzőkkel találkozhatunk, melyben a török pusztító, barbár pogányként jelent meg.²⁵⁵

Szintén a legyőzöttséghez kapcsolódik az a toposz is, mely szerint a török Isten büntetése. Ez a toposz is korábbi a magyar-török összecsapásoknál. A történelemben mindig is voltak olyan népek, akiket Isten büntető eszközének tekintettek. Isten különböző formában megjelenő büntetéséről olvashatunk a Szentírásban is. Dolgozatom elején kiemeltem, hogy az iszlámot követő népekkel kapcsolatban már a VII. században úgy vélték, hogy Isten büntetéseként küldte őket a Bizánci Birodalom ellen Hérakleiosz császár vétkei miatt. A törökökre a XV. századtól kezdve alkalmazzák ezt a kifejezést. A magyar hagyományban a török Isten büntetéseként, Isten ostoraként való megjelenítése a mohácsi vesztes csata után kapott sokkal hangsúlyosabb szerepet, hiszen a vereségre szolgált magyarázatul. E toposz szerint Isten azért büntette a magyarokat, mert azok különböző bűnök elkövetésével elfordultak tőle. A büntetés a török volt, melytől csak úgy szabadulhat meg, melyet csak akkor győzhet le, ha bűnbánatot tart. Ezen toposz keretében a magyar nép története és szenvedése a zsidó néppel került párhuzamba, mely népre szintén büntetést mért Isten, ám a büntetések ellenére is megmaradt azonban választott népek. Ez a párhuzam először 1538-ban Farkas András művében jelent meg, majd a török, mint Isten büntetése motívum megjelent minden kora újkori magyar szerzőnél is, mind a protestánsoknál, mind a keresztényeknél. Igaz a felekezetek egymás ellen használták fel ezt a toposzt, egymás bűneiben vélték felfedezni Isten haragjának okát.²⁵⁶

²⁵⁵ Pannonia gyászoló nőalakként jelenik meg, ruhája szakadozott, haja zilált. Ez a gyászoló nők jellegzetes megjelenése az ókori művekben. A fertilitas leírása is ókori eredetű, az ókori művekben Itália bőségéről (*beatus Italiae*) olvashatunk. Ilyen mű Vergilius *Georgica*-ja is. Ezen leírások a reneszánsznak köszönhetik újbóli megjelenésüket. S ahogy fentebb már szó esett róla, a reneszánsz kor írói a törököket barbárként, a kultúra ellenségeként jelenítették meg. IMRE: i. m. 1995. 223–274.

²⁵⁶ Öze Sándor eddigi kutatásai alapján 38 szerzőt talált a XVI. századi egyházi irodalomban, akik használták a zsidó–magyar párhuzamot. ÖZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1991. Uő.: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Akadémiai doktori disszertáció 2009. 131.

Ehhez a toposzhoz szorosan kapcsolódott egy apokaliptikus nézet is. Maga a világvége várás, az Antikrisztus eljövetele és az ezekkel kapcsolatos írások az egyházzal egyidősek. Évszázadokon keresztül több népre is úgy tekintettek, mint a végítélet népére, s több történelmi személyt is Antikrisztusként jelenítettek meg. Ezen évszázadokon keresztül azonban ez az apokaliptikus hagyomány rengeteg változást élt meg, rengeteg elképzeléssel bővült.²⁵⁷ Láthattuk, hogy Mohamedet már a középkorban Antikrisztusként jelenítették meg. Az oszmán török pedig a XV. századtól kezdve lett a végítélet népe. Összekapcsolták őket a már korábban meglévő hagyománnyal, hangsúlyossá vált a török szkíta származása, s ezzel együtt Góg és Magóg leszármazottjainak tekintették őket. Góg és Magóg népeit leginkább a Nagy Sándor regényében szereplő vad néppel azonosították. Nagy Sándor legendáját már Josephus Flavius is ismertette. A Sándor regények keletkezését a Kr. u. III. századra helyezik, s egy pszeudo-Kalliszthenésznek tulajdonítják, továbbá egy bizonyos pszeudo-Methodiosz is felhasználta. A legenda szerint a macedón hódító, Nagy Sándor a világ határáig akart eljutni, s hosszú utazás során elért egy nagy hegyig (Kaukázus). Ott arról értesült, hogy a hegyen túl vad, kegyetlen népek élnek. Erre a hadvezér megparancsolta a seregében lévő hétezer réz- és vaskovácsnak, hogy a szorost, s a vad népeket egy kapuval zárják el, ám maga a hadvezér is megjósolta, hogy ezt a kaput be fogják törni. A legenda úgy tartja, hogy amikor a vad népek betörik a kaput, óriási pusztításba kezdenek, de legyőzik őket, s ekkor köszönt be a világ vége.²⁵⁸

Ebbe a hagyományba tehát jól bele lehetett illeszteni a törököt. A Luxemburgi Zsigmond által felállított végvári vonal képezte azt a kaput, mely elzárta a végítélet népét. Csupán csak annyi változás történt, hogy nem északról támadt a félelmetes nép, hanem dél felől. A *propugnaculum et antemurale Christianitatis* és a törökkel kapcsolatos apokaliptikus toposzok egymás mellett éléséről és fontosságáról Őze Sándor így írt: *„Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli a középkori Sándor-regény Góg és Magóg népével szemben épített falát, az Antemurale Christianitatis. Az életforma, amelyhez a toposz kapcsolódik, amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csírázik ki, Magyarországon és a Balkánon mintegy fél évezreden keresztül ismert volt. Már korán rájöttek, hogy a keresztény-mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Ezekben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegüknél fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transfert adó kontakterületként*

²⁵⁷ MCGINN: i. m. 1995.

²⁵⁸ CZEGLÉDY Károly: A szír Nagy Sándor legenda Akadémiai Nyomda, Budapest 1958. 5–20. KMOŠKÓ Mihály: Szír írók a steppe népeiről. Balassi Kiadó, Budapest 2004. 38–96.

is funkcionáltak. Az ütközőzóna élete éppen kiszámíthatatlansága és generációkon keresztüli tér- és időhatárainak kijelöletlensége miatt egy apokaliptikus várakozás színtere volt.”²⁵⁹

2. Vallási viszonyok és a török berendezkedés a kora újkori Magyarországon

II. Lajos halála talán az egyik legsúlyosabb következménye volt a mohácsi csatának. Nem volt utóda, s az ország nemesei pedig nem tudtak megegyezni, hogy Szapolyai János király (1526–1540) vagy I. Ferdinánd király (1527–1564) „pártjára” álljanak. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy maguk a főurak gyakran álltak át a másik oldalra, ha az többet ígért. Ebben a politikai harcban az a kevés egyházfő is részt vett, akik nem estek el – a csatában hét főpap halt meg, köztük az esztergomi érsek – vagy nem vettek részt a mohácsi csatában. Az egyházi vezetők megcsappant számára jó példa, hogy 1538-ban az országban csak három felszentelt püspök volt. De a későbbiekben is hosszabb-rövidebb időre betöltetlenek maradtak a püspöki hivatalok. A vezetők hiánya maga után vonta az egyházi élet hanyatlását. Az egyházi birtokok gyakran kerültek világiak kezébe, akik nem szenteltek kellő figyelmet a vallási életnek vagy épp protestánsok voltak. Mindemellet az alsópapságot is óriási veszteség érte. A papképzés megszűnt, a fegyelem meglazult, gyakorivá váltak a nősülő vagy ágyast tartó papok. Ebben a helyzetben a már Mohács előtt megjelenő reformáció könnyedén teret nyert. A megjelenő felekezetekkel a képzetlen papság nem tudta felvenni a versenyt, s gyakran a papok és a szerzetesek is protestánsná váltak. De ha meg is maradtak katolikus hiten, a protestánsná lett földesúr vagy város üzte el őket. A reformáció terjedését segítette az is, hogy a protestánsok iskolákat vettek át, s külföldi egyetemeken is képezhették magukat, s gondoskodhattak utánpótlásukról, sőt az országban működő nyomdák döntő hányada a protestánsok kezén volt.²⁶⁰ A Hódoltság területén csak Gyöngyös, Szeged mezővárosa és környéke, valamint a Pécs környékén lévő települések maradtak katolikus hiten, valamint elszórtan az egri, váci és a veszprémi egyházmegyék területén voltak katolikus települések.²⁶¹

A protestáns felekezetek terjeszkedését a Hódoltság területén maguk a törökök is segítették. A török ugyanis a XVI. század első feléig igen jó viszonyt ápolt a protestáns felekezetekkel. A protestáns felekezetek lelkeszei azt tapasztalták, hogy a török uralom alatt több

²⁵⁹ ÖZE: i. m. 2009. 75.

²⁶⁰ HERMANN Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Aurora könyvek, München 1973. 209–229.

²⁶¹ MOLNÁR Antal: Püspökök, barátok, parasztok. METEM, Budapest 2003. 12.

előnyt élveznek, mint a katolikusok. Erről levélben tájékoztatták egykori tanítóikat is. Természetesen itt a török politikai megfontolásáról volt szó. A protestánsok támogatását az ellenség megosztottságára használta fel a török, hagyta a „páristák” és a lutheriek vitáját kibontakozni. Ám ez a helyzet megváltozott a század második felére.²⁶² Thuri Pál *Idea christianorum Hungarorum* című művében a török uralom fázisairól írt, s megjegyezte, hogy bár a török látszólag szabad vallást engedélyez mindenkinek, azonban ha valaki csak enyhén is meg meri szidalmazni a törököt, akkor a máglya és a körülmetélés közül választhat. Akkor is e két lehetőség közül választhat valaki, ha török süveget tesz a fejére. Sőt az egyházi emberek sem kerülhették el a vallásra vonatkozó kérdéseket: *„Ebben a kérdésben egészen ördögi praktikával élnek. Az első kérdés: vajon Mohamed tanítása s az ő követőinek egész tudománya igaz-e? Ha azt feleled, hogy igaz, bizony mondom neked, nem menekülsz meg a tűztől vagy a körülmetélkedéstől... Ha pedig ezt válaszolod: igaz ugyan, de a mienk még igazabb. Vagy: sokban igaz ugyan, de sokban távol áll az igaztól. Az eredmény ugyanaz lesz: tűz vagy körülmetélés.”*²⁶³ Az ilyen helyzeteket igyekeztek elkerülni a török uralom alatt élők, de ha ez nem sikerült, akkor a következő választ javasolta Thuri: *„A ti vallásotoktól mi semmit sem olvasunk, nem bírjuk ugyanis sem könyveteket, sem nyelveteket. Ti a ti tudományotok igazságának kérdésében legyetek szorgalmatosak, nekünk is megvan a mi könyvünk, amit olvasunk. Erre elhallgat a Beliál. Ha tudnák, hogy mi rendelkezünk az ő alkoránjuk latin fordításával, te jó Isten, mily halálos volna a veszedelem az egész kereszténység számára.”*²⁶⁴

Láthattuk már az előző korok példájából, hogy az iszlám türelmet gyakorolt a más vallásúakkal szemben, ha elfogadták a hódítók uralmát. Ha ez bekövetkezett, akkor az adott vallás (zsidó, keresztény) belső autonómiát kapott, ennek az élén a vallási vezető állt, aki felelős volt a hívei tetteiért. A más vallásúaknak külön adót kellett fizetniük, több korlátozó intézkedés sújtotta őket, s nem számítottak a muszlimokkal egyenrangúaknak. A törökök is követték e hagyományt. Vagyis a Magyar Királyság Szapolyai János 1529-es behódolása révén az Oszmán Birodalom részévé vált. Ezután nem törekedtek a népesség megtérítésére, hiszen azok már úgyszólván az ő fennhatóságuk alá tartoztak.²⁶⁵ Sőt, politikai okokból az egyes vallásokat engedélyezték is, hiszen ezzel az intézkedéssel akarták biztosítani a meghódított terület békéjét, illetve gazdasági szempontból sem volt célszerű a térítés erőltetése.

²⁶² DOBROVITS Mihály - ÓZE Sándor: Pázmány Korán-cáfolatának előzményei. In: HARGITTAY Emil (szerk.): Pázmány Péter és kora. Pázmány irodalmi műhely. Tanulmányok: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata; 2. Piliscsaba 2001. 62–70.

²⁶³ KATHONA Géza: Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből. Humanizmus és Reformáció. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 68.

²⁶⁴ U.o.

²⁶⁵ ÓZE Sándor: A határ és határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzónák népességénél. Metem. Budapest 2006. 187.

Hegy Klára *Török berendezkedés Magyarországon* című monográfiájában ismertette a törökök által megszállt terület életét, valamint összehasonlította a balkáni területeket és a Hódoltságot. Az alábbiakban az ő megállapításait ismertetem. A török egy jól kialakult gyakorlattal láttak neki a meghódított magyarországi területeken a polgári és katonai közigazgatás kiépítésének. Ez a gyakorlat a Balkán-félsziget meghódítása során alakult ki. Drinápoly 1361-es meghódításától a török folyamatosan növelte európai területének nagyságát. E területek kezdetben katonai hadszínterek voltak, de a hódítások terjedésével az előrenyomulás gazdasági háttérét biztosító „háttérországgá” váltak. Ezenkívül a hódító hatalom teremtette meg a félszigeten a békét. S mikor a meghódított területeken megszilárdult a török uralom, akkor megkezdődött az iszlám hitű lakosság betelepítése a városokba. A korábbi keresztény vezetők hatalmuk megtartása érdekében áttértek az iszlámra, majd a XV. században már a falvakban is egyre több áttérés történt. S bár voltak olyan keresztények, akik hitük megtartása mellett vállaltak török szolgálatot, de a Balkánon, illetve a Duna-Dráva vonalától délre jelentős volt a népesség iszlamizálódása.²⁶⁶

Ezek a jelenségek a Duna-Dráva vonalától északra azonban nem mentek végbe. A folyamat csak az első része zajlott le. Az országot a török sohasem tudta teljesen meghódítani, ez a terület mindig is a birodalom határterületének, állandó hadszíntérnek számított. Ezen a hadszíntéren jelentős számú katonaság állomásozott. Hegyi Klára számítása szerint az 1570-es években a budai és a temesvári vilajetben legkevesebb huszonezezer katona állomásozott.²⁶⁷ A katonai feladat jelentőségét mutatja az a tény is, hogy a kiépülő török polgári igazgatás mindig is alá volt rendelve a katonai céloknak. A nagyszámú török csapatok ellátása ugyanis jelentős feladat elé állította az Oszmán Birodalmat. S bár a török hivatalnokok azonnal megkezdtek a meghódított területeken található javak összeírását. Az 1570-es évekig a Hódoltság bevétele csak a kiadások negyedét fedezték. A hiányt Egyiptom adója pótolta. A helyzet éppen az 1570-es években változott meg, mikor is a tartomány önellátóvá vált.

Hegy Klára rámutatott arra is, hogy kevés forrás áll rendelkezésünkre az áttérésekkel kapcsolatban. Így itt is csak következtetni tudunk. Általánosságban elmondható, hogy az áttértek főként a cigányok, az egyedül maradt asszonyok és a katonai szolgálatba állók közül kerültek ki, valamint törvényen kívüli személyek vették fel az iszlám hitet. Természetesen ezek arányáról csak sejtésünk lehet, csak elszórt forrásokból, beszámolókból értesülünk ilyen

²⁶⁶ HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1995. 15–35.

²⁶⁷ HEGYI: i. m. 1995. 100.

esetekről. Azonban a várkatonaság esetében már pontosabb értesüléseket is szerezhetünk. Hegyi Klára várkatonaságot ugyanis négy csoportra osztotta azok névanyaga alapján. Az első kettőben a név egyértelműen meghatározta a vallási hovatartozást. Az első csoportba a török nevet viselők, a másodikba a délszláv nevet viselők kerültek. A délszlávok nevük mellett hitüket is megtartották. *„A harmadik típus már izgalmasabb, sokak szerint kétséges is: a »bin Abdullah«-ok, azaz »Abdullah-fiak« csoportja. A renegátok áttérésük után muszlim nevet kaptak, amelyhez képtelenségnek számított az apa keresztény nevét hozzákapcsolni. Musztafa nem lehetett Radoszláv fia. A nehéz kérdés egyszerű és generális megoldást nyert: az összes renegát apja Abdullah lett. A név azt jelenti, »Allah szolgája«, s így Radoszlávra is illett, hiszen minden ember Allah szolgája. Kérdés viszont, hogy a »bin Abdullah«-okat automatikusan renegátoknak tekinthetjük-e, hogyan lehet közülük kiszűrni azokat, akiknek apját tényleg Abdullahnak hívták. Meggyőződésem, hogy ez a probléma nem létezik. Sok tízezer név között összesen kétszer találok olyan emberével, aki maga viselte ezt a nevet. Az egyik imám volt, tehát vallási alkalmazott, a másik ugyan katona, de neve fölé odairták, hogy arab. Úgy látszik, a törököknél ez a megoldás olyan általánossá sikerült, hogy közönséges ember nem nevezte el Abdullahnak a gyermekét, ezt a nevet a köztudat a renegátok névadására tartotta fenn.»²⁶⁸ A negyedik típust olyanok képviselték, akiknek a neve egy muszlim névből és valamilyen kiegészítőből állt.*

A fentebbieken túl Hegyi Klára megemlítette egy 1557-es lajstromot, mely a budai vilájet váraiban szolgáló zsoldosait gyűjtötte egybe. A 11110 fő közül 18 volt magyar, ám ezek megtartották keresztény hitüket. Majd ezeket a zsoldosokat 1625 csereember egészítette ki, váltotta fel. A csereemberek közül 891 újonc volt, melyek között 29 magyar volt, ők iszlám hitre tértek át. A várakban szolgálók többsége iparosként dolgozott, s leginkább várvédő lovasokként szolgáltak. Az iszlám hitre tért újoncok mellett fel volt tüntetve származásuk is, melyből kiderült, hogy családtagjaik nem követték példájukat, sőt az áttértek nem is korábbi lakhelyükön szolgáltak. Valószínűleg áttérésük miatt kellett elhagyniuk, vagy még áttérésük előtt kényszerültek elhagyni azt.²⁶⁹

Természetesen egy forrás nem elegendő arra, hogy általános érvényű megállapításokat tegyünk, s ezt Hegyi Klára is hangsúlyozta. Jól látható azonban ebből a példából is, hogy a Magyar Királyság területén nem ment végbe oly iszlamizálódás a népesség körében, mint a Dráva-Duna vonalától délre. A fentebb említett okokat annyival egészíteném ki, hogy a Bal-

²⁶⁸ HEGYI: i. m. 1995. 101.

²⁶⁹ HEGYI: i. m. 1995. 107–109.

kán-félszigetet a török tartós uralma alatt volt, s csak egy-két területen tudott ellenállni a helyi közösség a hódító, uralkodó nép vallásának.

3. Iszlámismeret a kora újkori magyar protestáns szerzőknél

3.1. Ozorai Imre

Ozorai Imre személyéről nem sokat tudunk, neve alapján azt feltételezzük, hogy a Tolna vármegyében található Ozorán született, valamint azt, hogy ferences rendi szerzetes volt. 1530-ban a krakkói egyetemen tanult, 1531-ben Wittenbergben. A magyarországi reformáció egyik első alakja volt. Művének, a *De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque Ecclesia* (Krisztusról és az ő egyházáról, s az Antikrisztusról és annak egyházáról), keletkezési ideje is bizonytalan. Első ismert kiadása 1546-ból származik, ám a mű korábban keletkezhetett, legkorábbi keletkezési idejét 1535-re helyezik. A keletkezés mellett a mű forrásáról sem tudott biztosat állítani a magyar szakirodalom, a wittenbergi szemlélet mellett még más szerzők hatása is lehetséges.²⁷⁰

Ozorai műve tehát több szempontból is érdekes, azonban az iszlámról, illetve a törökök vallásáról művében csak a következők szerepelnek: „*De Sokan Vannak atiam fia keresztien kik sem az Istent, sem a w akarattiat, sem az w eghazat nem esmerik, a törökök azt wwöltik, hogy egy az Isten, ki földet menniet teremtette, de maga nem hiszik azt lenni az egy igaz Istennek ki az w fia által megh ielőnt ez vilgnak, es e keppen teuölögnek az Istennek esmeretiben. Touabba azt kialtiak hogy az az Istennek akarattia: Hogy Mahumetöth halgassuk,... Annak utanna azt wuöltik hogy ők az Istennek népe, mert w nekik aad gözedelmet az Ur Isten..az Istennek fianak nilwan valo ellensegi mikoron tagagiak igaz Istennek lenni. Es az w Ewangeliomat nem veszik, sem ah szentségekkel nem elnek.*”²⁷¹

A fentebbi idézet alapján igen nehéz megítélni Ozorai iszlámismeretét. Ha feltételezzük, hogy műve 1535-ben került kiadásra, akkor kijelenthető, hogy nem ismerte Bibliander gyűjteményét, hiszen az akkor még nem is jelent meg. Ám ez nem jelenti azt, hogy a Bibliander gyűjteményében szereplő középkori műveket nem ismerhette volna Ozorai. Természetesen ezt a kijelentést már nem tehetjük meg az első ismert, 1546-os kiadás esetében. Lehetséges, hogy Ozorai

²⁷⁰ ÖZE: i. m. 2009. 112–115.

²⁷¹ Ozorai művét az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában (RMK I.5.) őrzött példánya alapján ismertetem. OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az w eghazarul, esmet Az Antichristusrul es az w eghazarul. Łazarz Andryslowic, Krakko 1550. 2v–3.

ekkorra már megismerkedett Bibliander művével. Azonban ezt nem tudjuk leellenőrizni, így csak az Ozorai által leírtakból következtethetünk a forrásokra. Ozorai azonban nem sokat árult el. Leírta, hogy a török egy Istenben hisz, akit teremtőként is tisztelnek, de nem hisznek abban, hogy Jézus Isten fia, nem hisznek sem az Evangéliumban, sem a szentségekben. Bár az általa közöltek igazak, nem térnek el a korábbi szerzők megállapításaitól, de nem is tudhatjuk, hogy kitől vagy honnan ismereteket.

4.2. Batizi András

1544-ben Georgievics műve mellett egy másik magyar mű is megjelent, mely iszlám-ról szóló ismereteket tartalmazott. Ez volt Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája* című verses krónikája.²⁷² Batizi András Batizon született 1510 körül. Gálszécsi István tanítványa volt Abaújszántón. Tanulmányait Kassán folytatta, ahol később iskolamester is lett, 1531-től kezdve Sátoraljaújhelyen, Szikszón majd Tokajban volt lelkész. 1542-ben járt a wittenbergi egyetemen. 1545-ben tokaji lelkészként vett részt az erdődi zsinaton. 1550-ben újra felkereste Wittenberget.²⁷³

A *Meglőtt és megleendő dolgoknak...* című verses krónikájára nagy hatást gyakorolt a Wittenbergben eltöltött idő. A hatást tovább erősítette, hogy Melanchton tanítványa volt, s kapcsolatuk a későbbiekben sem szakadt meg. Melanchton hatásának tudható az is, hogy ezen művét tartják az első jelentősebb magyar írásnak, amelyben már jól kivehető a wittenbergi történelemszemlélet. Ezen történelemszemlélet szerint Isten teremtett és tart fent mindent. A történelem alakulását, a világ idejét Illés és Dániel próféták könyve szerint magyarázza. A világtörténelemben a dánieli jelenések szerint négy birodalom váltja egymást, s a világ végét a megjelenő Antikrisztus jelképezi. Melanchton kettős Antikrisztus elméletet dolgozott ki, amely szerint a lelki Antikrisztus a pápa, a testi Antikrisztus a török.²⁷⁴

Mindezen szemlélet megtalálható Batizi művében is. Krónikás énekében a világ idejét háromszor kétezer évre osztotta, s megjelenítette benne a kettős Antikrisztust is. A törököt,

²⁷² BATIZI András: *Meglőtt és megleendő dolgoknak...* című verses krónikáját lásd: Régi magyar költők tára, II: XVI. századbeli magyar költők művei, 1, 1527–1546. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1880. 95–113.

²⁷³ Batizi András életéről lásd: SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái I. Budapest 1891.; KLANICZAY Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 336.; ÓZE: i. m. 2006. 96.

²⁷⁴ KULCSÁR Péter – KULCSÁR Margit (szerk.): Humanista történetírók. Szépirodalmi kiadó, Budapest 1977. 1192.; ÓZE: i. m. 2009. 185-192.; ILLNER Balázs: Batizi András Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája és a wittenbergi történelemszemlélet. In: EGERER Lilla – KAPUSI Angéla – MAJOR Ágnes – ROSTÁS Édua (szerk.): Pro Scientia Füzetek I., Z-Press Kiadó. Miskolc 2012. 47–54.

pontosabban Mohamed népét Góg és Magóg utódaival azonosította, akiket a Nagy Sándor legendában leírt kapu tartott vissza. Mindezen történések leírása között szót ejtett Mohamedről és tanításáról. Mohamed megjelenésének idejét 640-re helyezte, Mohamedet Antikrisztusként, hamis prófétaként és ravasz emberként (róka) írta le. Az iszlám előírásaiból és tanaiból annyit említett meg, hogy a Mohamed követőknek elő van írva a körülméletés. Emellett tagadják Krisztus Istenségét, helyette csak embernek tartják, s a keresztre feszítését sem ismerik el.²⁷⁵

Szintén elmondható Batizi művéről, hogy kevés ismeretet közöl Mohamedről és az iszlámról, s ezek megegyeznek az elődök által leírtakkal. Ha azonban megvizsgáljuk, Batizi következő kijelentését Mohamedről: „*Ez igen nagy szaru az Mahumet vala,*” akkor azt tapasztaljuk, hogy ez a leírás nagyon hasonló Melanchton *Praemonitio*-jában – mely Bibliander

²⁷⁵ A verses krónika Mohamedre vonatkozó részét a 309–336. sorok tartalmazzák:

*Ez igen nagy szaru az Mahumet vala,
Hogy ki az római tisztből feltámadta,
De az birodalom immár kisebb vala,
Hatszáz és negyvenben immár írnak vala.*

*Három szarva akkor Rómának kiromla,
Mikor három ország ő tüle elhajla,
Syria, Egyiptom Mahumethöz álla,
És Ciliciának jobb része határa.*

*Őtet az törökök azután követék,
Szent Methodiustul hogy kik neveztetnek
Az véres zsidóknak, környülméleteknek,
Avagy hegy közibe bérekesztetteknek.*

*Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek,
De véres zsidóknak azért neveztetnek,
Mert ők zsidó módra környülméletkeznek,
És sok gyolkossággal megvéresültettek.*

*Hegybe bérekesztett zsidóknak mondatnak,
Mert ők az Kaukasus hegy megett lakának,
Egy róka ösvényen el kieredének.
Mikor Mahumetet az rókát követék.*

*Azért az nagy szaru az Mahumet vala,
És az pogán császár Mahumet szolgája,
Az ő szeme, szája, az ő tudománya,
A szent prófétákat melyvel megtagadja.*

*Ezek isten (ellen) káromlást mind szólnak,
Mert az Krisztus Jézust csak embernek mondják,
Az ő istenségét nyilván megtagadják,
Az ő megváltását semminek alítják.*

gyűjteményében található – szereplő leírással. S bár nem tudhatjuk, hogy Batizi András ismerete-e Bibliander művét, de az biztos, hogy iszlámismeretére Melanchton nagy hatással volt.

4.3. Benczédi Székely István

Benczédi Székely István szintén a melanchtoni kettős Antikrisztus elméletet jelenítette meg krónikájában. Benczédi Székely István azonban nem Wittenbergben tanult, hanem 1529-től a krakkói egyetemen. Hazatérése után visszatért Perényi Péter szolgálatába. 1538-ban Szikszón, később Abaújszántón és végül, 1546-ban Olaszliszkán volt iskolamester. 1548-ban már szikszói plébános volt, s ekkor jelent meg első nagyobb műve, a Zsoltároskönyv (fordítás). Később gönci pap, ezen időszakban adta ki krónikáját. Olaszliszkára is visszatért lelkészként. Utolsó adatunk róla 1563 decemberéből származik.²⁷⁶

1559-ben adta ki Krakkóban a *Chronica: Ez világnac yeles dolgairól* című művét, melyet Németi Ferenc tokaji kapitánynak ajánlott.²⁷⁷ Mohamedről a következőket írta: „*Heraclius imperator mikoron birodalmanac tizenket esztendőös koraba volna, Arabiaba tamada az Agarenosoc közül egy effiu, kinec neve vala Machumet, ki eg kazdag kereskődő ember szolgálta vala, kinec mikoron az ő ura meg holt volna, az aszon az ő eszes voltaert hozza mene felesigül, kivel a Machumetnec az ő meltosaga igen kezde nevekődni minden emberek között.*”²⁷⁸ Ezután az olvasható hogy az agarénusok Hérakleiosz mellett harcoltak a perzsák elleni háborúban, ám amikor a háború véget ért a császár elbocsájtotta őket. Ekkor az agarénusok a császár ellen fordultak, s Mohamedet választották meg fejedelmüknek.

Ám Mohamed nemcsak fejedelem akart lenni, hanem tanító és próféta, s ezt sikerült elhíttetni a néppel. „*Innet imar mikoron latta volna a Machumet az ő allatta valo neepnec allapatiat, nem ionac veele, hog külömb külömb hit alat volnanac es törüin allat. Mert valanac ot allatta Sidoc, keresztienec es pognioc, kiket mind eg akaratra akara hozni, nem csak e vilagi dologba, hanem lelkibe is.*”²⁷⁹

²⁷⁶ VARJAS Béla (szerk): Bibliotheca Hungarica Antiqua III. Gerzédi Rabán, 19 Akadémiai Kiadó. 9-38. KLANICZAY: i. m. 1964. 335.

²⁷⁷ A mű az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában megtekinthető mikrofilmen (FM2/138), és eredeti példányban (RMK I. 38/1-5). Facsimile kiadása: SZÉKELY István: *Chronica: Ez világnac yeles dolgairól*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960 (Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Gerzédi Rabán). A mű oldalszámait ezen kiadásra vonatkoznak.

²⁷⁸ Ezeket a történéseket a 627-es évre (a világ teremtésétől számított 4589. évre) datálta a szerző. SZÉKELY: i. m. 1544. 131/a.

²⁷⁹ SZÉKELY: i. m. 1544. 131/b–132/a

Székely István azt állította, hogy Mohamedet előbb zsidók tanították, ám: „*Azonban talalkozec hozzaia eg Sergius nevű barat, kit Romabol a Nestoriusnac hamis tudomaniaert ki üztek vala, ez meg tanitta ötö Nestorios modra a keresztien hitre.*”²⁸⁰ Mohamedet ugyanis pogánynak tartotta a szerző, s ebből a három vallásból (pogány, zsidó és nesztoriánus keresztény) készített egyet Sergius segítségével, akivel együtt írták meg a Koránt.

A törökökkel kapcsolatban megjegyezte, hogy ők 742-ben csatlakoztak Mohamed népéhez, s a két nép Mohamed hite alatt összeforrt. E nép pedig nem más, mint a Dániel könyvéből ismert kis szarv.

„*A törökóc ez udőbe iővenec ala Ierusalem fele, altal haguan a hiperboreosnac negy hegieit, kezdenec magoknac lako helt keresnie. Ennec okaert iővenec az alanosokon, Colchosokon, Armenian es Syrian. Vegre aztán iutanac Arabiaba, holot az Agarenosokal egbe igie nősödenec kic mind hitekel es neuekkel egie lűnec, a mint fölliül meg mondoc.*

Az Agarenosoc pedig Ismaeltől szarmaztac az Abraham fiatol, de nem Saratol, hanem Agartol a Szara azon szolgálaiatol, de hog az Agar szolgáló vala, imar azért nem akarnac hiuatni, Agarenosoknac, hanem az ő aszonioktol a Saratol Saracenosoknac, maga nem Sara nezeti valanac hanem Agare.”²⁸¹

Székely István művében olvasottak hasonlítanak Juan Luis Vives *De veritate fidei Christianae* című művében szereplő kijelentésekre. Vives művének Mohamedről szóló fejezetét rövidítve tartalmazza Bibliander gyűjteménye. A következőt olvashatjuk: „*Prima aetate Mahometes fuit pauper, et exercuit latrocinia: tum nactus opulentas nuptias, militavit sub Heraclio imperatore, inter populares suos Arabes...Nam quum Arabes irati Heraclio discessionem ab eo fecissent...Tum creatus est a parte quadam militum dux Mahumetes.*”²⁸² Azonban tudjuk Székely Istvánról, hogy krónikájának megírásához a *Chronicon Carionis*-t, Sebastian Münster, Thuróczy János, és Antonio Bonfini munkáit használta fel. A Mohamedre és a törökökre vonatkozó rész forrása a *Chronicon Carionis*-ből származik. Ebben a krónikában szinte megtalálható minden olyan megállapítás, melyet Székely István is megemlített. Példaként a következő sorokat idézném: „*Militaverat autem exercitus Saracenicus apud Heraclium contra Persas. Et qui stipendia non dabantur, defecit ab Heraclio...Usitata sunt exercitus autem aliqui Arabicae latrocinia. Quare exercitus Saracenicus, qui defecerat, diripit oppida Damasco vicina. Multi inopes etiam a Mahometo adiuti, qui ducta uxore ditissima*

²⁸⁰ SZÉKELY: i. m. 1544. 132/a.

²⁸¹ SZÉKELY: i. m. 1544. 139/b–140/a.

²⁸² BIBLIANDER: i. m. 1543. II. 2/r–v.

*facile perfecit largitionibus, ut milites eum audirent, suasit, ut ducerem crearent.*²⁸³ A példákat még tovább is sorolhatnám, de egyértelmű, hogy Székely István iszlámismerete a *Chronicon Carionis*-ből származik.

4.4. Melius Juhász Péter

Sergius személyét Melius Juhász Péter is megemlíttette. Melius Juhász Péter a somogy megyei Horhiban született 1536 körül, Szegedi Kis István tolnai tanítványa volt. 1556-tól Wittenbergben tanult. Hazaérkezése után, 1558-tól Debrecenben lelkész, 1561-ben a tiszántúli református egyházkerület püspöke volt. Debrecen neki köszönhetően vált a reformáció egyik központi helyévé, a kálvinista Rómává. Élete javarészt a különböző felekezetek elleni vitáról és saját tanainak hirdetéséről szólt.²⁸⁴ Meliusnál a *Szent Jánosnac tött jelenésnec ...* című műben olvashatunk az eretnek szerzetesről.²⁸⁵ „*Az első bestia az Antikrisztus képe az Pápa Sergius Barát tudománja mesélje, szörzesse konciliuma, dekrétoma ostyája, oltára, gyónása, böjti és egyéb ganéj és csalárd szörzése: E földi bestiának a két birodalomnak az Isten büntetés szerint az igazság meg nem hiteléért az hazugsággal hiteléért az Sátánnak az hitlen fejedelmeknek hatalmat adott erre, hogy megszáriítsák, megélesszék az Antikrisztust, Pápa és Sergius, az Mahumet szörzésit. Ha nem mered mondani a Mahumetet, az Sergius mond. A Seregiuson érts az török hitet.*”²⁸⁶ Melius tehát Sergiusnak mondja a törököt, így a Sergius név a műben gyakran feltűnt. Melius pedig már nemcsak a pápát, hanem a törököt is Antikrisztusnak nevezte.

Melius Péter megemlítésre került Szegedi Kis István életrajzában. A következőket olvashatjuk róla: „*Felszólította továbbá Melius magát Coriust, hogy az ő eltávozásuk után gondos körültekintéssel puhatolja ki a bégnek minden szándékát és azt övelük hírnök útján tudassa. Ennél fogva mihelyt világosan megtudta, megküldte neki a hírt, óvakodják Melius attól, hogy valaha még a barbár elé kerüljön, mert az az alkórán magyar nyelvre való fordítá-*

²⁸³ Melanchthon 1532-ben kiadta Johannes Carion világtörténetét német nyelven. 1537-ben Hermann Bonus lefordította latin nyelvre is, ám Melanchthon egy saját latin nyelvű változatot is elkészített. A fentebbi idézet a Melanchthon féle latin kiadásból származik: MELANCHTHON, Philipp: *Chronicon Carionis*. Wittenberg 1561. II. 3. 171–172.

²⁸⁴ Melius Juhász Péter életéről: KLANICZAY: i. m. 1964. 326–328.; HORVÁTH János: A reformáció jegyében. Gondolat Kiadó, Budapest 1957. 279–297.

²⁸⁵ Melius Juhász Péter: *Szent Jánosnac tött jelenésnec igaz és irás szerint való magyarázása prédikatioc szerint a iámbor bölcz és tudós emberek irásából szereztetett Melius Péter által*. Várad, 1568. A mű az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában több példányban is megtalálható (RMK I. 69/1–3).

²⁸⁶ MELIUS: i. m. 1568. 181b.

sának munkájával őt szándékozik megbízni. Fülébe jutván kiváltképpen az, hogy a minden iránt csodálatosan érdeklődő Melius az abécé elemeit is török betűkkel leíratta megának.”²⁸⁷

Őze Sándor a történet kapcsán megjegyzi, hogy bár nem lehetetlen, hogy a török magyarra kívánta fordítani a Koránt. „Az iszlám hagyomány ugyan tiltja a Korán önmagában való fordítását és szedett betűk alapján való nyomtatását – az iszlám világban ma is csak kézzel írott Korán-példányok litografált változatai vannak kereskedelmi forgalomban –, de idegen (tehát nem arab) nyelven való magyarázatát, esetleges interlineáris fordítását, valamint értelmi ki-vonatolását megengedi. Az sem kizárt, hogy esetleg nem magát a Koránt, hanem valamilyen népszerű vallásmagyarázó művet akart volna lefordíttatni. Számos analógiáját láthatjuk.”²⁸⁸

Ugyanakkor hozzátette, hogy Meliusnak ezen feladat elvégzésére sem megfelelő nyelvtudása, sem hajlama nem volt meg.

Melius Péter iszlámra vonatkozó ismeretei kapcsán nem tudunk biztos megállapítást tenni a forrásokra vonatkozóan. Tudjuk róla, hogy tizenhat évesen a Nádasdy sárvári udvarában egyik tanára Georgievics Bertalan volt. Ezen kívül Wittenberget is megjárta, ahol tanulmányozhatta Bibliander gyűjteményét, a *Chronicon Crionis*-t, vagy más iszlámellenes műveket is. Művében a Mohameddel és Sergius-szal kapcsolatban elmondottak azonban oly kevesek, hogy pontos forrásra nem lehet belőlük következtetni. Mindazonáltal ez nem azt jelenti, hogy ne tudott volna többet az iszlám vallásról, de művei erről nem tanúskodnak.

4.5. Károlyi Péter és Dávid Ferenc

A XVI. század második felében egyre gyakoribbá váltak a felekezetek közötti viták. Már Meliusnak is egyre több ilyen műve keletkezett. E felekezeti vitákban találhatunk az iszlám Szentháromság tanával kapcsolatos utalásokat. Ilyen mű lehetett Károlyi Péter *Antitheses veri et Turcici Christi* című műve, mely Debrecenben jelent meg 1567-ben. Azonban ebből a műből nem maradt fenn példány. Címén kívül, csak Dávid Ferenc utalásaiból következtethetünk tartalmára. „*Caroli Peter Waradi predicator az ő lelki esmereti ellen az igassagot most meg tagadvan nem tudom mit tekintve. Mert Colosuari mestersegeben feleletiben eckeppen irt ennekem: Az iras, a Logoszt nem nevezi fiunac, hanem csak peldazo keppen, auagy a jövendő*

²⁸⁷ Stephani Szegedini vita magyar fordítása Skaricza Mátétól. KATHONA: i. m. 1974. 130. A történetben szereplő Corius Péter egy tiszai révész, akinek a szolnoki bég szándékát kellett kipuhatolnia.

²⁸⁸ ŐZE: i.m. 2009. 279.

*testnec felveteleert. Prover 30, Dan 4. Iollehet az iras erröl azt mongya, hogy a magassagbeli istennec szaiabol iot ki szarmazot es szüületöt, mind azon altal, a szüületest az istennec, ki nem lattya hogy az iras nem tulaidonkeppen, hanem peldazokeppen tulaidonitya. Mert: mi irasban az igaz es az töröc Christus felöl eszt meg tagaduan a Logost öröktül fogua valo funac magyarazza lenni.*²⁸⁹

Dávid Ferenc unitárius lévén, tagadta a Szentháromságot, s ezért gyakran azzal vádolták az unitáriusokat, hogy szimpatizálnak a törökkel. Maga Melius a Mohamedán hit felé vezető lépcsőfoknak tartotta az unitáriusok hitét. Dávid Ferenc Kolozsváron született 1526 körül, atyja szász nemzetiségű varga volt. Előbb szülővárosa után Franciscus Colosvarius-nak majd atyja iránti tiszteletből Franciscus Davidis-nek nevezte magát. 1545-ben Brassóban tanult, 1548. január 20-án iratkozott be Wittenbergben, 1550-ig itt tanult. 1551-ben Besztercén iskolamester majd később Kolozsvárott is. 1557-ben a luteránusok magyar püspökévé választották. Nem sokkal később Melius megnyerte a református hitnek, s 1564-től erdélyi református püspök. Ám 1566. január 21-én már a Szentháromság ellen prédikált a kolozsvári templomban. János Zsigmond fejedelem halála után azonban Báthory István erdélyi fejedelem fellépett az unitáriusok ellen. Előbb a gyulafehérvári nyomdát vette ki az unitáriusok kezéből, majd elmozdította Dávid Ferencet az udvari papságból. Az 1570-es évek végén tartott zsinatokon Dávid Ferenc egyre élesebben szembe került a fejedelem politikájával, így 1579-ben fogságba vetették, mert Istenkáromlásra vetemedett és az ország törvényei ellenére újításokat tett. Fogságban, 1579 novemberében halt meg.²⁹⁰

Unitárius korszakából két művében található utalás a török hitére. *A Rövid magyarazat mikeppen...* című művében a következőket írta: „*Nem sok idő muluan, a nap kelet felöl valo tartomaniok is keresztienecc mellöl el allanac, azerth hogy az harmas Isten felöl valo tudomant vallanac, melliet sem a Prohetac sem az Apostoloc nem tuttac, es a Törököknecc hitec hozattetec be, miképpen Mahomet önnön maga, az ő Alkorum newö könyueben nilvan vallia, holott gyakorta az hármass Isten ellen, es a keresztienecktől czinalt töb Istenec ellen, erőssen tusakodik az hirdertven hogy egy es megtalan az Isten, mint szinte az Romai Doctorok és Philosophusoc tanitnac.*”²⁹¹

²⁸⁹ Károlyi Péter művére vonatkozó megállapítások és Dávid Ferenc művéből való idézet: DÁVID Ferenc: Az Szent Irasnac fvndamentomabol vött magyarazat az Iesus Christusrol es az ő igaz istensegeröl. Gyulafehérvár 1568. A mű az OSZK Régi Nyomatványok Tárában mikrofilmen tekinthető meg (FM2/618).

²⁹⁰ SZÁZS János: Dávid Ferenc. Az unitárius egyház kiadása. Budapest 1982. 13–55.

²⁹¹ DÁVID Ferenc: Rövid magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről valo tudomant meg homalositota, és a Christus az ő hiveinec altala tanitvan minket, mikeppen epitette meg az ő menniei szent Attiarol es ő magarol es a szent Lelekröl bizonios értelmet advan előnkben. Gyulafehérvár 1567. A mű az OSZK Régi Nyomatványok Tárában mikrofilmen tekinthető meg (FM2/1063).

Az Egy ő magatol valo... című művében pedig: „Ezeket eszébe véuén N. könyen meg ítélni, hogy nem wy dolog, hanem régi mestersége az ördögnek az igazságnak karhosztattásssában, a mi nemű dalt futtat mostan is a Papa Kalandos Mesterivel, Caroli Peterrel, és Melius Peterrel, szidalmazuán münket. Hogy az egész világon lackozo keresztieneknek hitit háborgattyuc, Pokolbol dögletes tudományt hoztunc ki, Alkoranomnac, Seruetusnac és a töb Eretnekeknek tudományát forgattyuc és köuettüic etc. Ezev es soc effele hamis vadlassoc ellen volna mit felelnem, es az igazsággal meg hamissitanom. De miért hogy az igaz, boszszu állo Istenre hattam magam, es mert arra az igazságra, mellyet nem Alcoranombol, sem Seruetusbol, hanem az elő Istennek Igeieből tanoltan, tanyítottam, és tanyitoc....A Mahometnek is okot adot az ő wyonnan koltet Isteniuel, hogy az igazsság mellől elszakadot.”²⁹²

A fentebbi idézetekből megállapítható, hogy Dávid Ferenc tisztában volt azzal, hogy a török szent könyve, a Korán csak egy Istent hirdet, s tiltja az Istenhez csatolt társakat. Ezenkívül maguk a művek nem az iszlám megismerése céljából íródtak, hanem más felekezetek vádjaira adtak választ. Sajnos Dávid Ferenc iszlámra vonatkozó tudása esetében is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk a forrásokat illetően. Csak Mohamedet, a Koránt és a Szentháromság tagadását említette meg, s ezeket az ismereteket bármelyik iszlámellenes műből meríthette.

4.6. Basilius István

1568-ban Gyulafehérvárott megjelent egy másik unitárius, Basilius István *Az apostoli credonac rövid Magyarazattya a szent irasnac folyasa szerént* című műve.²⁹³ Basilius István kolozsvári származású, Wittenbergben is tanult, 1555-ben előbb tanár, később igazgatója a kolozsvári iskolának. 1566-ban már ugyanitt lelkész volt. Az unitárius tanait védte a gyulafehérvári és a váradi vitán. 1570-ben több társával ország szerte az unitárius hit terjesztésébe kezdett. 1572-ben Belényesen lelkész. 1592-ben halt meg.²⁹⁴

Az apostoli credonac rövid című műve szintén más felekezetekkel való vita. E művében Czeglédi György és Károlyi Gáspár támadására adott feleletet. Azonban *A Poganoknacu huti es vallas* című fejezetben röviden kitért a török vallására is. „Masod rendbe a Poganoc

²⁹² DÁVID Ferenc: *Az Egy ő magatol valo Felsőges Istenről, es az ő igaz Fiarol.* Kolozsvár 1571. 4/v–5/a. A mű az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában tekinthető meg (RMK I. 85).

²⁹³ Basilius István műve csonka példányban maradt fenn (RMK I. 66).

²⁹⁴ HORVÁTH: i. m. 1957. 399–400.

*vadnac kic az Istent igazan nem esmeric, nem hiszic es nem valliac. Nem szolok pedig mostan a regi Poganoknrol kic niluan ualo baluanyozásba eltec, hanem a mi üduönkbeliekről a kiket Törököcnek hiuunc auagy Mahumet hutin valoknac... De ezek felet hanyyac vetic azt, hogy a Moises törvenyet oc tartyac meg igazan es oc az Istennec választott nepe... Sőt az ő Papiok is ezt kialtya a Toronyból: Az igaz Isten egy.*²⁹⁵ Tehát Basilius bár pogánynak nevezte a törököt, tudta, hogy egy Istenben hisznek. Azonban megítélésük mindennek ellenére nem pozitív, hiszen a fejezet végén a következőket írta: *„Veghezetre a mit ök a Mahumetről hisz nec es vallanac hogy eszt a Christus gyanant tatiac Istennec előtte ki által hozza mehessenec, ez szinte oly baluany imadas mint az Antichristusse a Papasagba.*”²⁹⁶

Művében még a mennyországi boldogság kapcsán ejtett szót a Koránnal kapcsolatban. *„Ötödzer, A menyország helyen is, mely az hiueknec mennyei paradiczomok, mellyet az Isten a masodic Adamba az az, a Menyből adatott Úr Christusba szerze ő nekic, nem egyebet ertenec a papas Doctoroc a földi es testi gyöniörüsegre rendelt paradiczommal, mikeppen a Törökök is az ő Alkoranomokban.*”²⁹⁷

Basilius szintén nem azért írta meg művét, hogy a törökök vallását ismertesse. Azon vádakra reagált, melyek a török vallásával mosták egybe az unitáriusok nézeteit. Tisztában volt vele, hogy a török is tagadja – Mohamed tanítása nyomán – a Szentháromságot, de művében elhatárolódott a töröktől. Iszlámmal kapcsolatos ismeretei szintén csekélyek, így sajnos az ő forrásaira is csak következtetni lehet. Ám megemlítette, hogy a törökök papja egy toronyból azt kiáltja, hogy az igaz Isten egy. Ezt a leírás Georgius de Hungaria és Georgievics Bertalan és Ozorai művében is megtalálható. Azonban Basilius is csak kevés dolgot írt az iszlám vallásról, így az ő forrásai sem beazonosíthatóak.

A protestáns szerzők fentebbi műveinek áttekintése után megállapíthatjuk, hogy hiába keresünk ezekben részletes leírást a törökkel vagy annak vallásával kapcsolatban. Hiszen műveikben szinte alig olvashatunk e témáról. Még a törökök hétköznapi szokásait is csak néha-néha említették, vallásuk részletes bemutatására és cáfolatára nem is vállalkoztak. Ezért joggal vetődhetnek fel a következő kérdések. Mennyire ismerhették a Hódoltság területén vagy az Erdélyi Fejedelemség területén élő és működő lelkészek az iszlámot? Műveik alapján valós

²⁹⁵ BASILIUS István: Az apostoli credonac rövid Magyarazattya a szent irasnac folyasa szerént. Gyulafehérvár 1568. 23–25.

²⁹⁶ U.o.

²⁹⁷ BASILIUS: i. m. 1568. 84.

képet kaphatunk-e erről a tudásról? Ha jól ismerték a török vallását, miért csak pár sorban írtak erről? Saját megfigyelésükre hagyatkoztak, vagy más szerzők tekintélyét fogadták el?

A kérdésekre már részben választ kaphattunk. A protestáns szerzők, véleményem szerint, ismerték a törökök szokását és vallását is. Ez különösen igaz lehet a Hódoltság területén munkálkodó térítőkre, hiszen ők nap, mint nap találkozhattak ezen vallás képviselőivel, személyes megfigyeléseket tehettek vagy akár az általuk megtérítettektől is hallhattak törökkel kapcsolatos elbeszéléseket. Az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság területén élő protestánsok pedig szintén halhattak az országot dúló törökkel kapcsolatos híreszteléseket. Nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy éppen a magyar lelkészek által Wittenbergbe küldött levelekben gyakran írtak a török szokásairól, tetteiről egykori tanáraiknak. Műveikben azonban ez a tudás nem jelent meg. Ennek több oka volt. Elsőként – ahogy azt fentebb is leírtam – a protestáns szerzők veszélyesnek ítélték a török vallásáról való megnyilatkozásokat. Thuri Pál javaslatát idéztem ezzel kapcsolatban. Ő ugyanis azt tanácsolta, hogy a török vallásáról való megnyilatkozásokat kerülni, illetve a török vallásának ismeretét tagadni kell, mert ha valaki nem ezt teszi, akkor az csak a körülmetélés vagy a máglyahalál között választhat. Ez a félelem már önmagában elég lehetett ahhoz, hogy a protestáns szerzőket visszatartsa az iszlám bírálattól. Ezenkívül lehetséges, hogy a szerzők maguk sem akarták magukra haragítani a törököt az iszlám vallás megcáfolásával, hiszen a protestáns térítők éppen a török hatóságok engedélyével működhettek a hódoltsági területen. Ez a munkájuk igen fontos volt, nem is szabad lebecsülni, hiszen hozzájárultak ahhoz, hogy nem történt jelentősebb számú áttérés a török által megszállt területen, valamint gondoskodtak az emberek vallási életéről. Olyan esetekről is tudunk, amikor protestáns lelkész katolikus személyeknek szolgáltatott ki szentségeket.²⁹⁸

Második oka annak, hogy e művekben nem találunk sok utalást a török vallására, az, hogy e művek célja és témája nem is az iszlám bemutatása volt. Batizi András és Benczédi Székely István műve a világ eseményeit a melanchtoni kettős Antikrisztus elmélet segítségével mutatta be, míg Melius Juhász Péter, Károlyi Péter, Dávid Ferenc és Basilius István műveikben az őt ért támadásokra reagáltak. Azaz műveik célja a saját felekezetüket és tanításait bemutatása és megvédése volt, valamint a más felekezetek megcáfolása.

A törökről általuk szóba hozott leírások csekély volta azonban megnehezíti annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy személyes tapasztalat útján szerezték meg ezt, vagy más szerzőkre hagyatkoztak. Ebben a kérdésben csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Minden idézett szerzőnél feltüntettem, hogy hol végezték tanulmányaikat, kik voltak rájuk hatással. A

²⁹⁸ MOLNÁR: i. m. 2003. 20.

fent említett szerzők közül egyedül Székely István nem járt Wittenbergben, de krónikájának forrásaként használta a *Chronicon Carionis*-t, és Sebastian Münster műveit is. Azaz mind-egyik szerző kapcsolatban volt a wittenbergi eszmékkal. Így ismerhették Luther, Melancton, Bullinger és a többi külföldi protestáns tekintély iszlámmal kapcsolatos álláspontjait, de for-gathatták akár a középkorban, akár a saját korukban keletkezett iszlámellenes műveket is. Köztük olyanokat is, melyek Bibliander gyűjteményének részei voltak, de akár magát a gyűj-teményt is. Ám a források megállapításán túl csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy egy-egy szerző mennyire ismerhette az iszlámot.

5. A katolikus Korán ismeret az újkori Magyarországon

A protestáns szerzőknél tehát nem találtunk olyan művet, mely kifejezetten az iszlám tanainak megcáfolása miatt íródott volna. Ennek okait is megvizsgáltam. A katolikus szerzők esetében azonban már más a helyzet. A XVII. század elején két Korán-cáfolat is született két jezsuita tollából. Szántó István és Pázmány Péter műveiről van szó. Továbbá mindkettejük külön megemlítette forrásait, melyek között ott szerepel Bibliander gyűjteménye is, illetve Bibliander gyűjteményének több műve. Azaz katolikus mivoltuk ellenére is használták ezt a gyűjteményt, melyet egy jeles protestáns állított össze. Tartalmilag több egyezést fogunk ta-lálni a két jezsuita műve és Bibliander gyűjteménye között. Meg kell azonban jegyezni, hogy a két jezsuita Korán-cáfolata a felekezetek közötti vita részeként íródott. Több vádat is meg-fogalmaztak a protestánsok ellen, hol a törökkel való összejátszással vádolták őket, hol pedig őket tartották felelősnek a török megjelenéséért, vagy egyszerűen a protestáns felekezetek tanításait ugyanolyan kártékonynak és hamisnak tartották, mint a török vallását. A két szerző között szorosabb kapcsolat is kialakult, hiszen Szántó István Pázmány Péter tanára volt a ko-lozsvári jezsuita gimnáziumban, s életük későbbi szakaszában is találkoztak. Időrendben azonban a tanítvány, Pázmány iszlámellenes műve készült el előbb. Ezért a kiadás dátuma szerint Pázmány művét vettem előbbre.

5.1. Pázmány Péter és A Mahomet Vallasa Hamissagarvl

Pázmány Péter 1570-ben született Nagyváradon református családban. Édesanyját nyolc évesen vesztette el, édesapja (Pázmány Miklós) pár évvel később a katolikus Toldy Borbálát vette el. Pázmány a kolozsvári gimnáziumban tanult, melyet ekkor jezsuiták vezettek. Ebben a gimnáziumban Szántó István is a tanára volt, aki nagyra értékelte tanítványát. A tanítványra is nagy hatással lehetett tanára, s bár nem tudni pontosan, hogy ki volt az, akinek a hatására az ifjú Pázmány katolikus hitre tért, de minden bizonnyal a jezsuitáknak nagy szerepe volt ebben. 1588-ban felvételét kérte a jezsuita rendbe, ezután a krakkói noviciátusban folytatta tanulmányait, majd innen került át a jarosławi rendházba. Filozófiai tanulmányait 1590-től Bécsben, teológiai tanulmányait 1593-tól Rómában folytatta. 1596-ban szentelték pappá. 1597-től grazi jezsuita kollégiumban convictus prefectus volt, az egyetemen pedig filozófiát oktatott. Oktatási tevékenységét 1600-ban megszakította, előbb Vágsellyén töltött el rövidebb időt, majd két éves kassai és nyitrai küldetésen vett részt. 1603-tól kezdve újra tanított a grazi egyetemen, igaz ekkor már teológiát. 1607-től kezdve Forgách Ferenc esztergomi érsek mellett tevékenykedett. Forgách halála után ő lett az esztergomi érsek, majd 1629-ben VIII. Orbán pápa bíborossá nevezte ki. Nyolc évvel később, 1637. március 19-én halt meg.²⁹⁹

Nem túlzás azt állítani, hogy Pázmány Péter az egyik legjobban ismert esztergomi érsek. Számos tanulmány született Pázmány életéről, esztergomi érsekségéről, műveiről és ezek hatásáról.³⁰⁰ Az általam vizsgálni és bemutatni kívánt műve, a Korán-cáfolat sem kivétel ez alól. Bitskey István 1996-ban egy tanulmányban elemezte, részletesebben pedig Varsányi Orsolya tárta fel Pázmány Korán-cáfolatát, illetve annak forrásait.³⁰¹

Pázmány Péter Korán-cáfolata két külön művének függelékeként jelent meg. Elsőként az 1605-ben kiadott *Az mostan támat vj tudomániok hamissaganak tiiz nilvan valo bizonisaga* (továbbiakban Tíz bizonyosság) című művének végén *A Mahomet Vallasa Hamissagarvl* cí-

²⁹⁹ Pázmány Péter életrajzi adatait Bitskey István 1986-os művéből ismertetem. BITSKEY István: Pázmány Péter. Gondolat, Budapest 1986. 10–213.

³⁰⁰ Jól mutatja a tanulmányok számát, hogy a Pázmány Péterrel kapcsolatos művekről már külön bibliográfiai gyűjtemény is készült. ADONYI Judit – MACZÁK Ibolya: Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004). Pázmány irodalmi műhely. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata; 1., Piliscsaba 2005.

³⁰¹ BITSKEY István: Művek, eszmék, hagyományok. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1996. 179–194.; VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságárul című művének forrásai és citátumhasználata. In: Hargittay Emil (szerk.): Textológia és forráskritika. PPKE BTK, Piliscsaba 2006. 47–54.; U.ő.: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságárul. *Itk* 112 (2008) 645–678.

men.³⁰² A Tíz bizonyosság lehetett Pázmány első magyar nyelvű vitairata, kiadására azonban csak a Felelet után került sor.³⁰³ A Korán-cáfolat másodszer átdolgozva és kiegészítve az *Isteni igazságra vezérlő kalauz*-ban (továbbiakban Kalauz) jelent meg az ötödik könyv függelékeként *A Mahomet Vallásáról* címen.³⁰⁴

Maga a Korán-cáfolat tehát önállóan soha nem jelent meg, azonban Bitskey István szerint ez nem azt jelenti, hogy Pázmány nem tartotta volna sokra művét. Épp ellenkezőleg a mű kiemelt szerepét véli felfedezni abban, hogy Pázmány a Kalauz függelékeként is megjelentette. Továbbá Pázmány a katolikus hit mellett meglévő vallásokat cáfolta meg a Tíz bizonyosságban és a Kalauzban is, s ez is magyarázhatja, hogy iszlámellenes műve e két mű részeként jelent meg. Ugyanis a Korán-cáfolat megírására az vezette Pázmányt, hogy rámutasson a protestánsok törökkel való jó kapcsolatára.³⁰⁵ Azt állította, hogy a lutheristák törökkel bélelnek nevezik a kálvinistákat, a kálvinizmust a török vallás felé vezető lépcsőfoknak tartják.³⁰⁶ Természetesen a másik ok a Korán tanításainak megcáfolása volt.³⁰⁷

Ahogy fentebb is megemlítettem a mű másodszer átdolgozott formában jelent meg a Kalauzban. Ez a Korán-cáfolat hosszabb a Tíz bizonyosságban találhatóánál, ugyanis e műben Pázmány feltüntette az általa használt forrásokat, illetve a török hódítást is kiegészítette. Ezt a kiegészítést a Kalauz későbbi kiadásában tovább bővítette.³⁰⁸ Ám e terjedelmi különbség nem

³⁰² A Tíz bizonyosság című mű szövegét kiadta: RAPAICS Rajmond (szerk): Pázmány Péter Összes Művei. I. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Budapest 1894. 557–573., Legújabb szövegkritikai kiadása: AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil (szerk): Pázmány Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török birodalomról és vallásról (1605). Universitas Kiadó, Budapest 2001. (Továbbiakban PÁZMÁNY: i. m. 2001.) 273–295.

³⁰³ ÖRY Miklós – SZABÓ Ferenc: Pázmány Péter. Válogatás műveiből. Szent István Társulat, Budapest 1983. 94–95.

³⁰⁴ A Mahomet Vallásáról mű szövegét az alábbi szövegkiadásból idéztem: RAPAICS Rajmond (szerk): Pázmány Péter Összes Művei. III. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Budapest 1897. (Továbbiakban PÖM III.) 727–753.

³⁰⁵ BITSKEY: i.m. 1996. 193.

³⁰⁶ „Megh mutatám ez eleot, hogy az Vytoknac feoleotte nagygy szeouetsegec vagion a Teoreokeokel, vgy annira, hogy a Lutheristac, vgian Teoreockel bellettekneuc neuetic a Caluinistakat, es azt iriac, hogy elseo gradicz a Mahometismusra, a Caluinistac Scholaia, melybeol sokan, a tanitoc keozzulis Teoreokeocke leottec, es ezt vgian Symbolum heliet veottec magoknac. Potius Turcae, quam Papistae.” PÁZMÁNY: i. m. 2001. 273.

„Először abból mert lelki-isméreti-ellen Luther azt böfögi, hogy a török- és pápista-közöt nem kel semmi külömbözést és választást tenni... Másodszer abból; mert, a mint eléb említém, nem kevesen találtatnak az újságok- után lázzadtak-közzül, kik azt rebesgetik, hogy a török hitben-is megnyerheti ember üdvösségét.” PÖM III. 727.

³⁰⁷ „Hogy azért jól megércsék, minémű vallás légyen a Töröké: elolvassván az Alcoránt és a töb könyveit a Törököknek, rövideden és igazán megmutatom az ő tudományok éktelen hamisságát.” PÖM I. 557.

„Hogy azért ennél-is inkább elfajúllyanak és vadüllyanak ettül a dögleletes pogányságtül az emberek; és ha valaha az én írásom a Mahomet deliái-közzül valakinek kezébe akadhat, gondolkodhassék hitinek állapattyarúl : rövid írásban foglalalm nem minden cikkelyét, hanem csak egy-nehány számos részeit a Mahomet tétovázásinak.” PÖM III. 727.

³⁰⁸ A Tíz bizonyosságban a törökök története III. Murád szultán (1574–1595) halálával, 1595-tel zárul. A Kalauz három kiadást élt meg Pázmány életében (1613, 1623, 1637). A PÖM III-ban az 1637-es kiadás található meg. Ebben a törökök történelme IV. Murád szultán (1623–1640) trónra lépéséig, 1623-ig van megírva.

jelentős, a mű szerkezete, felépítése és a benne felsorakoztatott érvek találhatóak meg mindkét függelékben. A továbbiakban a mű felépítésének bemutatása mellett szeretnék rátérni azon ismeretekre is, melyeket Pázmány Bibliander gyűjteményből vett. Ezen munkámat jelentősen megkönnyítette maga a szerző, aki forrásait rendre feltüntette, illetve a korábban említett tanulmányok is, melyek a Korán-cáfolatot elemezték.

Pázmány Korán-cáfolata három fő részből áll. Az elsőben Mohamed származását, születését és életének rövid leírását közölte csodás történetekkel együtt. Majd ezután a Mohamedet követő kalifák története következik. E részhez Bibliander gyűjteményének első kötetéből a *Chronica mendosa* és a *De generatione Mahumet* című műveket is felhasználta. Bár nem szó szerint idézte ezeket a műveket, de ha összehasonlítjuk az adott szövegrészeket, láthatjuk, hogy mennyi mindenben támaszkodott rájuk. „*Azt iriac pedigh rolla, Hogy at eo Attia Abdella, Arabiaba feiedelem, es oly tiztes legén volt, hogy ket szaz Azzioni holt megh, szereleme miat. Ez egy Emina neüü Azzont veon feleségül, mely pinteken fogada mehebe Mahometet, Hetfeon szüle e vilagra, de vgy hogy sem szülesébe, sem hordozasába semmi terhet nem érze az Annia. Abba pedigh az eztendeobe, sem ember, sem eordeogh, nem szült, hogy beocsülletesb lenne a Mahomet szülletése, Es e vilagh baluani, minden kiraly székeckel egietembe le deolenec azon oran, mihent születéc Mahomet. Sokat vetekedenec pedigh a madarac, a szel, a feolheo, es az Angialoc, mellic neuelné fel ezec keozsül Mahometet, de vegre egy Halima neüü Aszonira bizac az eo szoptatásat. Giermec koraba pedigh, három esmeretlen ember hozza menuen, ki veouec az eo belit, es hooba megh mosac, sziuet megh hasituan, egy fekete magot veonec ki beleolle, es ismet megh giogitac.*”³⁰⁹

A *De generatione Machumet*-ben pedig ez olvasható: „*CC. mulieres ob unius amorem mortuae... Cum autem anno illo tota illa pars terrarum sterilitate damnata esset, Deus nati prophetae et nuncii sui benedictione et saturitate totam repleuit... Qua ipsa hora inclinata sunt idola, et denigrata. Arreptus etiam Lucifer ab angelis, immersus est profundo maris alcazum... Tres (inquit) uiri de pascuis arreptum huc elevarunt. Quorum primus a pectore usque ad umbilicum nihil laedens aperuit, apertaue viscera nive lavit. Succedens secundus, cor per medium scidit, et e medio granum nigrum eripiens.*”³¹⁰

Mohamed felemelkedésének története kapcsán már történetírókra és más szerzőkre (Joannes Andreas) is támaszkodott Pázmány. Ám az általa használt adatok között alig találunk

³⁰⁹ PÁZMÁNY: i. m. 2001. 273–274.

³¹⁰ BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 207–211. A *CC. mulieres ob unius amorem mortuae* megjegyzés nem a fő szövegben található, hanem lapszéli jegyzetként szerepel.

olyat, mely nem szerepelt Bibliander gyűjteményében. Megemlítette, hogy Mohamed egy gazdag özvegyasszony (Cadiga, Gadisa) elcsábítása révén vált gazdaggá, akivel elhitette az ariánus Sergius segítségével, hogy a rátörő szédülések oka isteni jelenések. Pázmány szerint Mohamed meggazdagodását a Hérakleiosz császártól kapott kis tartomány is segítette. A meggazdagodott Mohamedhez később egyre több ember csatlakozott, mert sok feleséget ígért nekik; mert minden vallásnak és eretnekségnek kedvezett; illetve különböző fortélyokkal elhitette velük, hogy ő Isten küldöttje. *„Második mesterségét azt olvasom, hogy hamis csudákkal édesgette a tudatlanokat. Egy szép fejér galambot úgy megszelidített, hogy különben ne ennék, hanem vállára szálván füléből szedegetne.”*³¹¹

Pázmány Mohamed haláláról két évszámot is közölt (630 és 683), mely jól mutatja, hogy nem csupán egy iszlámellenes művet vett alapul saját műve megírásához. Mohamed élete után az kalifák tetteire tért rá, ennél a résznél felhasználta a *Chronica mendosa* című műben megemlítetteket (hiszen az első hét kalifa tetteinek rövid leírása a *Chronica*-ban is szerepel), de főként történetírókra támaszkodott. Ahogy történetírókra támaszkodott a Korán cáfolatának második részének megírásához, mely részben a törökök története, hódítása olvasható.

A harmadik részben olvashatunk a Korán tanainak megcáfolásáról, hamis voltuk bebizonyításáról. E részben Pázmány tíz bizonyítást (a Kalauzban jelenség) használt fel állításának bebizonyítására. Ezen tételek közül csak néhányat szeretnék részletesen bemutatni annak a bizonyítására, hogy Pázmány Péterre is igaz az a megállapítás, miszerint a középkorban kialakult iszlám képet örökítette meg műveiben.

Elsőként a következőt fogalmazta meg: *„Valamely tudományban az emberek természetibe óltatott okossággal-ellenkező dolgok foglaltatnak, nem lehet abban isteni igazság. Illyen sok vagyon az Alcoranban.”*³¹² Ennek bebizonyítására több dolgot is felsorolt. Például Mohamed azt írta a Koránban, hogy az angyalok és az Istenek érte imádkoznak, vagy, hogy Isten mentességet adott neki az eskük alól, de megemlítésre kerül az is, hogy Isten több dologra is megesküszik a Koránban. Mindezek mellett nagy hangsúlyt kap a Koránban leírt túlvilág, melyet Pázmány így foglalt össze: *„Nem elégszik azzal, hogy e földön szabadossá teszi az embert, hogy annyi aszonnyal éllyen, menyit eltarthat; és ha valamelyikét megúnnya, cserében másnak tukmállya vagy csak elvesse magátúl; hanem a fertelmes ember bordélyt akar csinálni menyországból. Mert a mennyei bódogságrúl imígyen beszél: Ot, úgy-mond, szép kertek és hűvös folyó-vizek lésznek; pésrna-szagú jó borokat iddogálván, pihes ágyakban,*

³¹¹ PÖM III. 730.

³¹² PÖM III. 742.

*bársony paplanok-közöt heverünk; bársony öltözetben szép öreg fekete-szernű szemöldökű leányokkal sétálunk; bársonyos szép vetett ágyakba dőlünk, mikor kedvünknek tetczik! És a fák árnyékában nyugszunk; ot a szép fák lehajolván jó gyümölcsel kedveskednek; ékes gyermekek tiszta kristály- és ezüst-pohárokban a zelzebil kút-föből oly gyönyörűséges italt adnak, mint a gyömbér; sőt madár-hússal és sok kedves gyümölcsökkel-is gyönyörködtetnek.*³¹³

Pázmány is úgy vélte, hogy a Korán a benne lévő ellentmondások miatt nem lehet isteni eredetű. Szintén több példát hozott fel ennek bizonyítására. *„Eggyüt a Christus evangeliomának engedeimére inti az embereket és azt hirdeti, hogy őtet Isten a végre küldötte, hogy megerősítse a Christus törvényét. Egyebüt pedig a keresztyén hitet szörnyen gyalázza és azt beszéli, hogy mind tévelyegnek, valakik az Alcorannak nem hisznek. És noha Azoar. 3. azt mongya, hogy mind örök tűzre vettetnek, a kik nem követik a Mahomet hitit: de az-után ezt meghökköli és Azoar. 52. azt írja, hogy talám Isten megkegyelmez a hitetleneknek és a Mahomet követőivel eggyüvé viszi őket.*”³¹⁴

További példákat hozott fel, például, hogy a Korán egyszer azt mondja, hogy csak az egy Istenre szabad esküdni, máskor viszont maga Mohamed is több dologra esküszik. Sőt Mohamed néha azt parancsolta, hogy ne alkalmazzanak erőszakot a vallásban, máskor pedig a kényszerítést írta elő.

Pázmány szerint a mesésnek ítélt történetek is a Korán hamisságát bizonyítják: *„Csuda dolgot ír, hogy történt egyszer, de talám álmában; mert, úgy-mond, a hóld leesék a földre és a nagy esetben két-felé törék Kapám ezt hamarsággal és szépen öszve-forrasztván, feltém helyére. Kár hogy meg nem írja Mahomet, minémű vinnyében és kovács mű-helyben forrasztotta ily hamar egybe a hóldat; és hol vette a lajtorját, mellyen felhágott az égbe; talám ez-után-is lenne szükségünk erre a mesterségre, ha újonnan alá esnék a hóld.*”³¹⁵ Ezenkívül felidézte Mohamed égi utazásának történetét; Salamon és seregének találkozását a hangyával, majd Salamon és a banka történetét; a disznóhús tiltásának eredetét és Aroth és Maroth angyalok történetét is.

Mindezek mellett Pázmány is különböző eretnek tanításokat vélt felfedezni a Koránban. Erről így írt: *„mert ha jól megrostállyuk minden titkait a Mahomet vallásának, feltalállyuk, hogy ez nem egyéb a sidóságból és kárhozott eretnekségekből egybe-veretett mosléknál, mellyet, hogy job izi légyen, néhány igazsággal bétrágygyáztak, És hogy a sidó Talmudból lopogatott fabulákról ne szóllyak, a Nicolaitáktól vette, hogy Christus nem lehet*

³¹³ PÖM III. 743.

³¹⁴ PÖM III. 744.

³¹⁵ PÖM III. 746.

*természetszerént-való Fia az Atya Istennek. Manicheustól kapta, hogy nem feszítették a magas kereszt-fára Úrunkat. Origenestől lopta, hogy az ördögök-is elvégre üdvözülnek. Cherinthustól tanúita, hogy az emberi boldogság az Epicurus disznaihoz illendő testi gyönyörűségekben helyeztetett. A Severianusokat követte abban, hogy a bor-italt megtiltotta. A több tudatlanságát egyéb rend-béli csavargóktól kapta. De hogy tettetés lenne dolga, az alamisnára, irnádkozásra, isteni félelemre és egyéb keresztyéni jóságokra-is inti követőit; bé akarván a szép intéssel mázolni rútságát.*³¹⁶

A fentebb említett négy tétel mellett Pázmány a Koránban megtalálható hazugságokban, Mohamed erkölceiben, a csodák hiányában, a térítés módjában is annak a bizonyítását látta, hogy sem Mohamed tanítása, sem a Korán nem lehet isteni eredetű. Ezekre is több példát sorolt fel művében. Ugyanakkor leírta, hogy Mohamed elismerte Krisztus tanítását, csodáit, szüztől született voltát, de tagadta, hogy isteni személy lett volna; s azt is, hogy meghalt volna a kereszten. Ezekben is az iszlám tanításának hamisságát látta.

A harmadik részben is több művet felhasznált Bibliander gyűjteményéből. A Korán idézetei a Bibliander gyűjteményében található latin nyelvű Koránból származnak. A Korán tanításainak bemutatásában, illetve azok megcáfolásában Nicolaus Cusanus érveit is megtalálhatjuk, valamint egyszer külön kitér a *Doctrina Machumet* című műre is.³¹⁷

Ahogy korábban említettem, a forrásokra maga szerző is kitért, Varsányi Orsolya pedig részletesen elemezte ezeket a forrásokat.³¹⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy Pázmány a forrásokat a Tíz bizonyosságban csak megjelölte, míg a Kalauzban külön fel is sorolta. „Magamtól semmit nem mondok; hanem ezek a laistromban jegyzett emberek nyomdokit követem. Először megolvastam a Mahomet Alcoránnyát, mellyet Theodorus Bibliander, *Libro de Mahometis Vita et moribus, in Tres Tosnos digesto, kibocsátott... Végezetre azokat-is megtekintettem, kik a török vallás hamisságáruíl irást hadtak; úgy-mint Ludovicus Vivest,*

³¹⁶ PÖM III. 752–753.

³¹⁷ „Törököknek egy könyvök vagyon, melybe ennihány Sidó Rabbínussal beszélget Mahomet, ebbe azt mongya: hogy ha az aszszony-emberekkel nem közösködnének menyországba, nem volna elégséges bódogság a paradicsomba: azért ot szabad lészen akár-mely aszszonyhoz nyúlni, valamint, valahon, valamenyiszer, valameddig, valamely részét akarják, etc.” Ezt a részt majdnem szó szerint idézte a *Doctrina Machumet*-ből: „Respondit, Si ullum oblectamenti genus deesset, beatitudo minime plena esset. Frustra ergo deliciae adessent, si voluptas deesset. Quinimo si quicquid volunt, praesto est, et quascunque, et quomodocunque volunt habent, et qualiter, et ubi, et quando, et quantum, et quotiens volunt, sine mora et difficultate, ita quidem, quod quas hic uxores habuerunt fideles, habebunt et illic.” BIBLIANDER: i. m. 1543. I. 197.

³¹⁸ Varsányi Orsolya kimutatta, hogy Pázmány felhasználta Ioannész Zónarasz, Nikétasz Khóniatész, Niképhorosz Georgasz, Laonikosz (bizánci történetírók); Ioannész Cantacuzénosz bizánci császár; Vincentius Bellovacensis, Túroszi Vilmos, Georgius de Hungaria, Nicolaus Cusanus, Antonio Bonfini, Paulus Iovius, Caesar Baronius, Belleforest, Jean-Jacques Boissard és Reginaldus szerzők műveit, valamint a Magdeburgi évszázadok című művet és Bibliander gyűjteményét is.

*Censura de Mahomcte et Alcorano; Nicolaus de Cusat, cardinalist, Cribratione Alcorani: hogy semmit ne emlekezsem Cuspinianusról, Postellusról, Munsterusról, Crusiusról, Lonicerusról, Lazarus Soranciusról. De mind ezek-közzül alig olvastam a Mahomet dolgaiban tudósbat egy Joannes Andreasnál, a ki spanyól nyelven írt ilyen könyvet: Confusio Sectae Mahometanae. Ez annak-előtte a Maurusok Alfacqui-ja, az-után keresztyén pap vólt.*³¹⁹

Jól látható tehát, hogy Pázmány mennyiben hagyatkozott Bibliander művére, s az is, hogy nemcsak ezt a gyűjteményt használta fel. Az alábbiakban csak – a Pázmány által az utolsóként megemlített és nagyra tartott – Joannes Andreasra szeretnék kitérni és az ő művére.³²⁰

Joannes Andreas (Juan Andres) életéről nem sokat tudunk, csak az általa írt művében megadott életrajzi adatokat. Azt állította, hogy 1487-ben faqīh-ként katolikus hitre tért. Megtérése után azt a feladatot kapta, hogy az újra keresztény kézen lévő Granadában próbálja meg áttérésre bírni a korábbi hittársait. E térítés során született meg műve a *Confusión o Confutación de la secta mahometica u del Alcorán*, mely spanyolul jelent meg Valenciában 1515-ben. Ezt a művet a későbbiekben több nyelvre (olasz, francia, angol, latin és német) is lefordították. Neve egy 1516-os felsorolásban is megtalálható, mely felsorolás a granadai katedrális kanonokait tartalmazza.³²¹

Maga Andreas műve tizenkét fejezetből áll. Az első fejezet Mohamed származásával és a mohamedán szekta kezdetével foglalkozik. A második és a harmadik fejezet a Koránról és a Szunnáról, majd a negyedik és az ötödik fejezet ezek cáfolatáról szól. A hatodiktól a tizedik fejezetig Mohamedről és a tetteiről szól. Ezekben a fejezetekben szó esik a Mohamed előtti arabok bűneiről, Mohamed feleségeiről, éjjeli utazásáról, csodáiról, illetve a Korán túlvilági leírásáról is. A tizenegyedik fejezet a keresztény hit igazságát, míg az utolsó Mohamed szektájának erőszakosságát, barbárságát mutatja be.³²²

Pázmány a Korán-cáfolatában leginkább a Korán tanainak ismertetésében támaszkodott erre a műre, többször is megemlítette a szerző és művének a nevét. Tőle vette Mohamed

³¹⁹ PÖM III. 728.

³²⁰ Varsányi Orsolya tanulmánya nem tért ki Joannes Andreas személyére.

³²¹ SZPIECH, Ryan: Preaching Paul to the Moriscos: The Confusión o confutación de la secta Mahoméctica y del Alcorán (1515) by Juan Andrés. *La Corónica* 41 (2012) 317–343.

³²² Joannes Andreas művét 2003-ban adták ki. A szövegkiadás mellé bevezető tanulmány is készült. GARCÍA, Elisa Ruiz – GARCÍA-MONGE, María Isabel (ed.): Juan Andrés: Confusión o confutación de la secta mahoméctica y del Alcorán. Editorial Regional de Extremadura, Mérida 2003. A művet én egy 1656-os latin nyelvű kiadás alapján ismertetem. ANDREAS, Joannes: Confusio Sectae Mahometanae. Officina Johannis Waesberg, Rhenum 1656. A fordítást olasz nyelvről Johannes Lauterbach végezte el.

683-as halálának időpontját, hogy az iszlám négy szektára tagolódik; valamint több csodálatos történetet is e spanyol szerzőtől vett át.³²³

Ugyanakkor szeretnék rámutatni Riccoldo és Pázmány Péter műveinek hasonlóságára is. Főként nem csak tartalmi hasonlóságra kell gondolni, hanem az érvek felépítésének hasonlóságára. Itt elsősorban arra gondolok, hogy Riccoldo művében a harmadiktól a tizenkettedik fejezetig egy-egy állítást fogalmazott meg, hogy miért nem lehet a Korán Isten törvénye. Ezen állításait az adott fejezetben hosszan kifejtette, több példát hozott fel a bizonyítás érdekében. Pázmánynál néhány érv megegyezésén kívül az érvelés módjának hasonlósága figyelhető meg. Ő tíz bizonyítást/jelenséget sorolt fel a Korán és tanainak megcáfolására, s ő is több példát sorolt fel ezek bizonyítására. Ezen bizonyítások/jelenségek között több olyan is van, amely cáfolni akarja a Korán isteni származását, illetve azt, hogy Mohamed Istentől kapott volna kinyilatkoztatást.³²⁴

Nem jelenthetjük ki biztosan, hogy Pázmány felhasználta-e érveinek felépítésében Riccoldo művét. Biztosan csak annyit jelenthetünk ki, hogy Pázmány Péter ismerte és forrásként használta Bibliander gyűjteményét, melynek része volt Riccoldo műve is. Néhány tartalmi megegyezés is található a két mű között, ám ezeket Pázmány más művekből is ismerhette, ne feledjük, hogy Riccoldo művét többen felhasználták. Saját véleményem azonban az, hogy ha tartalmilag nem is használta fel Pázmány Riccoldo művét, azt ismerhette, s alkalmasnak vélhette annak szerkezeti felépítését egy rövidebb érvelő szöveg megírásához.

³²³Egy példa arra, hogy Pázmány hogyan használta fel Joannes Andreas művét. Pázmány a következőket írta: „*Tollehet nem mind egy fejedelem alatt valának, hanem, mint a kereztienec keozt, sok birodalmokra osztatának. Seot vallasokbais küleombeoztec, melybe elein negy ellenekzezo teuelyges volt, Melici, Asaphi, Alembeli, buaniti. Az Africaiákat Melicinec, az Arabia belieket Asaphusoknac, a Persia belieket Alembelieknecc, a Syria belieket Buanisiknecc hittac.*” PÁZMÁNY: i. m. 2001. 275.

Míg Joannes Andreas: „*Dico autem sapientes illos multa contraria libris suis comprehendisse, nec notuisse conciliari hinc ergo prodierunt quatuor opiniones earumque sectatores, primus interpret vocabatur Melich, alter Assafih, tertius Alambili, quartus Abuhanife... Melich opinionem sequuntur incolentes Almedinam et Africam, ut olim quoque possidentes Hispaniam, Assafih vero Mechani et Arabiam tam felicem quam magnam, Baldach et Damascus inhabitantes. Alambeli phantasiam amplectuntur Persae et Armeni, Abuhaniisae Syrii et Aegyptii in Alexandria.*” ANDREAS: i. m. 1656. 45. Joannes művének harmadik, negyedik és ötödik fejezetében találhatóak meg azok a történetek, melyeket Pázmány is megemlítt.

³²⁴A hasonlóság a két mű elolvasásakor még inkább szembeötlő. Ha meg vizsgáljuk Riccoldo művének néhány fejezetcímét: „*VI. Quod Alcoranum non est lex Dei, quoniam in multis sibipsi contradicit. VIII. Quod lex Mahometi irrationalis. IX. Quod lex saracenorum manifesta continet mendacia.*” Hasonló kijelentésekkel találkozhatunk Pázmány Korán-cáfolatában: „*Első jelenség: Valamely tudományban az emberek természetibe óltatott okossággal-ellenkező dolgok foglaltatnak, nem lehet abban isteni igazság. Illyen sok vagy az Alcoranban. Második jelenség: Amely vélekedésben magával-ellenkező tudományok foglaltatnak, nem kel abban igazságot és isteni bölcseséget vadászni. Az Alcoranban sok ellen-mondások találatnak. Harmadik jelenség: Isteni tudomány az nem lehet, mely magában világos és által-látható hazugságokat kapcsol. Illyen az Alcoran.*” PÖM III. 742–745.

A források mellett Pázmányra is hatottak a korábban megemlített toposzok. Rámutatott műveiben, hogy az ország sokáig sikeresen ellenállt a töröknek, ám a protestánsok vétke miatt Isten megbüntette a magyarokat. Szerinte a török azért lehetett sikeres, mert a protestánsok új tanaikkal kiváltották Isten haragját. E büntetésről és ostromozásról a *Felelt* című művében olvashatunk. A *Felelet* Pázmány első kiadott munkája, de ahogy korábban megjegyeztem, a *Tíz bizonyág* előbb keletkezett. A *Felelet*-ben Pázmány azt írta, hogy Isten kétféleképpen büntette az embereket, egyrészt atyai ostromozással, mely a büntetésnek egy enyhébb fajtája, másrészt kegyetlen ostromozással, mely a súlyos büntetések büntetésére szolgált. Pázmány ilyen súlyos bűnnek tartotta a hitben való újítást és tévelygést is, mely a protestánsok vétke volt. Bizonyoságul pedig azt hozta fel, hogy a török csak a hitújítás megjelenése után vált sikeresé.

„Leg előzőr azt kel meg ertenünc, hofi az Isten, ket keppen zokta ostorozni az embereket: Mert niha, Atiai ostorozással saniargattia az ö fiait, a vegre, hofi az zendules altal tiztullianac, bünökböl meg probaltassec alhatatosságoc, es az Isteni felelembe öregböggienc: Es effele ostorozasrul zolván az Isten, azt mongia, hofi a meli fiat zeret, azt megostorozza. Az Istenec pedig effele ostorozasa, nem chiac nem karos, de fölötte igen haznos, giöniörüsiges es vigasagos ostorozas, es azert intic az apostoloc az hiueket, hofi örüllienec, mikor Istenec illien ostorat erziec magukon.

Mas fele ostorozta vagion az Istenec, melliel zokta az ö ellensegeit ostorozni ez vilagonnis az emberec tanusagara, noh öket sokaig zaiokra bociattia... Effele kegyetlen ostorozással, az Isten, iollehet eggieb bünekertis, (mint az Sodoma vezesebüil ezünkbe vehettiüc) de kiuálkeppen az hitben valo vytasert, es teueligesert zokta meg verni az embereket. Az mi saniarusagunkra teruen immár: Niu a kinek zeme vagion, ezebe veheti, hofi az mi nemzetsegünkön, az Isten bozzu allo, haragos ostora vagion: Es nem chiac ugi saniargat minket mint az i fiakat, hanem mint gonosz szolgakat.”³²⁵

A *Mahomet Vallasa Hamissagarvl* című mű fontosságát az adja, hogy ez volt az első magyar nyelvű Korán-cáfolat. Továbbá Korán-cáfolatának stílusa is említésre méltó. Egyes történetek, tanok ismertetése után gúnyos, ironikus tömör összefoglalásokat adott.³²⁶ Például Mohamedről, miután bemutatta a születésével és életével kapcsolatos történeteket, megjegyezte: *„Effele beszédeket keoltnec rolla, maga biszoni, egy teue Paztor volt Mahomet*

³²⁵ HARGITAY Emil (szerk): Pázmány Péter: *Felelet* Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére (1603). Universitas Kiadó, Budapest 2000. 236–238.

³²⁶ BITSKEY: i. m. 1996. 194.

*eleoszeor.*³²⁷ Ugyanilyen tömören fogalmaz a Korán túlvilági leírásakor is, megállapítván, hogy Mohamed „bordélt” akar csinálni a mennyországból.

Azonban Pázmány Péter iszlámellenes művének áttekintése után egyértelműen kijelenthető, hogy abban nem található olyan megállapítás, ismertetés és vád sem, amelyet ne említettek vagy ne tettek volna meg a korábbi keresztény szerzők.

5.2. Szántó István és a *Confutatio Alcorani*

Szántó István 1540 körül született Devecseren. Származásáról és gyermekkoráról nem tudunk sokat. Nevéből azt valószínűsítik, hogy jobbágy származású családba született, ám Szilágyi Csaba doktori értekezésében a kisnemesi származást valószínűsítette.³²⁸ Nevét később latin formában Stephanus Arator-ként használta. Édesapja meghalt, majd tizenöt éves volt, mikor édesanyját, két nővérét és öccsét elhurcolta a török. Ezután nagybátyja nevelte. 1560-tól Rómában tanult a Collegium Germanicumban, egy évvel később belépett a jezsuita rendbe. Teológiai és filozófiai tanulmányait Bécsben végezte. 1566-ban szentelték pappá Nagyszombatban. Bécsben filozófiát tanított, ám az 1570-es években már Erdélybe szeretett volna menni missziós munkára Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1575–1586) támogatásával. Előbb ez az erdélyi helyzet miatt hiúsult meg, majd 1574-ben a pápa Rómába hívatta, hogy az 1575-ös szentévben magyar gyóntató legyen. Rómában való tartózkodása alatt fáradhatatlanul munkálkodott egy Collegium Germanicumhoz hasonló magyar intézet létrehozásában. Erre a magyar pálosok Monte Celio-n lévő kolostorát szemelte ki. Hosszas viták után XIII. Gergely pápa (1572–1585) az *Apostolici muneris sollicitudo* kezdetű bullájával megalapította a Collegium Hungaricumot. Azonban 1579 őszén a képzés csak négy alumnus részvételével indult el, így a pápa az újonnan létrehozott intézet Collegium Germanicummal történő összevonásáról döntött, s hiába tiltakozott ez ellen a rá jellemző heveséssel Szántó, a döntés 1580. április 13-án véglegessé vált.³²⁹

Szántó azonban erről már nem személyesen értesült, ugyanis 1579 végén el kellett indulni Rómából Erdélybe. Elsőként Kolozsmonostoron működött, majd 1581-től Kolozsvárott volt magyar szónok. Összetűzésbe keveredett felettesével, Wujek Jakabbal, ám ennek ellenére

³²⁷ PÁZMÁNY: i. m. 2001. 274.

³²⁸ „Valószínűleg inkább kisnemesi családban születhetett, ugyanis tanulmányai fedezéséhez pénzre volt szüksége.” SZILÁGYI Csaba: *Miles Societatis Iesu*. Budapest 2003.19.

³²⁹ A Collegium Hungaricum ügyében tett erőfeszítéseiről: BITSKEY István: *Hungariából Rómába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996. 43–50.

az erdélyi jezsuita misszió igen kecsegtető eredményeket ért el. Szántó 1584-től kezdve Nagyváradon volt házfőnök. Itt vitázott 1584 pünkösdjén több napon keresztül háromszázhárom protestáns lelkésszel, már ez az egy tény is mutatja, hogy munkáját óriási hévvel végezte. Rövid ideig volt Báthory Zsigmond nevelője is. 1586-ban azonban előbb a pestisjárvány okozott óriási veszteséget a jezsuitáknak Erdélyben, majd ugyanebben az évben halt meg pártfogójuk, Báthory István is. Így többé nem volt olyan jelentős befolyással bíró személy, aki megvédte volna a szerzeteseket, s 1588-ban tartott medgyesi országgyűlésen Báthory Zsigmond arra kényszerült, hogy a jezsuitákat Erdélyből kitiltó törvényt elfogadja.³³⁰ Szántó ezután Sellyén majd Váralján élt, 1591-től pedig Bécsben, a jezsuiták kollégiumában tanított. 1600-ban visszavonulását kérte a generálistól, amit meg is kapott. 1601-től a znióváraljai rendházban tevékenykedett, irodalmi munkásságának akarta szentelni további életét, ám 1605-ben Bocsaki hajdúi felgyújtották a rendházat, s saját vallomása szerint a tűzben a *Confutatio Alcorani* című művén kívül minden más szerzeménye megsemmisült. Az olműtzi kollégiumban lelt menedékre, ahol befejezhette Korán-cáfolatát is. Itt halt meg 1612. július 13-án.³³¹

Szántó István fentebbi rövid életrajzából is láthatjuk, hogy személyisége nem volt problémamentes, sokszor próbára tette még a vele egy rendben működők türelmét is. Jelleméről a legjobb leírást Veress Endre adta: *„Szántó István sok nyelvet beszélő, nagy műveltségű és eredeti gondolkodású kitűnő szónok és tanár. Minden inkább, csak nem diplomata: szókimondó, hirtelen haragú ember, ami a szívében, az a száján. Közvetlen főnöke, az ausztriai rendtartomány provinciálisa önféjűnek mondta. Vélte igazáért még egyházi feletteseivel is szembeállt, 1579 novemberében XIII. Gergely pápát is meg kellett követnie makacsságáért. Szántó Istvánban a hittérítők lelkesedése égett, s szent buzgalmában nem mindig mérlegelte a lehetőségeket. Ahol megjelent – így Erdélyben is – körülötte nyugalanság, háborúság támadt, ami-*

³³⁰ A kitiltás háttéréről Szilágyi így ír értekezésében: *„A felsorolt vádakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jezsuitáknak nem Szántó miatt kellett elhagyniuk Erdélyt, de személyisége nagymértékben hozzájárult a jezsuitaellenes hangulathoz. Valójában a protestánsok azt nehezményezték, hogy a jezsuiták beleszóltak az államügyekbe, befolyásukat érvényesítették a külpolitikában, jó kapcsolatban voltak a Báthoriakkal, és ezáltal terjeszkedhettek Erdélyben.”* SZILÁGYI Csaba: i. m. 2003. 115.

³³¹ Szántó életével kapcsolatban: FRAKNÓI Vilmos: Egy magyar jezsuita a XVI. században. Szántó István élete. *Katolikus Szemle* 1 (1887) 385–433.; MESZLÉNYI Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században. Szent István Társulat, Budapest 1931.; MÓNAY Ferenc: A római magyar gyóntatók. Róma 1956. 71–93. VERESS Endre: Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről, 1603–1623. (Adattár XVI–XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.) JATE, Szeged 1983. 223–225. Szántónak az 1575-ös szentévről írt művét Szilágyi Csaba elemezte doktori értekezésében: SZILÁGYI Csaba: i. m. 2003. Az erdélyi jezsuita misszióról: BARLAY Ödön Szabolcs: Romon virág: fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Gondolat, Budapest 1986.; MOLNÁR Antal: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. L’Harmattan, Budapest 2009. 22–26.

vel az általa képviselt ügynek is ártott. Szenvedélyesen támadta a más hiten és más véleményen lévőket, ugyanakkor kifelé ugyanolyan szenvedéllyel védett minden magyar érdeket.”³³²

Ez a „szent buzgalom” kihatott irodalmi tevékenységére is. Bár – ahogy korábban utaltam rá, s ahogy maga a szerző is megemlítette – műveinek nagy része megsemmisült 1605-ben, s csak négy műve maradt fenn. Elveszett műveinek címét és tartalmát is ismerjük, főként a Szántó leveleiben tett megjegyzések miatt. Ugyanis Szántó egyetlen műve sem jelent meg életében. Ennek magyarázatául Lázár István Dávid négy okot sorolt fel: az 1605-ös tűzvész, különböző politikai és rendi okok, valamint Szántó István személyisége.³³³ Bár dolgozatom célja elsősorban nem Szántó irodalmi tevékenységét taglalja, de fontosnak tartom megjegyezni a következőket. Szántó fáradhatatlan lelkülettel végezte munkáját, ez jól látszik a Collegium Hungaricum létrehozásában, illetve az erdélyi misszós munkájában is. Mindezek mellett irodalmi terveire nem sok ideje maradhatott. Ám 1600-ban korára való tekintettel arra kért engedélyt, hogy visszavonulásában műveivel és fordítással foglalkozhasson. Így tehát a fentebbi négy ok, talán kiegészíthető egy ötödikkel is, Szántó elfoglaltságával.

Szántó egyik legfontosabb célkitűzése a keresztény hit terjesztése volt. Ennek érdekében szorgalmazta a magyar papképzést, s a magyar nyelvű katolikus művek megjelenését és terjesztését. Úgy vélte ugyanis, hogy a vallási vitákban a protestánsokat csak képzett katolikus papok győzhetik le, s ezt a munkát segíthetik a magyar nyelven megjelenő katolikus művek. Ne feledjük, hogy mind képzettség terén, mind a magyar nyelvű könyvek megjelenésében a protestánsok „előnyre tettek szert” a kora újkori Magyarországon. Szántó maga is kivette részét a magyar nyelvű könyvek előkészítésében. Lefordította a római katekizmust, illetve belekezdett több más mű fordításába is. A Szentírás fordítását is elkezdte, s azt állította a *Confutatio* előszavában, hogy ezzel végzett is. Ám Szentírás fordításával kapcsolatban több kérdés is felmerült, hiszen úgy tudjuk, hogy halálakor már végzett az Ószövetség lefordításával, ám az Újszövetségével még nem.³³⁴

³³² VERESS: i.m. 1983. 225.

³³³ Szántó irodalmi tevékenységéről: TÍMÁR Kálmán: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. *Itk* 40 (1930) 34–42, 161–174. LÁZÁR István Dávid: Szándék és valóság (Szántó Arator István műveinek sorsa). In: JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1996. 127–133. Lázár István a tűzvész és a politikai okok mellett Szántó személyiségében látta a műveinek meg nem jelenésének az okát.

³³⁴ A fordítással kapcsolatban felmerült az a kérdés, hogy milyen mértékben használhatta fel azt Káldi György. A fordítással és az ezzel kapcsolatban felmerült kérdésekről lásd bővebben: SZILÁGYI: i. m. 2003. 119–124.; Uő: A két jezsuita bibliafordító: Káldi György és Szántó (Arator) István. In: MACZÁK Ibolya (szerk.): Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. (Pázmány irodalmi műhely. Tanulmányok: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata; 7.), Piliscsaba 2007. 300–304.

Fennmaradt művei közül a *Brevis et succinta descriptio* szól a protestáns felekezetek terjedéséről. Szintén polemikus művek közé sorolható a *Confutatio Alcorani* című műve is, melyről lentebb részletesebben lesz szó. A *Historia collegiorum Societatis Jesu in Transylvania* című műve a jezsuiták erdélyi történetét taglalja, valamint igen jó forrásul használható magának Szántó Istvánnak az életéhez. A *Historia anni jubilaei* című műve az 1575-ös jubilleuimi év eseményeit mutatja be.³³⁵

Szántó István iszlámellenes művének tervéről egy 1598-ban keletkezett leveléből értesülünk. E levelet Acquavia generálisnak címezte s azt írta benne, hogy már korábban elkezdett foglalkozni Korán-cáfolatával, de a latin nyelvű fordítást nem találta megfelelőnek. A későbbiekben azonban újra hozzáfoghatott, mert saját bevallása szerint a znióváraljai rendházból csak ennek a műnek a kéziratát sikerült kimentenie, ám a többi művének kézírata – Szántó mintegy negyvenévnnyi munkája – odveszett. A művet végül 1611 őszén sikerült kiadásra előkészíteni, de magára a kiadásra nem került sor.³³⁶

Szántó Korán-cáfolatának címe *Confutatio Alcorani* (A Korán cáfolata). A mű egy bevezetőből, három könyvből, egy lezárásból és egy függelékből áll. Szántó azt írta a bevezetőben, hogy a Szentírás lefordítása után „véletlenül ráakadtam a mesés Koránra, a Mohamed követők igen hazug és egészen ördögi könyvére, melyet miután elolvastam, teljesen világossá vált számomra, hogy a te isteni felséged igen makulátlan könyveivel homlokegyenest ellenkezik.”³³⁷ Majd a művének, a Korán-cáfolat elkészítésének okáról a következőket mondta: „ezek hazugságait és értelmetlenségeit mindenkinek nyíltan leleplezzem, a törökök ámitó paradicsomát elpusztítsam, nehogy a tudatlan, vak és testi emberek Mohamed legcsalárdabb ígéreteit válasszák, nehogy elforduljanak az igazság útjától és a pusztulás útjára térjenek. S ne hogy inkább az ördög leghazugabb Koránjának, mint a te isteni felséged legigazabb Evangé-

³³⁵ TÍMÁR: i. m. 1930. 161–174; LÁZÁR: i. m. 1996. 127–133.

³³⁶ A mű szövegkiadása Lázár István Dávid nevéhez fűződik. A *Confutatio Alcorani* kézírata a bécsi Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában van. Lázár István Dávid úgy vélte, hogy a kéziratot a nyomtatásra való előkészítésnek tartotta. Szintén ő hívta fel a figyelmet, hogy a mű bevezetőjében az 1605-ös évszám is előfordul, ám más helyeken (Krisztushoz szóló ajánlás, epilógus és az appendix végén) 1611 novembere található. Ennek alapján feltételezte, hogy a művet 1611 őszén készítette elő kiadásra Szántó István. A fordítás alapjául is ez a szövegkiadás szolgált. LÁZÁR: i. m. 1990. Fel szeretném hívni a figyelmet, hogy a harmadik könyv fordítását már korábban elvégezték. Az első és a második könyv fordítását én magam végeztem el.

³³⁷ „Casu incidi in Alcoranum fabulosum, librum Mahometanorum mendacissimum planeque diabolicum, quem cum perlegissem, manifeste cognovi illum ex diametro pugnare cum libris sincerissimis tuae divinae maiestatis.” LÁZÁR: i. m. 1990. 24.

liumának higgyenek, s nehogy az esztelen emberek az igazság helyett a hazugságot, Isten szava helyett az ördög szavát fogadják el, azt kövessék és elpusztuljanak.”³³⁸

Az előszó további részében leírta, hogy a Sátán, az emberi faj ellensége már a világ kezdete óta azon működik, hogy az emberiséget a kárhozatra juttassa. Ennek érdekében már nemcsak bálványokat állított az emberekkel, hanem már a keresztény hitben is zavart keltett. Több hamis prófétát és tévtanítót küldött. Szántó ezek közé sorolta Arius-t, Nesztoriuszt, Mohamedet, de Luthert, Zwunglit és más protestánsokat is. Majd Dietrichstein kardinálisnak fejezte ki háláját, amiért segített neki 1605-ben. Az előszó végén újra megismételte a cáfolat megírásának célját: három könyvben bemutatni Mohamed és tanítása a Korán hamisságát. Ám kiegészítette ezt a célt azzal, hogy akik szégyellik követni a zsidókat vagy a mohamedánokat, azok szégyelljék követni Luthert, Kálvint, Huszt és más protestáns hirdetőket is.

Szántó Korán-cáfolatának első könyve *De vita, moribus et rebus gestis Mahometis* (Mohamed élete, szokásai és viselt dolgai) címet viseli. E könyvben Szántó Mohamedet hamis prófétaként állította be, aki romlásba és pusztulásba vitte az embereket. A könyv egy evangéliumi idézettel kezdődik, mellyel a szerző jó és a rossz próféták felismerhetőségét akarta ábrázolni: *„Amikor a mi urunk, Jézus Krisztus a hamis prófétákról tartott beszédet a tanítványainak, azt tanította, hogy a gyümölcsről kell felismerni ezeket. Mat. 7,17-18. Ugyanis minden jó fa jó gyümölcsöt terem, a rossz fa pedig rossz gyümölcsöt. Nem hozhat a jó fa rossz gyümölcsöt, sem a rossz fa jó gyümölcsöt. Ezt a kettős gyümölcsöt figyelhetjük meg minden egyes prófétában, azok életében és tanításában. Ugyanis ha jó a próféta, helyesen él, jó tetteket és jó gyümölcsöt hoz, s ennek tanítása jókká és szentekké teszi az embereket, akik ezt befojadják és megőrzik. Istennek ilyen igaz prófétái voltak: Mózes, Sámuel, Izaiás, Jeremiás, Ezékiel, Dániel és a többi, akiknek az élete szent és makulátlan volt, és Isten törvénye, melyet hirdettek, fedhetetlenné és szentté tette azokat, akik azt meghallgatták és megőrizték. Ám ezzel szemben, ha a fa rossz lesz, a próféta rossz és félrevezető, és tettei is rosszak, rossz gyümölcsöket fog teremni, s ezek tanításai nem fogják jobbra tenni, hanem el fogják rontani a hallgatóikat.*”³³⁹ Mohamed származása, élete és cselekedetei pedig a rossz faként ábrázolt hamis

³³⁸ „*eiusque mendacia et antilogias palam omnibus detegerem, fictumque paradysum Turcarum funditus everterem, ne indocti, caeci et carnales homines, allecti fallcissimis promissionibus Mahometis, a via veritatis averterentur, et ad viam perditionis declinarer, plusque crederent mendacissimo diaboli Alcorano, quam veracissimo tuae maiestatis Evangelio neve stolidi homines pro veritate mendacium, pro verbo Dei verbum diaboli amplecterentur, sequerentur et perirent.*” LÁZÁR: i. m. 1990. 24.

³³⁹ „*Cum dominus noster, Jesus Christus de falsis prophetis ad discipulos suos haberet sermonem, ex fructibus ipsorum docuit eos esse cognoscendos. Mat 7,17-18. Omnis enim arbor bona bonos fructus facit, mala autem arbor malos bonos facit. Et non potest bona arbor malos fructus facere, nec mala arbor bonos fructus producere. Duplices autem fructus possumus in aliquo propheta considerare, vitae et doctrinae. Nam si est bonus*

prófétákéval mutatott hasonlóságot. Ezeket mutatta be Szántó művének első könyvének tizenkét fejezetében.

Azt állította, hogy Mohamed I. Honorius pápa (625–638) és Hérakleiosz bizánci császár idején működött, 630 körül. Származását Izmaelre vezette vissza, ezért nevezik a mohamedánokat izmaelitáknak, agarénusoknak, vagy szaracénoknak. Az elnevezések kialakulására több magyarázatot is adott Szántó István. Majd visszatért Mohamed származására, aki tehát Izmaeltől, pontosabban annak fiától, Kedártól származott. Mohamed szüleinek Abdulust és Enimát nevezte meg, akik bálványimádók voltak, ahogy gyermekük, Mohamed is. Mohamedet – édesapja halála után – nagybátyja nevelte, majd egy Abdemonaplis nevű gazdag kereskedő szolgálatába állt. E gazdag kereskedő felesége, Cida beleszeretett Mohamedbe, s Abdemonaplis halála után össze is házasodtak. Mohamed így vagyonra tett szert, s kereskedőként bejárt több tartományt is, ahol zsidókkal és más eretnekekkel találkozott, akik sok téves dolgot tanítottak neki. Szántó ezeken felül azt írta Mohamedről, hogy – felesége halála után – csalók és rablók fejedelme lett, azonban a fosztogatások miatt mindenki által gyűlöltté vált, s mivel meg akarta szerezni az Arábia feletti uralmat, így azt hazudta magáról, hogy ő Isten prófétája.

Szántó szintén zsidókat és eretnekeket nevezett meg Mohamed tanítóiként. Szerinte legfőbb tanítója a nesztoriánus Sergius volt, ez az eretnek beszélte rá a bálványok elhagyására. Tanítójának nevezte még az ariánus Joannes Antiochenus-t, a jakobita Bayhera-t, valamint két zsidót is, Phinis-t és Abdia-t. Azaz Mohamed több vallásból állította össze a saját törvényét: a bálványimádásból, a zsidó hitből, a kereszténységből, illetve a számos eretnekségből merített. Ezeket a tanításokat kereskedőként ismerte meg. Szántó a harmadik fejezetben összesen huszonegy olyan tételt nevezett meg Mohamed tanításaiból, melyeket eretnekektől vett. *„Tehát először Sabellius-szal együtt tagadja a Szentháromság titkát. 2. Arrius-szal és Eunomius-szal egyetértésben azt állítja, hogy Krisztus teremtmény. 3. Karpoknatésszel együtt azt állítja, hogy Krisztus ugyan nem Isten, hanem szent próféta. 4. Cerdon-nal együtt azt mondja, hogy lehetetlen, hogy Istennek fia legyen, mivel nincs felesége. 5. Manicheusz-szal együtt tagadja, hogy Krisztust keresztre feszítették, hanem más hozzá hasonlót feszítettek*

propheta, bene vivit, bona opera et bonos fructus facit, et doctrina eius bonos et sanctos fecit homines, qui eam recipiunt et servant. Tales erant veri Dei prophetae Moyses, Samuel, Isaias, Hieremias, Ezechias, Daniel et reliqui, quorum et vita erat sancta et immaculata, et lex Dei, quam annuntiabant, irreprehensibilis convertens et sanctificans eos, qui eam recipiebant et custodiebant. Contra vero si arbor fuerit mala, et propheta malus et seductor, et ipse opera mala, et fructos malos faciet, et doctrina eius non emendabit, sed corrumpet auditores.”
LÁZÁR: i. m. 1990. 31.

meg.³⁴⁰ A felsorolás után Szántó megállapította, hogy Mohamed tanításában semmi nehézség nincs, megengedte a rablást is, s csodák helyett csalással érte el, hogy az ő törvényét se tartásák kisebbre Mózesénál vagy Krisztusénál.

A csalások között Szántó megemlítette, hogy Mohamed betanított egy galambot, hogy a füléből egyen, s egy bikát is, hogy az a kezéből egyen. Emellett megemlített egy esetet a szerző, mikor Mohamed azt parancsolta egy hegynek, hogy jöjjön közelebb, de mivel a hegy nem ment közelebb, így Mohamed kényszerült megközelíteni a hegyet. Több más történetet is felsorolt (éjjeli utazás, Mohamed szívét Gábriel angyal kivette, s szívéből eltávolított egy fekete magot), ezen történeteket azonban vagy csalásnak minősítette, vagy kitaláltak. Ezeket arra használta fel Mohamed, hogy tanításai éginek tűnjenek. Ugyanakkor Szántó is felhívta a figyelmet arra, hogy maga Mohamed sem tulajdonított magának egyetlen egy csodát sem. Hiszen Mohamed mondta, hogy Isten nem a csodák erejével küldte. A jezsuita szerzetes ezért leszögezte, hogy vagy Mohamed hazudott, vagy a mórok tulajdonították neki ezeket a csodát. Szántó a Koránban leírt csodákat összehasonlította a Szentírásban találtakkal, s megjegyezte, hogy a Szentírásban lévő csodák nem haszon nélküliek voltak, ellenben Mohamed által tett csodákkal.

Szántó a hamis próféta-ságot Mohamed kimeríthetetlen kéjvágyában is bizonyítva látta, mert azt írta Mohamedről, hogy Venus tisztelője volt, s a későbbiekben is a gyönyöröknek adta át magát. Szántó a mekkai zarándoklatot is Venus előtti imádat részeként írta le. Mohamed bujaságára pedig feleségeinek és ágyasainak számát hozta fel például (tizenöt feleség és két ágyas), sőt a szerző úgy tudta, hogy más feleségének (Zaid) az elcsábításától sem riadt vissza. Sőt Mohamed Istent is bevonta ebbe a bűnébe, hiszen maga Mohamed azt állította, hogy Isten engedélyt adott neki ezekre a házasságtörésre.

A hatodiktól a tizedik fejezetig arra tért ki Szántó, hogy mi módon erősödhetett meg Mohamed szektája; hogy sem a mohamedánok sokasága, sem a győzelmeik száma nem bizonyítja azt, hogy igaz vallás lenne. Ugyanis Mohamed kezdetben úgy erősítette meg szektáját, hogy egyrészt azt állította, hogy a keresztények és a zsidók megmásították a szent könyveiket, másrészt fejvesztés terhe mellett megtiltotta követőinek, hogy a tanairól vitát folytassanak. Szántó a következőket írta erről a tiltásról: *„Ha szabad lenne a törököknek és a mohamedánoknak vitatkozni a Koránról, már rég elfordult volna mindenki, de az igen ravasz Mohamed istentelen határozatával – hogy senki ne merjen vitatkozni az ő törvényéről fővesztés terhe*

³⁴⁰ „Primo igitur cum Sabellio negat Trinitatis mysterium. 2. Cum Arrio et eunomio contendit ostendere Christum esse creaturam. 3. Cum Carpocrate asserit Christum non esse quidem Deum, sed sanctum prophetam. 4. Dicit cum Cerdone impossibile esse, ut Deus filium habeat, cum careat uxore. 5. Cum Manicheis negat Christum crucifixum, sed alium ei similem.” LÁZÁR: i. m. 1990. 35.

alatt – elzárta a nyomorult mórok és a törökök előtt az üdvözülés és a megtérés minden útját.”³⁴¹ S miután sikerült rábeszélnie az embereket a csatlakozásra, gyilkosságokkal és rablásokkal kísérve megszerezte magának az egész Arábia feletti uralmat. Ezután: „Azért növekedett napról-napra a minden törzsből hozzá csatlakozók száma, mert adó- és vámkedvezményeket ígért nekik.”³⁴² A követők számát az is gyarapította, hogy a perzsák ellen harcoló Hérakleiosz császár mellett arabok is harcoltak, ám nem kapták meg jussukat, így Mohamedhez csatlakoztak, akinek a vezetésével meghódították Szíriát, s több más tartományt is, sőt a perzsákat is legyőzték.

A mohamedánok terjeszkedését a keleten található számtalan eretnokség is segítette. Szántó több eretnekmozgalmat sorolt fel, melyekhez a teológiai tévedések mellett több bűnt is kapcsolt (kapzsiság, harag, gyűlölet, részegség, paráznaság, keresztények üldözése). Ezenkívül Hérakleiosz császárnak is több bűne volt. A császárról azt állította Szántó, hogy kezdetben katolikus volt, s a perzsák ellen többször győzelmet aratott, de a győzelmek után előbb a monotheizmus tanait, majd a jakobiták tanításait követte. Ezenkívül vérfertőző házasságban élt a császár. Ezért a bűnei miatt és az eretnekek megbüntetése miatt küldte Isten a mohamedánokat a görögökre.³⁴³

Szántó kitért arra, hogy a mohamedánok sokasága nem jelenti azt, hogy igaz a tanításuk. Ennek cáfolataként a Szentírásból idézett: „Sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak.” Ugyanis ha a több követő jelentené az igazságot, akkor a Sátán jobb lenne Krisztusnál, s a gyönyöröket hirdető filozófusoknak lenne igazuk az elmélkedést, szemlélődést választó filozófusokkal szemben. Ezt követően Szántó megismételte a korábbiakat, hogy Mohamedet azért követik sokan, mert mindenféle gyalázatos dolgot (rablástól kezdve a testi örömökig) megengedett. A keresztények közül is többeket elcsábítanak ezek a dolgok, ám miután vágyaik teljesültek, többen visszatértek a kereszténységhez is. Sőt Magyarországon több olyan esetet is tudott a szerző, mikor törökök kereszténnyé lettek.

Szántó rámutatott, hogy a sokaság mellett a győzelmek sem jelentik azt, hogy Mohamed tanításai igazak lennének. Mert akkor Nagy Sándor és a római császárok győzelmei miatt az ókori isteneket kellene imádni. Szántó a szaracénok és más mohamedán népek győzelmeit azzal magyarázta, hogy ezek Isten ostoraként (*flagellum Dei*) jelentek meg. Például hozta fel a

³⁴¹ „Quod si licitum esset Turcis et Mahometanis disputare de Alcorano, dudum omnes conversi fuissent, sed versutissimus Mahometes impio illo suo decreto, ut nullus audeat sub paena capitis de sua lege disputare, clausit miseris Mauris et Turcis omnem viam salutis et conversionis.” LÁZÁR: i. m. 1990. 48.

³⁴² „Augebatur autem quotidie numerus accurrentium ad illum ex omni gente propterea, quod immunitatem teloniorum et tributorum suis polliceretur.” LÁZÁR: i. m. 1990. 42.

³⁴³ Szántó hosszasan írt a görögök ellen a nyolcadik fejezetben. Azzal vádolta a görögöket, hogy mindig új dolgra vágytak, dagályos tudományokat műveltek, más nemzeteket megvetettek, mindent emberi észérvekkel akartak megmagyarázni. LÁZÁR: i. m. 1990. 45–46.

zsidókat, akik Istent imádták, ám a történelem folyamán többször is legyőzték őket, s fogságba is kerültek. Ennek oka az volt, hogy elfordultak Istentől és prófétáik tanításától. Ám mihelyt bűnbánatot tartottak és könyörögtek Istenhez, visszanyerték szabadságukat, s visszatérhettek hazájukba. A keresztényekre is igaz ez. Ezért a győzelmek nem azt mutatják, hogy a győztesnek igaza van, ugyanis ha így lenne, akkor: *„Minden egyes nép, aki legyőzte a zsidókat, kedvesebb lett volna Istennek, mint a választott nép.”*³⁴⁴

Szántó rámutatott, ahogy a zsidókat, úgy a keresztényeket sem győzték le mindig. Azt állította, hogy 659 és 1458 között százötvennyolc csata volt a szaracénok és a keresztények között, s ebből csak harminckét csatában győztek a szaracénok. S 1458 után is sok fényes győzelmet arattak a keresztények. Korábbi győzelmek és hadvezérek (Martell Károly, Hunyadi János) sikerei mellett megemlékezett az 1552-es egri diadalról, illetve az 1571-es lepantó-i ütközetről is.

Tehát sem a mohamedánok sokasága, sem a győzelmeik nem azt mutatják, hogy vallásuk igaz. Szántó ezt így foglalta össze: *„Ezekből már mindenki könnyen rájöhet: az hamis és gyenge bizonyosság lenne, hogy a követők sokaságából vagy a győzelmek sikerességéből a mohamedán szekta igazságosságának megerősítésére következett, mivel ezek egyformán megszoktak történni jókkal és rosszakkal.”*³⁴⁵

Az első könyv tizenegyedik fejezetében Mohamed haláláról esik szó. Szántó két történetet is ismertetett ezzel kapcsolatban. Az elsőben Mohamed halálát hatvanhárom éves korára, Hérakleiosz császár hatalma utánira tette. Azt írta, hogy teste felpuffedt, s szörnyű bűzt árasztott magából. A második történet szerint Mohamed szintén hatvanhárom éves korában halt meg, tíz éves uralkodása után, 623-ban. Halála előtt arra kérte követőit, hogy testét ne temessék el, mert fel fog támadni. Ám hat nap múlva a teste körül már elviselhetetlen bűz volt, így Ali elégette testét. E fejezetben szó esett a mohamedán időszámításról is, mely a jezsuita szerző szerint 621-től kezdődik, amikor Mohamed átadta törvényeit. A szerző azonban úgy tudta, hogy más területen 592-től, Mohamed születésétől számítják az éveket.

Az első könyvet az oszmán török hódításai zárják, Oszmán uralkodásától 1596-ig, amikor Eger várát sikerült bevennie a töröknek. Jól látható már az első könyvből is, hogy Szántó is megismételte a korábbi szerzők iszlámellenes műveiben megfogalmazott vádakat, továbbá a korban népszerű toposzokat is felhasználta műve megírásakor.

³⁴⁴ A választott néppel kapcsolatban Szántó megjegyezte, hogy a megtestesülés előtt a zsidók voltak a választott nép, s a megtestesülés után pedig a keresztények.

³⁴⁵ „*Ex his iam facile quis colligere potest, quam sit vanum et frivolum argumentum, quod ad stabiliendam veritatem suae sectae Mahometani ducunt ex multitudine sequentium illam, vel ex prosperitate victoriae, cum haec aequae bonis atque malis soleat contingere.*” LÁZÁR: i. m. 1990. 50.

Szántó István *Confutatio Alcorani* című művének második könyve a Korán általános cáfolatát tartalmazza. Szántó a Koránt parancsolatok gyűjteményeként írta le, mely Mohamed állítása szerint nem egyszerre adatott, hanem különböző időpontokban kapta Gábrriel angyaltól. A Koránt Szántó szerint az arabok Alfurcan-nak is nevezik a szétagolt fejezetek miatt. Ebben a gyűjteményben – a jezsuita szerzetes szerint – arról olvashatunk, hogy egy Isten van, a világ Teremtője, aki nem született és nem is szült; hogy Krisztus Isten igéje és lelke (*verbum et spiritus Dei*), aki Máriától született mag nélkül; hogy Krisztus nem isteni személy, hanem Isten prófétája és szolgálója; hogy Krisztust nem feszítették keresztre a zsidók, mert az Úr felvette őt a mennybe. A Korán azt is állítja, hogy nem mond ellent a korábbi próféták által hirdetteknek, hanem megerősíti és jóváhagyja azokat.

Továbbá Szántó elmondta, hogy Mózes, Dávidot és Jézust nagy prófétáknak tartják a szaracénok, de Isten utolsó igaz prófétájának Mohamedet tartják. Ez pedig nem lehet igaz, mert Mohamed Izmaeltől származtatja magát, azaz nem Ábrahám hitét (amely Krisztus hitével azonos) fogadta el, hanem Izmael bálványimádását. Ezért Szántó úgy vélte, hogy a Korán megírásával Mohamednek az volt a szándéka, hogy eltörölje a földön Isten igaz tiszteletét és az igaz hitet, s helyette egy hamisat vezessen be. Ugyanis tagadta Krisztus istenségét, szenvedését és minden szentségét.

Szántó a Korán felosztása kapcsán ismertette azokat a fordításokat és leírásokat, amelyek számára ismertek voltak. Azt írta, hogy Robertus Retensis 1143-ban lefordította Koránt latin nyelvre, s ebben 125 szúra, azaz fejezet található. Ám a spanyol, katalán nyelvű Koránban 112 fejezet található, míg Bellarminus Cenomanus szerint a Korán négy könyvre tagolódik, s ezekben összesen 201 fejezet található, ám Joannes Andreas szerint az ugyancsak négy könyvre osztott Koránban összesen 175 fejezet van. Szántó ezen változatokat nem az európaiak hibájának tudta be, hanem úgy vélte, hogy a különbözőségek a szaracénok által használt különböző Koránoknak köszönhetőek.

Szántó Korán-cáfolatának megírásában a latin nyelvű Koránt használta. Megjegyezte a Korán felépítésével kapcsolatban, hogy abban semmiféle rend nincs, hanem csak bábeli zűrzavar: „*ezért nyilvánvaló, hogy ezt a könyvet nem az égből küldték, ahogy Mohamed említi, hanem a tatároktól ragadták el, ahol nincs semmiféle rend, hanem örökös iszonyat és zavarosság lakozik.*” A szerző a Szentírás megemlítésével még inkább rá kívánt mutatni a Koránból hiányzó rendre. Ugyanis mind Mózes öt könyvében, mind az Evangéliumban egyértelmű rend (ez vonatkozik az időrendre, illetve a tartalomra is) található. A Koránban azonban sem időrend, sem a tárgyalt témákban nem fedezhető fel ez. Egyik témáról a másikra vált át, anélkül,

hogy a kettő között valamiféle kapcsolat lenne. Szántó a rend és a következetesség hiánya miatt a Koránt nem tartotta Istentől származó kinyilatkoztatásnak.

Szántó szerint a Korán a szaracénok számára semmi haszonnal nem bír, csak a kárhözatra juttatja őket, hiába állítják azt, hogy ha valaki ezerszer elolvassa, akkor a Paradicsomba kerül és ott jutalomban részesül. Szerinte azonban a keresztények számára hasznos megismerni a Koránt, mert akkor látni fogják annak hamisságát az igaz, becsületes, igazságos és makulátlan Evangéliummal szemben, s e megismerés hozzásegíti a keresztényeket a saját hitükben való megerősödésére.

Szántó a rend hiánya mellett a szaracénok szent könyvének következtelenségére is rámutatott. Ugyanis a Koránban azt állította Mohamed, hogy a zsidók és a keresztények meghamisították saját írásaikat. Többek közt kihagyták Jézus Mohamedről szóló jövendölését. Ugyancsak az tanította Mohamed a Koránban, hogy Isten embereket küldött emlékeztetőként, hogy a törvény ne romoljon el. Sőt azt mondta a szaracénoknak, ha kételkednek valamiben, akkor forduljanak azokhoz, akik előttük olvasták a könyveket (ezen embereket Szántó a zsidókkal és a keresztényekkel azonosította). Szántó ezért azt állította, hogy Mohamed is elismeri, hogy a Koránban semmi olyan sincs, ami az Evangéliumban ne lenne meg. Azon vádra pedig, hogy az Evangéliumból kihagyták volna Mohamed nevét, azt hozza fel ellenérvként a jezsuita szerzetes, hogy erre semmi okuk nem volt a keresztényeknek.

A második könyv utolsó két fejezetében (a hetedik és nyolcadik fejezet) Szántó összefoglalást adott az elmondottakról, kiemelve, hogy a Korán nem Istentől származó kinyilatkoztatás, s hogy Mohamed nem Isten prófétája. Szántó elődeihez hasonlóan a Korán szerzőjének nem Istent tartotta, hanem a Sátánt. Több érvet is felsorol ennek az állításának a bizonyítására: Sem az Ó- sem az Újszövetségben nem történik utalás sem Mohamedre, sem a Korán tanításaira; a mesés történetek; a bálványimádás, a Koránban található istentelen, becsstelen és tisztátalan tanítások és kifejezések, a hamis és egymásnak ellentmondó tanítások; a hazugságok. Ezen állításokat a szerző nem egyformán fejtette ki. Néhány állításra csak egy-két példát hozott fel, ám például Isten és Krisztus kapcsolatának esetében hosszú ismertetést adott a Koránból, illetve a tévedés bemutatására, annak megcáfolására: *„Azonkívül az Atyaistenről azt hazudja, hogy semmiféle módon nem lehetséges, hogy fia legyen annak, akinek nincs felesége, s ezt gyakran ismétlgeti. Ez pedig hamis és balga bizonyítás, éppen úgy, mintha valaki azt mondaná, hogy Isten nem létezik, mivel nincs múlandósága, vagy Isten nem él, mivel nem eszik, nem iszik, és nem lélegzik...*

Továbbá azt hazudja Istenről az Elminim fejezetben, hogy ha Istennek fia lett volna, akkora az egész világ már régóta veszélyben volna, mert ugyanis közte és az Atya között sza-

*kadás lett volna, és kölcsönösen tönkretették volna egymást. Ez is hamis bizonyítás. Ugyanis azt mondja, hogy Istennek nem lehetett volna fia, csak rosszindulatú, arcátlan, ellenkező és engedetlen. Mi azonban azt mondjuk, hogy Isten fia Isten igéje, bölcsessége és az Atya tudása, az igéket és a tudást pedig soha nem választja el az elme, amelyben vannak, és nem ellenkeznek, tehát Isten igéje soha nem különölkedett el Istentől, s nem ellenkezhetett vele.*³⁴⁶

A Korán tehát nem lehet isteni kinyilatkoztatás, ahogy Mohamed sem lehet Isten prófétája. Mert – ahogy Szántó írta – Isten nem szokott egy bálványimádó, fosztogató, hazug, házasságtörő, eretnek embert küldeni. Szántót a Korán és Mohamed megítélésében számos más szerző is megerősített, akik szintén elítélték Mohamedet és az ő tanításait. Szántó összesen harminchat embert nevezett meg, akinek a művét olvasta. Megjegyezte, hogy ezek közül sokan cáfolták a Koránt, de egy sem volt, aki fejezetenként megtette volna ezt.

A *Confutatio* harmadik könyvében Szántó a latin nyelvű Koránt felhasználva szúránként, azaz, fejezetenként mutatta be annak tartalmát és cáfolta meg a szaracénok szent könyvét. Azonban már Lázár István Dávid is felhívta a figyelmet arra, hogy a harmadik könyv megírása nehéz feladat elé állította a jezsuita szerzőt. Ugyanis az egyes szúrák megcáfolásakor Mohamed tanait is meg kellett cáfolnia, ám egy-egy tanítás a későbbi szúrákban is felbukkan. E feladatot Szántó úgy oldotta meg, hogy kezdetben Mohamed egy-egy tanításának az elemzését végezte el, idézve a későbbi szúrákat is. Ahogy Szántó írta: *„Erre a harmadik könyvre egyéb, Mohamed alapvető tanítását érintő kérdés tárgyalása maradt: 1. Milyen a paradicsom, amit Mohamed a követőinek ígér? Mit mond a holtak föltámadásáról és az utolsó ítéletről? 3. Vajon az üdvösségre vonatkozó ismeretek hiánya mentesít-e a büntetéstől? 4. Vajon mindenki üdvözl-e saját hite szerint, ahogy Mohamed hazudja? 5. Megengedett-e a többnejűség? 6. Vajon mennybement-e valamiképp Mohamed? Mindezt kivesézve és megcáfolva Mohamed egész törvényét megcáfoljuk és a mesés Koránt egészében megsemmisítjük és megcáfoljuk.*³⁴⁷ A Korán egyes szúrái is igen eltérő hosszúságúak, így a Szántó harmadik

³⁴⁶ „*Mentitur de Deo Patre quoque, quod nullo modo possibile sit illum habere filium, qui non habet uxorem, et hoc saepe repetit. Haec autem ratio falsa et inepta, et perinde est, ac si aliquis diceret, Deus non est substantia, quia non habet accidentia, vel Deum non vivere, quia non comedit, non bibit, nec respirat... Mentitur praeterea de Deo in capite Elminim, quod si Deus habuisset filium, totus mundus dudum fuisset in periculo factum enim fuisset schisma inter illum et Patrem, et mutuo destruxisset se. Haec autem ratio falsa est. Supponit enim non potuisse Deum habere filium, nisi iniquum, audacem, rebellem et inobedientem. Nos autem dicimus, quod filius Dei est verbum Dei et sapientia et scientia Patris, verba autem et scientia nunquam separantur a mente, in qua sunt, nec adversantur illi, ergo nec verbum Dei potuit unquam a Deo separari, nec contrarium esse illi.*”

³⁴⁷ „*In hoc tertio libro supersunt aliae aliquot quaestiones discutiendae, quae sunt fundamenta totius legis Mahometanae: 1. Qualis sit paradysus, quem Mahometes suis sectatoribus promittit. 2. Quid senserit de resurrectione mortuorum et extremo iudicio. 3. Utrum ignorantia rerum ad salutem pertinentium excuset a peccato. 4. An quivis in sua lege salvetur, ut mentitur Mahometes. 5. An sit licita pluralitas uxorum. 6. An fuerit*

könyvében található cáfolatok is. Az eltérést tovább növelte, hogy a szerző az egyes tanoknál kénytelen volt a későbbi szúrák helyeit is idézni. Így a Korán ilyenfajta megcáfolása azt eredményezte, hogy egyes fejezetek több oldalasak lettek, míg a negyvenedik szúra után már csak egy-két mondatos, sőt egy-két szavas cáfolatok is olvashatóak. Lázár István Dávid szöveg kiadásában például a második szúrárt húsz oldalon keresztül elemezte és cáfolta a szerző, a száztizenharmadik szúrával kapcsolatban azonban mindössze ennyit írt: *„Megfedte a hanyagokat.”*³⁴⁸

A fentebb említett kérdések bemutatása és megcáfolása alkalmával Szántó a Szentírásból használt fel idézeteket, illetve egyházi tanítókat és más szerzőket is segítségül hívott. A Koránban ígért Paradicsom megcáfolása a következőképpen történt. Előbb a mohamedánoknak ígért túlvilág leírásait idézte: *„a Paradicsom örömeit és gyönyöreit kínálja, ahol a leghűsebb vizet ihatják, a legédesebb gyümölcsöket ehetik és szép, igen gyönyörű nők lesznek az övéik, s minden jóval mindörökké rendelkeznek... Patakok lesznek ott, teli a leghíresebb és a legédesebb borokkal.”*³⁴⁹ A leírás még hosszan folytatódik. Majd Szántó Szent Ambrus Szent Pál korinthusiakhoz írt leveléről szóló kommentárját idézte, ahol az egyházatya rámutat a Szentírás két Paradicsomértelmezésére, egyik a halál utáni örök boldogságot jelképezi, a másik azt a helyet jelöli, ahonnan az első emberpár kiűzetett. Ezt a Szentírásból vett idézetek követik, mellyel szerző a keresztényeknek ígért túlvilági boldogságot akarta bemutatni. Majd két arab filozófus Avicenna és Averroes műveiből idézett. *„Törvényünk, amit Mohamed adott, a testi boldogulást és szerencsétlenséget mutatja meg, de van más boldogság is, amit szellemileg ragadhatunk meg. A bölcs teológusok számára sokkal kívánatosabb volt ez utóbbinak a megragadása, mint a testinek: még ha a testi boldogulás segítheti is a szellemit, de nem erősíti azt, az összehasonlításnak sincs értelme, mert a boldogság az első igazsággal kapcsolatos. Mohamed azonban olyan boldogságot ígér követőinek, ami a disznókhöz és szamarakhoz illik, mint azokhoz, akik emberi értelemmel élnek.”*³⁵⁰

et quomodo doctus Mahomet iin caelum. His eversis et confutatis tota lex Mahometis erit confutata, totusque fabulosus Alcoranus eversus atque confutatus.” LÁZÁR: i. m. 1990. 77.

³⁴⁸ A második szúra LÁZÁR: i. m. 1990. 79–98. A száztizenharmadik szúra *„Arguit negligantes.”* LÁZÁR: i. m. 1990. 131.

³⁴⁹ *„E promittit recipientibus illum gaudia et delicias paradisi, ubi bibent aquas dulcissimas, comedent poma suavissima, et habituri sunt mulieres decoras et mundissimas omnemque bonum in aeternum possidendum...Ibi erunt cyphi pleni clarissimo et dulcissimo vino.”* LÁZÁR: i. m. 1990. 79.

³⁵⁰ *„Lex nostra, quam dedit Mahometes, dispositionem faelicitatis et miseriae, quae sunt secundum corpus, ostendit, sed est alia promissio, quae apprehendendam istam, quam corporum, quae quamvis daretur eis, non tamen accenderunt eam, nec in precio haberent in comparatione faelicitatis, quae est coniunctio cum prima veritate. Mahometes autem talem faelicitatem promisit suis sectatoribus, quae asinis et porcis magis convenit, quam ratione humana utentibus.”* LÁZÁR: i. m. 1990. 86.

A további tanok bemutatása és megcáfolása is hasonló módon történt. Természetesen nemcsak a harmadik könyv előszavában feltett kérdésekre adott választ a szerző, hanem szót ejtett többek közt a Korán szerinti teremtésről, Krisztus születéséről, a Szentháromság tagadásáról, a keresztények elleni háborúról és sok más témáról is.

Szántó István is megjelölte az általa használt forrásokat, illetve azokat a szerzőket, kiknek műveiből ismeretet szerzett Mohamedről, az iszlámról, illetve a Koránról. Az első könyvben Mohamed életével kapcsolatban forrásai főként a következők voltak: Gilbert Genebrard bencés szerzetes *Chronographiae Libri IV*, Raffaello Maffei (Volaterranus) *Commentariorum urbanorum libri XXXVIII*, Alphonso de Spina spanyol ferences *Fortalicium fidei*, Vincentius Bellovacensis domonkos szerzetes *Speculum Historiale* című művei. Valamint két bizánci történétíró volt: Georgios Cedrenos és Joannes Zonaras.

A második és a harmadik könyvben, melyekben Szántó a Koránt, annak tanításait ismerteti, és azokat cáfolja, forrásul Riccoldo da Monte Croce, Nicolaus Cusanus, Joannes Andreas műveit említette meg. Ám fontos megjegyezni, hogy a második könyv utolsó fejezetében Szántó összesen harminchat személyt nevezett meg, akik írtak Mohamed és műve ellen. Ezek között megemlítette Aeneas Sylvius-t, Georgievics Bertalant (Bartholomeus Ungarusként), Ludovicus Vives-t, Joannes Cantacuzemus-t is. S ahogy fentebb is megemlítettem, a latin nyelvű Koránt vette alapul cáfolatának elkészítésében. Ezen kívül alkalmanként több más műre is hivatkozott forrásként, például megemlítette Damaszkuszi Szent János nevét is.

Szántó ebben a felsorolásban nem tért ki Bibliander nevére, de Riccoldo művének ismertetésekor egyértelmű, hogy nem az eredeti művet használta, hanem Bartholomeus di Monte Arduo visszafordítását. Bartholomaeus fordításában, a negyedik fejezetben, ahol Salamonról olvashatunk több történetet, ott két történetben is a *musca* (hangya) szerepel. Riccoldo eredeti művében ugyanezen a helyen azonban a második történet szereplője az *upupa*, azaz a banka. Szántó mikor leírta ezeket a történeteket, mindkét esetben a *musca* szót használta.

Szántó művének utószava a protestánsok és Mohamed tanainak az összehasonlításáról szól. Megismételte a műve bevezetőjében leírtakat, hogy aki szégyelli magát, ha töröknek nevezik, akkor szégyellnie kell magát akkor is, ha lutheránusnak, kálvinistának, huszitának vagy más effélének nevezik. Szerinte ugyanis ezek a tanok egy töről fakadnak, s hogy ezen személyek, tanítók élete igen hasonló Mohamed életéhez. Majd összesen huszonhárom tételben sorolta fel azokat a tanításokat, melyek megtalálhatóak a protestánsoknál és a mohamedánoknál. Például: „*Tagadta Mohamed Krisztus istenségét, a Szentlelket és a személyek elválasztását, s ugyanezket tagadták a régi eretnekek, Arrius, Macedonus és Sabellius, s tagadják az*

új arrianusok, evangélikusok, tagadja Valentinus Gentilis, Georgius Blandrata és Dávid Ferenc, a lengyel és erdélyi új trinitáriusok.”³⁵¹ Szántó hasonlóságot látott továbbá a szentek tiszteletének és közbenjárásának tagadásában; a szentségek, köztük a szentmise szentségének el nem ismerésében; a mohamedánok és a protestánsok megosztottságában; a képek tiltásában; abban, hogy mindegyik szekta csak a hit általi üdvözülésre helyezte a hangsúlyt. A bevezetőben elmondottak és az utószóban megemlítettek miatt jól látható, hogy a Korán-cáfolat műfaját Szántó István is a protestánsok elleni küzdelem részeként használta fel.

Összegzésül elmondható, hogy Szántó István *Confutatio Alcorani* című műve beleilleszkedik a középkori-kora újkori iszlámellenes művek hagyományába. Művében Mohamed személyét támadta, azt akarta bebizonyítani, hogy Mohamed tulajdonságai és tettei révén nem Isten prófétája volt, hanem a Sátán előfutára. A Mohamed által hirdetett Koránt szintén nem isteni kinyilatkoztatásnak tekintette, mert benne hazugságok, téves tanítások, az emberi értelemmel ellenkező dolgok állnak. Szántó is úgy vélte, hogy az iszlám szent könyve csak azért tartalmaz néhány igazságot, hogy ezek segítségével megtéveszthesse az embereket. A Korán tanításainak megcáfolására legtöbbször a Szentírásból idézett, de néhány esetben filozófusok, kiemelkedő egyházi személyiségek műveire is hivatkozott. Szántó is az eretnekek közé sorolta Mohamedet és követőit, rámutatva arra, hogy ilyen tévtanítások mindig is voltak az előző korokban, sőt a szerző saját korában is léteztek. Mert, ahogy tanítványa, Pázmány Péter, úgy ő is igyekezett hasonlóságokat kimutatni a protestáns felekezeteket és a törökök hite között. Pázmány művénél sokkal részletesebb művet alkotott, s ahogy maga is felhívta rá a figyelmet, Mohamed és a Korán általános cáfolata mellett ő volt az első, aki fejezetenként (szúránként) is megcáfolta ezt a könyvet. Ám e fejezetekre tagolt kritika művének harmadik könyvét igen rendszertelenné teszi, ellenben az első két könyv stílusával.

A *Confutatio Alcorani* nem tartalmazott olyan vádat, kritikát az iszlám ellen, melyet a korábbi szerzők már ne tettek volna meg. A mű tehát jó összefoglalót ad a középkorban kialakult keresztény szerzők iszlámértelmezéséről, s a felekezeti polémiának is ékes lenyomata.

³⁵¹ *Negavit Mahometes Christi divinitatem, Spiritum Sanctum et distinctionem personarum, negaverunt haec eadem antiqui haeretici, Arrius, Macedonius et Sabellius, negarunt novi Arriani, Euangelici, Valentinus Gentilis, Gerogius Blandrata et Franciscus Davidis et novi Trinitarii Polinici et Transylvanici.* LÁZÁR: i. m. 1990. 134.

VI. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatom megírásának témája a kora újkori magyar szerzők iszlámismerete. A dolgozatom során ezt kiegészítettem az európai iszlámkép bemutatásával. Mert csak ez európai iszlámkép megismerése után kaphatunk teljes képet a magyar kora újkori iszlámképről. A téma ismertetése során három célt tűztem ki magam elé, melyeket teljesítettem is, igaz ezek igen szerény kitűzések voltak. Az első célkitűzésem Theodor Bibliander *Machumetis Saracenorum principis* kezdetű gyűjteményének bemutatása volt. Ahogy már korábban is megfogalmaztam ez a gyűjtemény – mely 1543-ban került kiadásra, s mintegy négyszáz évnyi korszakot ölel fel – középkori és kora újkori iszlámról szóló műveket tartalmaz. Gregory Miller egyik tanulmányában találóan a XVI. század iszlám enciklopédiájának nevezte Bibliander gyűjteményét. Részben ezért is esett a választásom erre az összeállításra. Valamint azért is, mert ennek a segítségével be tudtam mutatni az európai iszlámképet, s így össze is tudtam hasonlítani a magyar szerzők iszlámképével. Továbbá arra is kíváncsi voltam, hogy a gyűjtemény milyen ismeretségre tett szert a magyar szerzők körében. Nem szabad elfelejtkezni ugyanis, hogy ebben az időben a Magyar Királyság területéről jelentős a külföldi egyetemeken tanuló diákok száma. Ők tanulmányaik során kapcsolatba kerülhettek a gyűjteménnyel, vagy olyan személyekkel, akik maguk is részt vettek annak megírásában, létrejöttében. Mint bebizonyosodott ez valóban megtörtént, hiszen a magyar diákok és Melancton – aki a gyűjtemény egy rövid bevezetőjének a szerzője – között igen jó viszony alakult ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy Bibliander gyűjteményének első kiadásában már szerepelt két magyar szerző, Felix Petancius és Georgius de Hungaria is. A gyűjtemény második kiadásában pedig még egy magyar szerző, Georgievics Bertalan is belekerült. Ezeket a magyar szerzőket Bibliander gyűjteményénél tárgyaltam, hiszen annak a részei voltak. De mivel magyar szerzők, így ők is hozzájárultak a kora újkori magyar iszlámkép kialakításához.

Második célkitűzésem a magyar szerzők iszlámismeretének bemutatása volt. Vizsgálatomnak egy hetvenéves időhatárt szabtam. Azaz Bibliander gyűjteményének megjelenése, 1543 és Pázmány Péter Kalauzának első kiadása, 1613 közötti időszakot öleli fel a kutatásom. Kutatásom elején tudtam, hogy két jezsuita, Szántó István és Pázmány Péter írt egy-egy Korán-cáfolatot. A protestáns szerzők iszlámismerete viszont már ismeretlen volt előttem. Az általam megszabott korszakban működő protestáns szerzők műveiben kerestem tehát Mohamedre, a Koránra vagy az iszlámra utaló megjegyzéseket. E kutatás során tett felfedezés miatt

döntöttem úgy, hogy külön fogom bemutatni a protestáns (evangélista, református, unitárius) és a katolikus szerzők műveit. Ennek okait később részletesebben is ki fogom fejteni.

A magyar szerzők műveinek vizsgálata során igyekeztem felkutatni, hogy mennyiben hasonlítanak vagy térnek el az európai szerzők műveitől, hogyan mutatták be az iszlámot, Mohamedet, a törököt. Mindezeket túl forrásaikat is igyekeztem feltárni. Elsősorban azt vizsgáltam, hogy ismerhették-e Bibliander gyűjteményét vagy a gyűjteményben megtalálható műveket, vagy ha nem, akkor honnan származtak a török vallásáról szóló ismereteik. A magyar szerzőknek ugyanis lehetőségük volt a török vallásának, az iszlámnak a közvetlenebb tanulmányozására. Az oszmán török ugyanis az ország jelentős részét meghódította, s ezen a területen a protestáns felekezetek igen elterjedté váltak.

Harmadik célkitűzésem a kevésbé ismert művek bemutatása volt. Ez az első és a második célkitűzés során teljesült. Igyekeztem minél több műből fordításokat közölni. Ahogy korábban már jeleztem Bibliander gyűjteményéről magyar nyelven csak Segesváry Viktor írt *Az iszlám és a reformáció* című művében egy fejezet erejéig. Ám ebben a fejezetben sem tért ki a gyűjtemény minden művére. Doktorandusztársammal, Szuromi Kristóffal együtt négy művet (Petrus Venerabilis *Summula* kezdetű műve, Riccoldo da Monte Croce és Nicolaus Cusanus Korán-cáfolata és II. Pius pápa levele II. Mehmed szultánnak) is lefordítottunk ebből a gyűjteményből, s e fordításokból már egy rövid válogatás meg is jelent. Ezenkívül igyekeztem a többi – eddig magyarul még meg nem jelent – műből is minél többet idézni, mert tartalmukat, a szerzőjük gondolatmenetét is csak így ismerhetjük meg. A Bibliander gyűjteményéből származó idézetek – a fentebbi négy mű kivételével – a saját fordításaim. Saját fordításom továbbá Szántó István művének első és második könyvéből származó részletek, a harmadik könyv fordítását Báthory Orsolya, Czeglédi Sándor és Guitman Barnabás végezte el.

Doktori dolgozatom elején három kérdés megválaszolását is célul tűztem ki. Az első kérdés az európai és a magyar szerzők iszlámismeretének hasonlóságaira vagy különbözőségére vonatkozott. A kérdés megválaszolásakor igazolást nyert Norman Daniel azon megállapítása, hogy a XII – XIV. században kialakult európai iszlámkép nem sok változáson ment keresztül a XVII. század végéig. Az általam vizsgált szerzők közül Petrus Venerabilis és Riccoldo da Monte Croce működése esett a XII. és a XIV. század közé. A Petrus Venerabilis által összeállított XII. századi gyűjteményben Mohamedet egy alacsony sorból származó, írni-olvasni nem tudó emberként szerepel, aki ravaszsága, csalárdsága és erőszakossága miatt sok embert maga mellé tudott állítani. De mivel igazi uralomra vágyott, azt kezdte el hirdetni ma-

gáról, hogy próféta, akinek egy angyal hozza Isten tanításait, kinyilatkoztatásait. Petrus Venerabilis leírta, hogy a muzulmánok is egy istenben hisznek, de tagadják a Szentháromságot. Ezért Mohamed tanait eretnekségnek tartotta, sőt azt állította, hogy Mohamedet egy Sergius nevezetű nesztoriánus szerzetes és néhány eretnek zsidó tanította. A *Corpus Toletanum* többi művében (a *Doctrina Machumetis*-ben, a *De generatione Mahumet*-ben és a *Chronica mendosa*-ban) pedig újabb és újabb mesésnek beállított történeteket olvashatunk Mohamedről és a tanításairól. A XIV. században Riccoldo da Monte Croce ugyanezeket a vádakot írta le kiegészítve a Korán elleni támadásokkal. Azt kívánta bebizonyítani, hogy a Korán tanításai nem származhatnak Istentől, mert sem az Ószövetség, sem az Újszövetség nem erősíti meg; mert nem tartalmaz más isteni törvényekkel megegyező stílust és kifejezési módot; mert a Korán semmi mással nem ért egyet; mert sok helyen ellentmond önmagának; mert egyetlen csoda sem erősíti meg; mert értelmetlen, nyilvánvaló hazugságokat tartalmaz, erőszakos, rendezetlen és nem igazságos.

A későbbi szerzők, mint például Nicolaus Cusanus, II. Pius pápa, Theodor Bibliander, Juan Luis Vives, iszlámismeretét megvizsgálva azt találjuk, hogy tartalmilag kis mértékben térnek el a fentebb összefoglaltaktól. Eltéréseket találhatunk Mohamed születésének, fellépésének datálásában, vagy abban, hogy Mohamed hány eretnek tanítóval tanácskozott. A lényeges eltérés az írók szándékában és felfogásában találhatóak. Cusanus például pozitívabban ítélte meg az iszlámot 1453-as műveiben, de a 1461-es cáfolatában is a Korán kegyes értelmezéséről beszélt. Vagyis azt állította, hogy Mohamed a keresztény tanítást beleépítette a Koránba, de annak egy egyszerűbb, könnyebben érthető változatát. Természetesen a német bíboros is bírálta ezért Mohamedet.

A magyar szerzőknél is elmondható, hogy a XII–XIV. századi iszlámképet nem változtatták meg. S bár dolgozatomban Georgius de Hungaria és Georgievics Bertalan Bibliander gyűjteményénél kerültek megemlítésre, de a magyar szerzők közé kell sorolnunk őket. Ez a két személy rabságba esett, s műveik ezen keserű élményről íródtak, de mindketten megismélték az európai szerzők állításait, vádjait Mohameddel és tanaival kapcsolatban. Újdonságot műveiben a török hétköznapi szokásainak a leírása jelentett. A Magyarországon működő protestáns szerzők műveiben igen kevés szó esett az iszlámmal kapcsolatban, s ezek szintén azonosak voltak a korábbi szerzők megállapításaival. A XVII. század elején már két szerző is írt egy-egy Korán-cáfolatot. De Pázmány Péter és Szántó István műveiben sem született új megközelítés a török vallásával kapcsolatban. Különbség csak az írói szándékban és stílusban fedezhető fel. A két fogságot elszenvedett szerző a török kegyetlenségét és a rabok sanyarú sorsát akarta megörökíteni. Georgius ezen felül figyelmeztetni akart arra is, hogy a török szektája

bár erkölcsösnek és tisztességesnek látszik, de valójában a kárhozatra visz. A protestáns szerzők művei nem az iszlám ellen íródtak, hanem saját tanaik kifejtése, megvédése céljából, illetve új szempontból írták meg a világ krónikáját. A két jezsuita Korán-cáfolatában több szándékot is felfedezhetünk. Elsőként Mohamed cáfolatát akarták megcáfolni, de egyben a felekezeti vitának is szánták Erre utal Pázmánynál, hogy Korán-cáfolata elején az evangélistákat és a reformátusokat is a törökhöz hasonlította. Szántó pedig megjegyezte, hogy akik szégyellik követni a zsidókat vagy a mohamedánokat, azok szégyelljék követni Luthert, Kálvint, Huszt és más protestáns hirdetőket is. Sőt utóbbiakat Sergiushoz, Ariushoz és Nesztoriuszhoz hasonlította. **Tartalmilag a magyar szerzők iszlám ellenes művei megegyeztek az európaiakéval, Norman Daniel megállapítása a magyar szerzőkre is érvényes.**

Második kérdésem a magyar szerzők forrásaira vonatkozott. Ahogy korábban említettem arra voltam kíváncsi, hogy a magyar szerzők honnan szerezhették be iszlámról szóló ismereteiket: európai művekből (pl. Bibliander gyűjteményéből) vagy saját élményeikből. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához minden magyar szerző életútját, tanulmányát és iszlámról szóló ismereteiket is megvizsgáltam. Kitértem a korszakban uralkodó toposzokra is. Három magyar szerző műve olvasható Bibliander gyűjteményének első vagy második kiadásában. Most őket is ide veszem, hogy teljes képet kaphassunk.

Georgius de Hungaria 1438–1458 között rabszolgá volt az Oszmán Birodalomban. Művében, a *Tractatus de moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum*-ban ezt a két évtizedet örökítette meg. Az ő forrásai tehát saját tapasztalatából származnak. Ám műve csak szabadulása után huszonnégy évvel, 1480-ban jelent meg. Georgius eközben domonkos rendi szerzetes lett Rómában, ahol nyolcvan éves korában meghalt. Azaz volt ideje és lehetősége saját maga képzésére. Nagy hatással volt rá a kalábriai apát, Fiorei Joachim. Ezzel magyarázható, hogy Georgius a törököt a földről felemelkedett vadállatként írta le, aki képes a megtevészésre. S ez beleilleszkedik abba a toposzba is, mely a törököt tartja a végítélet népének.

Petancius műve, a *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* nyolc útvonalat javasol a török megtámadására, s az iszlámról és Mohamedről nem ejtett szót.

Georgievics Bertalan művei azonban már sokkal érdekesebb az iszlámkép szempontjából. Ő is török rabságot szenvedett el, 1526 és 1539 között volt fogoly. Szabadulása után pedig több művet is írt, melyek páratlanul népszerűek voltak. Azt állította, hogy a törökkel kapcsolatos tudása, saját tapasztalata mellett régebbi tudós és bölcs szerzők műveiből ered. Ezeket a régebbi tudós és bölcs szerzőket azonban nem említette meg név szerint. Fügedi Erik

derítette ki, hogy Georgievics felhasználta Georgius de Hungaria és Riccoldo da Monte Croce műveit. Jómagam Riccoldótól átvett ismereteit kutattam fel. Ez leginkább az 1547-es dervissel való vita leírásában érhető tetten. Georgievics is megemlítette ugyanis Aroth és Maroth angyalok történetét, valamint Mohamed éjszakai utazását, ezenkívül a Szentháromság mellett felhozott érvei mutatnak egyezést a XIII–XIV. századi szerzetessel.

Ozorai Imre a *De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque Ecclesia* című művében keveset írt a török vallásáról. Ismertette, hogy a török Mohamed tanításait követi, ezért egy Istenben hisznek, akit a világ megteremtőjének tartanak, tagadják a Szentháromságot, az Evangélium tanításait és a szentségeket. Ezeket a törökről szóló ismereteit Ozorai több helyről is beszerezhetette, így forrásait nem tudjuk pontosan megadni.

Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgoknak...* című krónikájában szintén csak néhány versszakban emlékezett meg Mohamedről. Ám ez a leírás igen megegyezik Melanchton véleményével. Mindketten Dániel próféta által leírt szarvhoz hasonlították Mohamedet. Ezenkívül Batiziról tudjuk, hogy többször járt Wittenbergben, Melanchton tanítványa volt, s krónikája is a wittenbergi történelemszemlélet jegyében íródott. Forrása az iszlámmal kapcsolatban ezért minden jel szerint mestere, Melanchton volt.

Benczédi Székely István a *Chronica: Ez világnac yeles dolgairól* című művében már hosszabban, egy egész fejezeten keresztül írt az iszlámról. Krónikájáról tudjuk, hogy annak forrásai a *Chronicon Carionis*, Sebastian Münster, Thuróczy János és Antonio Bonfini művei voltak. Ha összevetjük Benczédi által leírtakat és a *Chronicon Carionis*-ban az iszlámmal kapcsolatos részeket, akkor egyértelműen kijelenthetjük, hogy a magyar szerző iszlámmal kapcsolatos ismeretei ebből a műből származtak.

Melius Juhász Péter a *Szent Jánosnac tött jelenésnec...* című művében arról olvashatunk, hogy szerinte két Antikrisztus van a pápa és Sergius. Melius Sergius neve alatt Mohamed „szörzésit” értette, azaz Mohamed tanításait. Mindezek azonban nem elegendőek Melius forrásainak a megállapításához. Tanulmányaiból is csak következtetni lehet forrásaira. Georgievics Bertalan tanította egy évig a Nádasdyak sárvári birtokán, de Melius Wittenbergben is tanult. Mindkét helyen halhatta Sergius nevét. Emellett az olvashatjuk Szegedi Kis István életrajzában Meliusról, hogy a török vele akarta lefordítani a Koránt magyar nyelvre. Őze Sándor szerint azonban Meliusnak sem nyelvtudása, sem hajlandósága nem volt meg ehhez a feladathoz.

Károlyi Péter *Antitheses veri et Turcici Christi* című műve elveszett. Csak kortársánál, Dávid Ferencnél találunk egy utalást erre a műre. Ebből az utalásból annyi derül ki, hogy a

török nem tartja Krisztust Isten fiának. Sajnos így Károlyi Péter iszlámtudásáról sem tudunk semmi biztosat mondani.

Dávid Ferenc két művében (*A Rövid magyarázat mikeppen... és Az Egy ő magától való...*) is megemlékezett a török hitéről. Mind a két művében arról írt, hogy Mohamed azt tanította a Koránban, hogy egy Isten van, s hogy a Szentháromság nem létezik. Ez a megállapítás is igen szűkszavú, így Dávid Ferenc forrásaira sem tudunk biztos megállapítást tenni.

Basilius István *Az apostoli credonac rövid ...* című művében ugyancsak keveset mondott a török vallásáról. Basilius leírta, hogy Mohamed azt hirdette magáról, hogy Mózes törvényeit követi. Megemlítette, hogy a törökök papja egy toronyból az kiabálja, hogy egy az Isten. A fentebbieken túl Basilius megemlítette, hogy a Korán a törökök számára haláluk után testi és földi gyönyöröket ígér. Az általa említettek szintén több forrásból meríthette. A török pap üvöltése a toronyból „motívum” megjelenik Georgius de Hungariánál, Georgievics Bertalannál, Ozorai Imrénél is. De szintén több korábbi személy is megemlítette a Mózesrel és a törökök túlvilági élettel kapcsolatos dolgokat. Basilius forrásait sem tudhatjuk biztosan.

Pázmány Péter Korán-cáfolata – mely két művében (Tíz bizonyosság és Kalauz) is megjelent – már egy teljes iszlámellenes műnek tekinthető. A benne felsorolt ismertek önmagukban is jól beazonosíthatóak, de Pázmány külön fel is sorolta forrásait. Ezek között megtaláljuk Theodor Bibliander gyűjteményét, Juan Luis Vives, Nicolaus Cusanus és Joannes Andreas (Juan Andres) nevét is. Tehát Pázmány forrásai egyértelműen beazonosíthatóak, korábbi bizánci és európai szerzők műveit használta fel a Korán megcáfolásához.

Pázmány egykori tanítója, Szántó István hasonlóan cselekedett *Confutatio Alcorani* című művében. Ő összesen harminchat személyt nevezett meg, akiről tudta, hogy írtak Mohamed és tanai ellen. Köztük Raffaello Maffei (Volaterranus), Alphonso de Spina, Vincentius Bellovacensis, Riccoldo da Monte Croce, Nicolaus Cusanus, Joannes Andreas, Aeneas Sylvius és Georgievics Bertalan (Bartholomeus Ungarus-ként) nevét is. Műve arról tanúskodik, hogy használta is ezen személyek művét. Sőt a musca szó segítségével bemutattam, hogy nem Riccoldo eredeti művét használta, hanem egy XVI. századi visszafordítást. S bár Bibliander gyűjteményét nem említette meg, de minden művet felsorolt ebből a gyűjteményből.

A magyar szerzők iszlámról szóló ismereteinek forrásáról a következőket tudjuk elmondani. **A két fogságot megjárta szerző saját élményeikre támaszkodott, de ők is felhasználtak korábbi szerzőket. A protestánsoknál és a katolikusoknál, ahol biztos megállapítást tehattünk a forrásokra, bebizonyosodott, hogy korábbi szerzők ismereteit vették**

át. Theodor Bibliander gyűjteményét pedig épp a két katolikus, Pázmány Péter és Szántó István használta.

Harmadik kérdésem arra vonatkozott, hogy van e különbség a katolikus és a protestánsok iszlámismerete között. Erre a kérdésre felemás válasz adható. Egyrészt **tartalmilag nincs különbség**. Mind a protestánsok, mind a katolikusok eretnek tartották Mohamedet, akit eretnekek tanítottak. Tudták, hogy a török a mohamedán vallást követi, hogy egy Istenben hisz, de nem ismeri el Jézust Isten fiának. Másrészt egy lényeges különbség még is van a protestánsok és a katolikusok között iszlámismerete terén. **A protestánsok csak keveset írtak Mohamedről, tanításairól és a Koránról, míg a katolikusok közül ketten is részletes Korán-cáfolatot írtak.** Dolgozatomban próbáltam a protestánsok ezen viselkedését megmagyarázni. Első ok a félelem volt. Igyekeztek elkerülni a törökkel folytatott vallási vitákat, mert, ahogy Thuri Pál írta, ez esetben csak a tűzhalál és a körülmetélés között választhattak. Féltek megbontani a törökök által kínált látszólagos békességet, hiszen a Hódoltság területén csak a török engedélyével működhettek a protestáns térítők. Második ok az volt, hogy a protestáns szerzők művei nem is abból a célból íródtak, hogy Mohamed tanait megcáfolják. Saját tanításaikat akarták bemutatni, illetve az adott felekezetet ért vádakra kívántak reagálni. Ebből a szempontból viszont meg kell jegyeznünk, hogy a két katolikus szerző sem pusztán az iszlám tanainak megcáfolása céljából írta meg művét, hanem a protestánsokkal szemben is vádatat fogalmaztak meg. Pázmány és Szántó miközben Mohamed hamisságát bizonygatták, nem felejtkeztek el összekapcsolni a török vallást a protestáns felekezetekkel.

Végezetül a téma további lehetséges kutatási irányáról, kiterjesztéséről és várható eredményeiről szeretnék röviden értekezni. A kora újkori magyar iszlámismeret témát időbeli és területi téren lehet kiterjeszteni. Leginkább a XVII. század háborúi idején keletkezettek olyan művek, melyekben szó esik a török vallásáról. Ezenkívül levelezésekben, tankönyvekben, kalendáriumokban, vagy más feljegyzésekben is találhatunk leírást erről a vallásról. További kutatások érinthetnék még a Közép-Európában keletkezett, eddig kevésbé ismert Korán-cáfolatokat is. Bartoloměj Dvorský iszlámellenes műve 1542-ben jelent meg Prágában, Václav Budovec Korán-cáfolata pedig 1614-ben. De megemlíthetném a lengyel Piotr Skarga *Messiás Arianorum* (Krakkó 1612) című művét is. Azonban a kutatás nem kecsegtet új eredményekkel, nem fogja megváltoztatni Norman Daniel azon megállapítást, miszerint a XII-XIV. században keletkezett európai iszlámkép alapvetően nem változott a XVII. század végéig.

VII. FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

OSZK Régi Nyomtatványok Tára:

- RMK I. 66 BASILIUS István: Az apostoli credonac rövid Magyarazattya a szent irasnac folyasa szerént. Gyulafehérvár 1568.
- Ant. 1953(1) BIBLIANDER, Theodor: Machumetis Saracenorum principis. Oporinus, Bázel 1543.
- Ant. 1877 BIBLIANDER, Theodor: Machumetis Saracenorum principis. Oporinus, Bázel 1543. Ez a példány csak a gyűjtemény első kötetét tartalmazza.
- Ant. 1903(2) BIBLIANDER, Theodor: Machumetis Saracenorum principis. Oporinus, Bázel 1550.
- FM2/1063 DÁVID Ferenc: Rövid magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről valo tudomant meg homalositota, és a Christus az ő hiveinec altala tanitvan minket, mikeppen epitette meg az ő menniei szent Attiarol es ő magarol es a szent Lelekről bizonios értelmet advan elönkben. Gyulafehérvár 1567.
- FM2/618 DÁVID Ferenc: Az Szent Irasnac fvndamentomabol vött magyarázat az Iesus Christusrol es az ő igaz istensegeröl. Gyulafehérvár 1568.
- RMK I. 85 DÁVID Ferenc: Az Egy ő magatol valo Felséges Istenről, es az ő igaz Fiarol. Kolozsvár 1571.
- RMK I. 69/1 MELIUS Juhász Péter: Szent Jánosnac tött jelenésnecc igaz és írás szerint való magyarázása prédikatioc szerint a iámbor bölcz és tudós emberec írásából szereztetett Melius Péter által. Várad, 1568.

RMK I. 5 OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az w eghazarul, esmet Az Antichristusrul es az w eghazarul. Łazarz Andrysowic, Krakkó 1550.

RMK I. 38/1 SZÉKELY István: Chronica: Ez világnac yeles dolgairol: Striykouiai Lázár által, Krakkó 1559.

Egyéb források:

ANDREAS, Joannes: Confusio Sectae Mahometanae. Officina Johannis Waesberg, Rhenum 1656.

GEORGIEVIZ Bartholomaeo: De Turcarum moribus epitome. Ioannes Tornaesius, Lugduni 1558.

MELANCHTHON, Philipp: Chronicon Carionis. Wittenberg 1561.

Szövegkiadások:

AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil (szerk): Pázmány Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a Török birodalomról és vallásról (1605). Universitas Kiadó, Budapest 2001.

BATIZI András: Meglött és megleendő dolgoknak... Régi magyar költők tára, II: XVI. századbeli magyar költők művei, 1, 1527-1546. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1880. 95-113.

BELLUS Ibolya – BORONKAI Iván (szerk): II. Piusz pápa feljegyzései. Balassi, Budapest 2001.

CUSANUS, Nicolaus: A tudós tudatlanság. Kairosz Kiadó, Budapest 1999.

D'ASCIA, Luca: Il Corano e la tiara. L'Epistola a Maometto II, di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II). Introduzione ed edizione, prefazione di Adriano Prosperi. Pendragon, Bologna 2001.

FÖRSTEL, Karl: Johannes Kantakuzenos, Christentum und Islam. Corpus Islamo-Christianum, Series Graeca 6, Altenberg 2005.

FÖRSTEL, Karl: Schriften zum Islam von Arethas und Euthymios Zigabenos und Fragmente der griechischen Koranübersetzung. Corpus Islamo-Christianum, Series Graeca, 7. Harrassowitz, Wiesbaden 2009.

FÜGEDI Erik: Kimondhatatlan nyomorúság. Európa könyvkiadó, Budapest 1976.

GOMBOS Ferenc Albin: Freisingi Krónikája. Középkori krónikások XII.-XIV. Athenaeum. Budapest 1912.

GROSZMANN Zsigmond: Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei. Wodianer F. és fiai könyvnyomdája, Budapest 1904.

HAGEMANN, Ludwig: Nicolai de Cusa Opera omnia, Opera philosophica. 8. vol., Cribratio Alkorani, Hamburg 1986.

KRITZECK, James: Peter the Venerable and Islam. Princeton University Press, 1964.

LÁZÁR István Dávid: Szántó (Arator) István S. J.: Confutatio Alcorani (Adattár a XVI -XVIII századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27). Szeged 1990.

RAPAICS Rajmond (szerk): Pázmány Péter Összes Művei. I. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Budapest 1894.

RAPAICS Rajmond (szerk): Pázmány Péter Összes Művei. III. kötet. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Budapest 1897.

TODT, Klaus-Peter: Bartholomaios von Edessa, Confutatio Agareni. Corpus Islamo-Christianum, Series Graeca 2. Würzburg 1988.

TARDY Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról. Gondolat Kiadó, Budapest 1977.

Monográfiák, tanulmányok:

ADONYI Judit – MACZÁK Ibolya: Pázmány Péter-bibliográfia (1598-2004). Pázmány irodalmi műhely. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata; 1., Piliscsaba 2005.

ARMSTRONG, Karen: Mohamed. Az iszlám világ nyugati szemmel. Európa könyvkiadó. Budapest 1998.

BABINGER, Franz: Mehmed the Conqueror and His Time. Princeton University Press, Princeton 1992.

BANFI, Florio: Fra Giorgio di Settecastelli O. P. detto Georgius de Hungaria. *Memorie Domenicane* 56 (1939). 130-141, 202-209.

BANNER, Anthony: *The Art and Logic of Ramon Llull: A User's Guide*. Brill, Leiden 2007.

BARBER, William Theodore Aquila: *Raymond Lull, the illuminated doctor: a study in medieval missions*. C.H. Kelly, London 1903.

BARISKA István: II. Pius és az 1463. évi békeszerződés. *Vasi Szemle* 62 (2008) 423–438.

BARLAY Ödön Szabolcs: *Romon virág: fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Gondolat, Budapest 1986.

BISAHA, Nancy: *New Barbarian or Worthy Adversary? Humanist Constructs of the Ottoman Turks in Fifteenth-Century Italy*. In: In: BLANKS, David – FRASSETTO, Michael (ed.): *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*. St. Martin's Press. New York 1999.

BITSKEY István: *Pázmány Péter*. Gondolat, Budapest 1986.

BITSKEY István: *Művek, eszmék, hagyományok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1996.

BITSKEY István: Hungariából Rómába. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996. 43-50.

BOBZIN, Hartmut: Über Theodor Bibliander Arbeit am Koran (1542/43). Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 186 (1986) 347-363.

BOBZIN, Hartmut: Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa. In Beirute Texte und Studien Herausgegeben vom Orient-Institut. Beirut, 1995.

BORHY László (szerk.): Római történelem szöveggyűjtemény. Osiris, Budapest 2003.

CHADWICK, Henry: A korai egyház. Osiris, Budapest 2003.

CHRISTIANSON, Gerald – IZBICKI, Thomas M. (ed.): Nicholas of Cusa - A Companion to His Life and His Times. Ashgate Publishing, Burlington 2011.

CONSTABLE, Giles – KRITZECK, James (ed.): Petrus Venerabilis 1156-1956. Studies and Texts Commemorating the Eighth Centenary of his Death. Studia Anselmiana 40. Róma 1956.

CZEGLÉDY Károly: A szír Nagy Sándor legenda Akadémiai Nyomda, Budapest 1958.

DANIEL, Norman: Islam and the West. The Making of an Image, University Press, Edinburgh 1966.

DOBROVITS Mihály - ÖZE Sándor: A Korán-cáfolat műfaja közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában. *Egyháztörténeti szemle* 10 (2009) 19-33.

ENGEL Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában, 1387-1437. *Századok* 128 (1994) 273-287.

FEDELES Tamás: Szent vagy eretnek? Girolamo Savonarola és a késő középkori Egyház. Az előadás elhangzott a Történelemtanárok Országos Konferenciáján. In:

<http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/6743-szent-vagy-eretnek> (2015. november 6.)

FLASH, Kurt: Nicolaus Cusanus és kora. Szent István Társulat, Budapest 2009.

FODOR Pál: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 21–49.

FODOR Pál: A szultán és az aranyalma. Balassi Kiadó. Budapest 2001.

FODOR Pál: Magyarország Kelet és Nyugat között: a török hagyaték. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka. PPKE BTK, Piliscsaba 2013. 19–36.

FRAKNÓI Vilmos: Egy magyar jezsuita a XVI. században. Szántó István élete. *Katolikus Szemle* 1 (1887) 385-433.

GÁBOR György: Héberül pedig tudni kell. A héber nyelv a középkori keresztény gondolkodás tükrében. *Világosság* 41 (2000) 32-50.

GORDON, Bruce: Theodor Buchmann. In: THOMAS, David – CHESWORTH, John (ed.): Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Brill, Leiden 2014.

HADZISZ, Dimitriosz – KAPITÁNYFY István (szerk.): A bizánci irodalom kistükrébe, Európa Könyvkiadó, Budapest 1974.

HANKINS, James: Renaissance Crusaders: Humanist Crusade literature in the Age of Mehmed II. *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995) 111-207.

HANKINS, James: Humanism and Platonism in the Italian Renaissance Vol 1. Edizioni di storia e letteratura, Roma 2003.

HEGYI Klára: Kereszténység és iszlám az Oszmán Birodalom balkáni és magyar tartományiban. *Korunk* 7 (1996/6) 32–42.

HIATT, Alfred: *The Making of Medieval Forgeries: False Documents in Fifteenth-century England*. University of Toronto Press, Toronto 2004.

HOUSLEY, Norman: *Religious Warfare in Europe 1400-1536*. Oxford University Press, Oxford 2002.

HOPP Lajos: *Az „antemurale és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Balassi kiadó, Budapest 1992.

HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Gondolat Kiadó, Budapest 1957.

HORVÁTH Magda: *A török veszedelem a német közvéleményben*. Egyetemi Nyomda, Budapest 1937.

ILLNER Balázs: *Batizi András Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája és a wittenbergi történelemszemlélet*. In: EGERER Lilla – KAPUSI Angéla – MAJOR Ágnes – ROSTÁS Édua (szerk.): *Pro Scientia Füzetek I.*, Z-Press Kiadó. Miskolc 2012. 47-54.

IMRE Mihály: *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*. Kossuth Egyetemi kiadó, Debrecen 1995.

KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből. Humanizmus és Reformáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.

KÉRI Katalin: *Nevelés és művelődés Hispániában*. Szeged – Pécs 2009.

KLANICZAY Tibor (szerk): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.

KLANICZAY Tibor: *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. *Itk* 78 (1975) 13.

KMOSKÓ Mihály: *Szír írók a steppe népeiről*. Balassi Kiadó, Budapest 2004.

KÖHLER, Manfred: Melanchthon und der Islam, Ein Beitrag zur Klärung des Verhältnisses zwischen Christentum und Fremdreigionen in der Reformationszeit. Leipzig 1938.

KRÁNITZ Mihály: A vallások teológiai értékelése. *Vigilia* 71 (2006) 812-821.

KULCSÁR Péter – KULCSÁR Margit (szerk.): Humanista történetírók. Szépirodalmi kiadó, Budapest 1977.

LÁZÁR István Dávid: Szándék és valóság (Szántó Arator István műveinek sorsa). In: JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1996. 127-133.

LECLERCQ, Jean: Clairvaux-i Szent Bernát. Kairosz Kiadó, Budapest 2006.

MAHOULIAS, Harry J.: O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates. Wayne State University Press, Detroit 1984.

MARÓTH Miklós: Kereszténység és iszlám. In: TŰSKE László (szerk.): Muszlim művelődéstörténeti előadások. Molnár Nyomda és Kiadó Kft, Pécs 2001. 9-21.

MESZLÉNYI Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században. Szent István Társulat, Budapest 1931.

MILIČIĆ, Irena: Književnost ili povijest? Knjižica o opisu putova u Tursku: Feliks Petančić i njegov renesansni bestseler. *Povijesni prilozi* 44 (2013) 155-168.

MILLER, Gregory: Theodor Bibliander's Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the sixteenth century Encyclopedia of Islam. *Islam and Christian-Muslim Relations* 24 (2013) 241-254.

MITCHELL, Rosamond Joscelyne: The Laurels and the Tiara: Pope Pius II, 1458-1464. Harvill Press, London 1962.

MOLNÁR Antal: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. METEM, Budapest 2003.

MOLNÁR Antal: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században. L'Harmattan, Budapest 2009.

MÓNAY Ferenc: A római magyar gyóntatók. Róma 1956.

MOSER, Christian: Theodor Bibliander (1515-1564). Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009.

NÓTÁRI Tamás: A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művében. *Aetas* 14 (1999) 149-162.

NÓTÁRI Tamás: Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művéből. *Documenta Historica* 42 (1999) 3-12.

O'MEARA, Thomas F.: The theology and times of William of Tripoli, O.P. A different view of Islam. *Theological studies* 69 (2008) 80-98.

OSTROGORSKY, Georg: A Bizánci állam története. Osiris, Budapest 2003.

ŐRY Miklós- SZABÓ Ferenc: Pázmány Péter. Válogatás műveiből. Szent István Társulat, Budapest 1983.

ŐZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1991.

ŐZE Sándor: A határ és határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzónák népességénél. METEM. Budapest 2006.

ŐZE Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Akadémiai doktori disszertáció 2009.

PALMER, J.A.B.: Fr. Georgius de Hungaria, O. P., and the Tractatus de moribus condicionibus et nequicia Turcorum. *Bulletin of the John Rylands Library* 34 (1951) 44-68.

PFISTER, Rudolf: Das Türkenbüchlein Theodor Biblianders. *Theologische Zeitschrift* 9 (1953) 438-454.

PÓR Antal: Aeneas Sylvius. II. Pius pápa élet- és korrajz. Szent István Társulat. Budapest 1880.

RITOÓK Zsigmondné: Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits. In: SZTOJÁN, Vujicsics (szerk.): Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 53–70.

ROGGEMA, Barbara: The Legend of Sergius Bahīrā: Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam. (History of Christian-Muslim Relations, 9.) Leiden and Boston: Brill, 2009.

RUNCIMAN, Steven: Konstantinápoly eleste 1453. Osiris, Budapest 2000.

RUNCIMAN, Steven: A kereszties hadjáratok története. Osiris, Budapest 2002.

SAHAS, Daniel J.: John of Damascus on Islam: The „Heresy of the Ishmaelites. Brill, Leiden 1972.

SEGESVÁRY Viktor: Az Iszlám és a Reformáció. Mikes International, Hága 2005.

SIMON Róbert: A Korán világa. Helikon Kiadó, Budapest 1987.

SIMPSON, Alicia – EFTHYMIADIS, Stephanos (ed.): Niketas Choniates. A Historian and a Writer. Editions La Pomme d'or. Geneva 2009.

SÓLYOM Jenő: Luther és Magyarország. Luther társaság, Budapest 1933.

STEINMANN, Martin: Johannes Oporinus. Ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts, Bázel-Stuttgart 1966.

SZABÓ Péter Gábor: Magyarországi György mester alakja a hazai matematikatörténetben. *Magyar Tudomány* 108 (2002/7) 961-965.

SZABOLCSI Miksa (szerk.): A zsidók egyetemes története. Graetz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére.

SZAKÁLY Ferenc: A török – magyar küzdelmek szakaszai a mohácsi csata előtt (1365 – 1526). In: RÚZSÁS Lajos – SZAKÁLY Ferenc: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Akadémiai kiadó. Budapest 1986.

SZÁSZ János: Dávid Ferenc. Az unitárius egyház kiadása. Budapest 1982.

SZÉKELY István: Chronica: Ez világnac yeles dolgairól. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. (Sajtó alá rendezte és a kíséző tanulmányt írta Gerézdi Rabán).

SZILÁGYI Csaba: Miles Societatis Iesu. Budapest 2003.

SZILÁGYI Csaba: A két jezsuita bibliafordító: Káldi György és Szántó (Arator) István. In: MACZÁK Ibolya (szerk.): Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. (Pázmány irodalmi műhely. Tanulmányok: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata; 7.), Piliscsaba 2007. 300-304.

SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái I. Budapest 1891.

TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60 (1936). 297-351

TÍMÁR Kálmán: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. *Itk* 40 (1930) 34-42, 161-174.

TOLAN, John: Muslims as pagan Idolaters in Chronicles of the First Crusade. In: BLANKS, David – FRASSETTO, Michael (ed.): Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe. St. Martin's Press. New York 1999.

VARGA J. János: Europa und „Die Vormauer des Christentums“. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: GUTHMÜLLER, von Bodo – KÜHLMANN, Wilhelm (hrsg): Europa und die Türken in der Renaissance. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2000. 55-64.

VARJAS Béla (szerk): Bibliotheca Hungarica Antiqua III. Gerzédi Rabán, 19 Akadémiai Kiadó.

VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságárul című művének forrásai és citátumhasználata. In: HARGITTAY Emil (szerk.): Textológia és forráskritika. PPKE BTK, Piliscsaba 2006. 47-54.;

VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságárul. *Itk* 112 (2008) 645-678.

VAIOU, Maria: Diplomacy in the Early Islamic World: A Tenth-century Treatise on Arab-Byzantine Relations. London 2015.

VERESS Endre: Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről, 1603-1623. (Adattár XVI-XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.) JATE, Szeged 1983.

WATTS, Pauline Moffitt: Nicolaus Cusanus: a fifteenth-century vision of man. Brill, Leiden 1982.

WEDEL, Christine Christ-von: Theodor Bibliander (1505-1564). Ein Thurgauer im Gelehrten Zürich der Reformationszeit. Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zurich 2005.

WILLIAMS, Stephen Christopher: "Cronica der Turckey" Sebastian Franck's Translation of the "Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum" by Georgius de Hungaria. University of Leeds, Leeds 1991.

Balázs József

Machumetis Saracenorum principis. (Az iszlámkép forrásai a kora újkori Magyarországon)

A disszertációm alapvető célkitűzése, hogy bemutassam a magyar kora újkori iszlám-ellenes műveket, s hogy miként hatottak egymásra az európai és a magyar iszlámellenes művek. Ezek bemutatása a rendelkezésre álló korabeli, latin nyelvű források átfogó elemzésével adható, mivel a téma átfogó tanulmányozása mindeddig nem történt meg a magyar kutatásban.

Theodor Bibliander készített egy gyűjteményt 1543-ban. Bibliander gyűjteményét Gregory Miller a XVI. század iszlám enciklopédiájának nevezte, mert ebben a gyűjteményben szerepelnek a legfontosabb középkori és kora újkori iszlámellenes művek, mint például Petrus Veberabilis *Corpus Toletanum* című gyűjteménye, Riccoldo da Monte Croce *Libellus contra legem Sarracenorum*, Nicolaus Cusanus *Cribratio Alkorani*, Georgius de Hungaria *Tractatus de moribus* című műve és II. Pius pápa levele II. Mehmed szultánhoz. Bibliander gyűjteményét 1550-ben másodszor is kiadta, ekkor a korábbi gyűjteményhez hozzákapcsolta Georgievics Bertalan művét. A gyűjteményben szereplő két magyar szerzőt (Georgius de Hungaria és Georgievics Bertalan) a törökök foglyul ejtették, így ők személyes tapasztalt útján ismerhették meg az iszlámot.

Értekezésem második felében a XVI. századi magyar szerzők műveit vizsgáltam meg. A XVI. században a Magyar Királyság jelentős részét elfoglalta az Oszmán birodalom, így a magyarok kénytelenek voltak együtt élni a törökkel a meghódított területen. A Hódoltságban tevékenykedő protestáns hittérítők és tanítók műveiben azonban nem írtak sokat az iszlámról, bár jól ismerhették ezt a vallást. Nem merték bírálni, cáfolni a török vallását, mert féltek, hogy csak a körülmetélés (törökké válás) vagy a máglya között kell választaniuk. Az értekezésem végén két magyar jezsuita, Szántó István és Pázmány Péter iszlámellenes művét mutattam be. Szántó István *Cofutatio Alcorani* című művében írt Mohamed, az iszlám és a Korán ellen. Ebben a művében Szántó igyekezett megcáfolni minden egyes szúrát. Pázmány Péter pedig két művében (Tíz bizonyosság és Kalauz) írt az iszlám ellen. Pázmány műve volt az első magyar nyelven írt iszlámellenes mű. Érdekes tény, hogy a protestáns szerzők forrásait csak nehezen lehet beazonosítani, azonban a két jezsuita szerzőét könnyen. A két katolikus szerző – bár a protestánsok ellenfelei voltak – protestáns műveket használt fel iszlámellenes műveik megírásához. Meg kell még jegyeznünk, hogy a kora újkori iszlámellenes műveket, nemcsak az iszlám ellen írták, de a felekezetek egymás ellen is.

József Balázs

Machumetis Saracenorum principis. (The sources of the Islamic image in the early modern Hungary)

The main aim of this dissertation is to introduce the Early Modern Hungarian anti-Islamic works and how they influenced each other the European and the Hungarian anti-Islamic works. The presentation of these works based upon the close analysis of the contemporary Latin sources, because they have not been extensively investigated in the Hungarian scholarship up to now.

Theodor Bibliander produced a collection in 1543. Gregory Miller benamed the collection of Bibliander the Islamic encyclopedia of 16th century, because this collection included the most important medieval and early modern anti-Islamic works. For example: *Corpus Toletanum* by Peter the Venerable, *Libellus contra legem Sarracenorum* by Riccoldo da Monte Croce, *Cribratio Alkorani* by Nicolaus Cusanus, *Tractatus de moribus* by Georgius de Hungaria or Pope Pius II's letter to Mehmet II. The edition of Bibliander's collection (in 1550) included Bartholomew Georgievics' work. Two Hungarian authors in the collection (Georgius de Hungaria, Bartholomew Georgievics) were captured by the Turks, so they could learn about Islam through personal experience.

In the second part of my dissertation I introduce the 16th century Hungarian authors' anti-Islamic works. In the 16th century the significant part of the Hungarian Kingdom conquered by the Ottoman Empire, so the Hungarians were forced to live with the Turks on the conquered area. The Protestant missionaries, who live in the Ottoman Hungary, didn't write many things about Islam in spite of that they could know this religion very well. They didn't premise to pass strictures on Islam, because they were afraid to be only choose between the circumcision or burning to death. At the end of the my dissertation I presented two Hungarian Jesuit, Stephes Szanto's and Peter Pazmany's anti-Islamic works. Sethpen Szanto wrote in the *Confutatio Alcorani* against Muhammad, the Islam and the Quran. In this work he tried to refute the every sura of the Quran. Peter Pazmany wrote two works (*Tíz bizonyság* and *Kalauz*) against the Islam. Pazmany's work (*Tíz bizonyság*) was the first anti-Islam work in Hungarian. An interesting fact is that the Protestant authors' sources can be identified difficulty, but the author of two Jesuit's easily. The two Catholic author - although they were Protestants opponents – used Protestant sources for writting of anti-Islamic works. It should also be noted that in early modern anti-Islamic works, were not only against Islam but also against each other denominations.